

Cilt: 12 Sayı: 1, Haziran 2022

Volume: 12 Issue: 1, June 2022

ADAM AKADEMİ

ADAM ACADEMY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

ADAM AKADEMİ/ADAM ACADEMY

Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences

ISSN:2146-4936

e-ISSN:2645-9019

Sahibi/Owner

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)
İktisadi İşletmesi adına,
Bülent Kent

Genel Editör/Editor in Chief

Mehmet Bulut - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*

Editörler/Editors

Bünyamin Erul - *Ankara Üniversitesi*
Cahit Güran - *Hacettepe Üniversitesi*
Erdal Karagöl - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Intisar A. Rabb - *Harvard Üniversitesi*
Jari Ojala - *Jyväskylä Üniversitesi*
Jonathan A. Brown - *Georgetown Üniversitesi*
Mehmet Barca - *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*
Metin Toprak - *Istanbul Üniversitesi*
M. Shahid Alam - *Northeastern Üniversitesi*
Nasuh Uslu - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Ramazan Gözen - *Marmara Üniversitesi*

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Fuat Oğuz - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Recai Aydın - *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*

Kitap Tanıtım Editörleri/Book Review Editors

Fatih Kaplanhan - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Muhammet Enes Kala - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

Yazı İşleri Müdürü/Publication Coordinator

Cem Korkut - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi, yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanan çift-kör hakemlik süreci yürüten, uluslararası hakemli bir dergidir.

ADAM ACADEMY Journal of Social Sciences is a double-blind peer-reviewed international journal published twice a year (June and December).

ADAM AKADEMİ, Türkçe ve İngilizce dillerinde yayın kabul etmektedir.

ADAM ACADEMY accepts articles in Turkish and English.

Yayın ilkeleri ve yazarlar için yazım kuralları derginin son sayfalarındadır.

Editorial principles and rules for manuscripts are placed on the last pages of the journal.

ADAM AKADEMİ, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Index Islamicus, ProQuest, TR Dizin SBVT ve diğer birçok ulusal ve uluslararası endeks tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.

ADAM ACADEMY is being indexed and abstracted by DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Index Islamicus, ProQuest, TR Index and other national and international index services.

İletişim Bilgileri/Contact Information

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)
Ankara Center for Thought and Research
Hacettepe Mh. Taniş Sk. No: 2/A Hamamönü
06230 Altındağ - Ankara - Türkiye
Email: bilgi@adam.org.tr
Web: www.adamakademi.com
Web: www.dergipark.org.tr/tr/pub/adamakademi
Web:www.adam.org.tr

Abonelik/Subscription

Yıllık abone bedeli/Annual Fee:
Kurumlar için /For Institutions:
Yurt içi / Domestic: 150 TL Yurt dışı / Abroad: 150 USD
Kişi/ For Individuals: 50 TL Öğrenci / Students: 25 TL
Dergi Fiyatı / Single Issue Price: 15 TL

Hesap Numarası/Account Number:

Kuveyt Türk Ankara Balgat şubesi
TR52002050000078955540001

Yayın Kurulu/Editorial Board

Ahmet Tabakoğlu - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Benjamin Braude - *Istanbul Üniversitesi*
Bülent Arı - *Istanbul Üniversitesi*
Carl S. El-Tobqui - *Istanbul Üniversitesi*
Cemal Kafadar - *Harvard Üniversitesi*
Derya Örs - *Yükseköğretim Kurulu*
Erol Özvar - *Yükseköğretim Kurulu*
Fatih Uşan - *Yükseköğretim Kurulu*
Gulliaume Dugin - *Paris Üniversitesi*
Gülfettin Çelik - *Istanbul Medeniyet Üniversitesi*
Hakan Kırımlı - *Bilkent Üniversitesi*
Haldun Evren - *Suffolk Üniversitesi*
Hamdi Pınar - *Bilkent Üniversitesi*
Himmet Taşkömür - *Harvard Üniversitesi*
Hüseyin İlker Çınar - *Manheim Üniversitesi*
İbrahim Kalın - *T.C. Cumhurbaşkanlığı*
James Baldwin - *New York Üniversitesi*
Kadir Canatan - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Muhammed Eroğlu - *Massachusetts Teknoloji Enstitüsü*
Murat Yülek - *Ostım Teknik Üniversitesi*
Nazım Ali - *Hamad bin Khalifa Üniversitesi*
Sıdıka Başçı - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Şükrü Karatepe - *Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
William O'Reilly - *Cambridge Üniversitesi*
Yasin Aktay - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

Tasarım ve Baskı

TÜRKİYE DİYANET VAKFI TİC. İŞLETMESİ
Ostım OSB Mahallesi 1256 Cade No: 11 06370
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx) Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

İçindekiler / Contents

Çevrim İçi Ölçme ve Değerlendirmede Kimlik Tanıma ve Doğrulama Sistemlerinin

Kullanımı: Üniversite Öğrencilerinin Deneyimleri

Serpil KOÇDAR, Abdulkadir KARADENİZ, Nil GÖKSEL

1

Osmanlı Dönemi Saraybosna Sıbyan Mektepleri

Mehmet TUĞRUL, Murat ÇELİK

33

İslam Ekonomisinde Anonim Şirketin Varlığının Sorgulanması

Ömer Faruk TEKDOĞAN

59

Sosyal Adaletin Sağlanması Katılım Bankacılığının Rolü

Hasan DURMUŞ, Hülya ER, Erdal HARUNOĞLULARI

81

A Critical Review of "Ottoman Modernization"

Fatmanur ALTUN

107

İslam Ekonomisine Dair Görüşlerin Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Harun ŞENCAL

131

Failure of Multiparty Systems Leading to Predominant Party Systems

Muhammet KOÇAK

153

İslami Mikrofinans: Bir Literatür İncelemesi

Salih ÜLEV

169

Tackling Graduate Unemployment

Imran Uddin ALVİ

211

The Importance of Smart Agriculture Practices for

Esat İPEK

225

Vekâyi' u'l-Fuzalâ

Ayşe AVŞAR

243

Derviş Mahmûd-ı Mesnevî-Han

Hatice GÜRPINAR

247

Çevrim İçi Ölçme ve Değerlendirmede Kimlik Tanıma ve Doğrulama Sistemlerinin Kullanımı: Üniversite Öğrencilerinin Deneyimleri *

Serpil KOÇDAR**

Anadolu Üniversitesi

Abdulkadir KARADENİZ***

Anadolu Üniversitesi

Nil GÖKSEL****

Anadolu Üniversitesi

Öz

Bu çalışmanın amacı, çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliklerinde kimlik tanıma ve doğrulama yapılmasını sağlayacak bir sistemin kullanımının, öğrencilerin görüşlerini ne yönde etkilediğini ve öğrencilerin kullanım deneyimlerini belirlemektir. Çalışma, Y tarafından finanse edilen Z Programı çerçevesinde X Projesi (XXXXXXXX) kapsamında gerçekleştirilmiştir. Çevrim içi değerlendirmede kimlik tanıma ve doğrulama için yüz tanıma, ses tanıma, klavye dinamikleri, yazma stili ve intihal araçlarını içeren X Sistemi, Türkiye’de bir devlet üniversitesinin farklı fakültelerinde 12 lisans ve lisansüstü dersinde bir öğretim dönemi boyunca test edilmiştir. Çalışmanın katılımcılarını üçüncü pilot çalışmanın ilk aşamasında X sistemini kullanan 231 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Nicel bir tarama çalışması olarak tasarlanan araştırmada veriler uygulama öncesi ve sonrasında olmak üzere bir ön anket ve son anket aracılığıyla toplanmıştır. Veriler SPSS istatistik programında eşleştirilmiş örneklem t-Testi ve ANOVA testi uygulanarak analiz edilmiştir. Analizler madde bazında gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, X deneyiminin memnuniyet, çevrim içi değerlendirmeye duyulan güven, kişisel verilerin paylaşımında rahat hissetme, çevrim içi değerlendirmede kopya ve intihali azaltması ve çevrim içi değerlendirmenin avantajları açısından öğrenci görüşlerini olumlu yönde değiştirdiği tespit edilmiştir. Öte yandan, X deneyimi

* Bu çalışma, H2020-ICT-2015 688520 No.lu “TeSLA: Öğrenme için Güvene dayalı Uyarlanabilir bir e-Değerlendirme Sistemi” projesi kapsamında Avrupa Komisyonu tarafından desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, skocdar@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9099-6312

*** Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, abdulcadirkaradeniz@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9364-8786

**** Öğr. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, ngoksel@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3447-2722

öğrencilerin endişelendikleri konular üzerinde olumsuz bir etki yaratarak bu endişelerin artmasına neden olmuştur. Bu sonuçlara bağlı olarak elde edilen bulgular, ilgili alan yazın kapsamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

E-Değerlendirme, E-Öğrenme, Çevrim İçi Değerlendirme, Kimlik Tanıma ve Doğrulama, Uzaktan Eğitim

Authentication and Authorship Systems in Online Assessment: Experiences of University Students

Abstract

The purpose of this study is to determine the impact of using an authentication and authorship system in online assessment activities on students' opinions and, to identify students' user experiences. The study was carried out within the context of the X Project (XXXXXXXXXX), which was developed under a Z project funded by the Y. The X System, which contains face recognition, voice recognition, keystroke dynamics, forensic analysis, and plagiarism tools in online assessment, was tested during a semester in 12 undergraduate and graduate courses in various faculties of a state university in Turkey. Participants of the study were 231 university students using the X system in the first phase of the third pilot study. In the study, which was designed as survey research, the data were collected before and after the implementation through a pre-and post-questionnaire. The data were analyzed via paired samples t-Test and ANOVA. The analysis was conducted item by item. As a result, the X experience appears to positively change students' views in terms of satisfaction, trust, confidence in sharing personal data, reducing cheating and plagiarism in online assessment, and advantages of the online assessment. On the other hand, X experience had a negative impact on the issues students were worried about, causing these concerns to increase. The findings obtained based on these results were discussed within the scope of the relevant literature.

Keywords

Authentication and Authorship Checking, Distance Education, E-Assessment, E-Learning, Online Assessment

Extended Abstract

An online assessment provides students, instructors, and educational institutions with more accessible, flexible and convenient assessment experiences (Attia, 2014; Kocdar et al., 2018; Sorensen, 2013; Pedersen et al., 2012; De Villiers et al., 2016). Research shows that the majority of students have positive attitudes towards online assessment (Attia, 2014; Dermo, 2009; Sorensen, 2013). On the other hand, the negative aspects of online assessment are also mentioned in the literature. Some researchers warn that the use of technology facilitates cheating and plagiarism in exams while providing accessible and flexible learning experiences (Bartley, 2005; Rowe, 2004; Gathuri et al., 2014). Accordingly, the need for valid and reliable online assessment processes and, therefore, identity recognition and verification systems is increasing.

For this purpose, the TeSLA system was developed within the context of the TeSLA Project (An Adaptive Trust-Based e-Assessment System for Learning), which was developed under an H2020 project funded by the European Commission. Several

instruments, such as Face Recognition (FR), Voice Recognition (VR), Keystroke Dynamics (KD), Forensic Analysis (FA), and Plagiarism (PL), are integrated into the system to ensure authentication and authorship of users that can be used in all e-assessment models and activities to prevent cheating and plagiarism. The TeSLA system was developed between 2016 and 2019 and was tested four times in three stages with the participation of 435 instructors and more than 23,000 students in 459 courses at seven universities in Europe. The data in this study was gathered in the first phase of the third pilot study in Turkey.

With all these in mind, the purpose of this study is to determine the impact of using an authentication and authorship system in online assessment activities on students' opinions and to identify students' user experiences. In this context, answers to the following research questions were sought in the study:

1. How does the use of TeSLA as an online authentication and authorship verification system affect students' views in terms of
 - trust in online assessment and authentication?
 - personal data sharing and online authentication?
 - cheating and plagiarism?
 - advantages and disadvantages of online assessment?
 - advantages and disadvantages of online authentication?
2. What are the students' experiences of using the TeSLA System?

The study was designed as survey research in which the data were collected before and after the implementation through a pre-and post-questionnaire. The study participants were 231 university students using the TeSLA system in the first phase of the third pilot study. For the use of the system, informative texts and videos were prepared for students and instructors, and face-to-face training was organized. The instructors selected the most appropriate tools for each assessment activity in their courses, and the selected tools were activated in the system. The TeSLA System was tested during a semester in 12 undergraduate and graduate courses in various faculties of a state university in Turkey. Students completed assessment-evaluation activities during the semester. Before participating in the e-assessment activities, a preliminary questionnaire was applied to the students, and after the application, the final questionnaire was applied. The data were analyzed via paired samples t-Test and ANOVA via the SPSS statistical program. The analysis was conducted item by item. Paired-sample t-Test was used to determine whether there was a significant difference in the same student between the means of two sets of observations obtained from the pre-questionnaire and the post-questionnaire. A one-way ANOVA test was applied to examine the experiences of the students according to independent variables such as age, having problems, whether they had previous online evaluation experience, gender, profession, and university experience.

The study followed research and publication ethics, and an Ethics Committee Approval was obtained prior to the research. The TeSLA system was tested by volunteer students. Before the study, the students were informed about the study, and an informed consent form, which was an online voluntary participation form, was obtained. The TeSLA System was designed to be usable by participants who electronically approved the informed consent form.

It was observed that more than half of the students (58%) were satisfied with the experience of using the TeSLA system, which was used in 12 courses during an academic term. Studies in the literature show that many students have positive attitudes towards online assessment and are willing to participate in such e-assessment activities (Attia, 2014; Dermo, 2009; Sorensen, 2013). The findings in this study are in parallel with these studies in the literature.

Trust in online assessment is an issue that needs to be emphasized. In this study, however, it was determined that students had a higher level of trust; 52% of students stated that the TeSLA system increased their trust in the assessment. In addition, approximately 60% of the students stated that they were comfortable with the correct use of their personal data and that they trusted the TeSLA tools they used.

In this study, the majority of students (70%) stated that online assessment provides the flexibility of e-assessment anytime, anywhere. After participating in the TeSLA implementation, the rate of students who thought that online assessment was more suitable for their needs increased from 26% to 33%. 65-75% of students thought that the TeSLA authentication and authorship system could be used to prevent cheating, ensure the reliability of exam results and improve rigor in e-assessment. The ratios related to the factors listed were significantly higher after the pilot study than before the pilot study. Before the TeSLA pilot study, 43% of the students thought it was easy to cheat in the online assessment, but after the pilot study, this rate dropped to 28%. These results show that the TeSLA system has positively changed students' views in terms of preventing cheating and performing valid and reliable exams. This shows that students' attitudes and thoughts about TeSLA-like systems can change positively as they experience them.

On the other hand, studies also emphasize that some students are not satisfied with their online assessment experience (Dermo, 2009; Sorensen, 2013). Another conclusion that should be emphasized regarding the results of this study is that although the majority of the students were satisfied with the TeSLA experience, there were also students who were not satisfied at a significant level and had problems. 40% of the students stated that the TeSLA system increased their workload, and they felt that they were being watched. Roughly two-thirds of the students expressed their concern that the system might not work properly, that their personal information was shared, and that whether the tool warned of false cheating behavior; more than half stated that they were worried that online assessment might require additional technology. The TeSLA experience had a negative impact on the issues that students were worried about, causing these concerns to increase. In addition to the precautions to be taken by anticipating possible problems in the use of such systems, the necessary information should be given to the students and guiding solutions should be presented; student support systems should be well structured.

While using the tools in the TeSLA system, more than half of the students stated that they were willing to share the texts they wrote for plagiarism detection, typing style, and keyboard dynamics for identification and verification. After the pilot study, students were more willing to share their written texts. 65% of students stated that using the keyboard dynamics tool took a lot of time. This rate was higher than other tools. Some studies show that online assessment has a positive effect on student motivation, concentration, and performance (Redecker et al., 2012; Rolim & Isaias, 2019). Tools that take a lot of time to use can have negative consequences on student motivation and concentration. In this respect, while the tools are being designed, they should be carefully designed in terms of ease of use as well as time to be spent during use.

Giriş

Çevrim içi değerlendirme, ölçme-değerlendirmenin enformasyon ve iletişim teknolojileri kullanılarak tamamen dijital olarak yapıldığı; ölçme değerlendirme etkinliklerinin ve bu etkinliklere öğrenciler tarafından verilen yanıtların yanıtlarının enformasyon ve iletişim teknolojileri kullanılarak kaydedildiği bir süreç olarak tanımlanabilir (JISC, 2007). Bu süreçte yüz yüze eğitimde kullanılan ödev, proje, kısa sınav, çoktan seçmeli sorular, açık uçlu sorular, portfolyo ve benzeri birçok değerlendirme aracı kullanılabilir. Masa üstü veya diz üstü bilgisayar, tablet ve mobil telefonlar gibi araçların kullanıldığı çevrim içi değerlendirme uygulamaları için e-değerlendirme terimi de kullanılmaktadır.

Çevrim içi değerlendirme öğrencilere, öğretmenlere ve eğitim kurumlarına daha erişilebilir, esnek ve elverişli değerlendirme deneyimleri sağlamaktadır (Attia, 2014; Kocdar et al., 2018; Sorensen, 2013; Pedersen et al., 2012; De Villiers et al., 2016). Başka bir ifadeyle, çevrim içi değerlendirme yüz yüze yapılan değerlendirmenin zaman ve mekân açısından neden olduğu sınırlılıkları ortadan kaldırmaktadır. Araştırmalar, öğrencilerin büyük bölümünün çevrim içi değerlendirmeye karşı olumlu tutumları olduğunu göstermektedir (Attia, 2014; Dermo, 2009; Sorensen, 2013). Öte yandan, alanyazında çevrim içi değerlendirmenin olumsuz yönlerinden de bahsedilmektedir. Bazı araştırmacılar teknoloji kullanımının, erişilebilir ve esnek öğrenme deneyimleri sunmasının yanı sıra sınavlarda kopya ve intihali kolaylaştırdığı yönünde uyarıda bulunmaktadır (Bartley, 2005; Rowe, 2004; Gathuri et al., 2014). Öğrenciler ve öğretmenler çevrim içi değerlendirme etkinliklerinin gözetimli olmaması nedeniyle kopya ve intihal konusundaki endişelerini sıkça dile getirmektedirler (Mellar et al., 2018; Hillier, 2014). Çevrim içi değerlendirme etkinliklerinde sıkça karşılaşılan kopya ve intihal türleri; başka bir kişinin yerine sınava girme, sınavda kitap, defter, ders notu ve benzeri araçlardan yararlanma, başka kişilere sorma, sınav sorularını kendisinden önce sınava giren sınıf arkadaşlarından temin etme, internet kaynaklarından kopyalayıp yapıştırma veya ödevleri başkasına yaptırma olarak sayılabilir (Apampa et al., 2011; Bartley, 2005; Cluskey et al., 2011; Mellar et al., 2018). Harmon ve Lambrinos (2008) gözetimli sınavlara göre gözetimsiz sınavlarda daha fazla kopya çekildiğini belirtmektedir. Lee-Post ve Hapke (2017) çevrim içi lisans öğrencileri üzerinde yaptıkları bir araştırmada öğrencilerin %45'inin çevrim içi sınıflarda kolay kopya çekilebileceğini düşündüğünü ve %30'unun fırsat

verildiğinde kopya çekeceklerini belirttiklerini söylemektedirler. Kısaca, çevrim içi değerlendirmenin gözetimsiz olması, ölçme-değerlendirmenin geçerlik ve güvenilirliğini olumsuz etkilemektedir (Dermo, 2009).

Horizon Report 2021’de öğrenme teknolojilerinin artan kullanımı önemli bir eğilim olarak nitelendirilmiştir. Yeni teknolojilerin daha sık kullanıldığı Covid-19 pandemi süreci bu bağlamda farklı pedagojik yaklaşımların, derse katılım etkinliklerinin, özgün uygulamaların, çevrim içi ölçme ve değerlendirme öneminin yüksek öğretim kurumları açısından ortaya çıkartan bir süreç olmuştur (Kelly, et al., 2021). Bu çerçevede, geçerli ve güvenilir çevrim içi ölçme değerlendirme süreçlerine ve dolayısıyla kimlik tanıma ve doğrulama sistemlerine gereksinimin artması, bu çalışmanın gerçekleşmesine yön veren temel unsurlardan biridir.

Problem Durumu

Son yıllarda çevrim içi değerlendirmenin yukarıda sayılan dezavantajlarını gidermek amacıyla sınavların gözetimli yapılmasına olanak sağlayacak bazı elektronik araçların geliştirilmeye başlandığı görülmektedir. Elektronik gözetim, ProctorU (<https://www.proctoru.com/>) benzeri gözetim sistemleri aracılığıyla uzaktan yapılmaktadır. Uzaktan gözetim sisteminde öğrencinin kimliğinin parmak izi benzeri araçlarla doğrulanması ve hareketli bir detektör ile kopya çekmenin önlenmesi sağlanmaktadır. Çevrim içi sınav sırasında kamerada öğrencinin şüpheli bir hareketi tespit edildiğinde sistem öğrencinin hareketlerini otomatik olarak kaydetmektedir. Daha sonra öğretiler video kayıtlarını izlemekte ve kopya unsurlarının bulunup bulunmadığını incelemektedir. Kopya konusunda sistemde bir uyarı olmadığında öğretilerin videoları izlemeleri söz konusu olmamaktadır. ProctorU sistemi de benzer şekilde çalışmakta ve bir kontrol odasındaki elektronik gözetim aracı 6-8 öğrenciyi gözetleyebilmektedir. Çevrim içi sınavlarda alınan bir başka önlem de tarayıcıların kilitlemesidir (Cluskey et al., 2011). Örneğin Respondus Tarayıcı Kilit Aracı buna bir örnektir. Respondus, öğrencilerin sadece sınav oturumunu açabildiği özel bir tarayıcı olup öğrenciler tarayıcıda çıkış, geri dönüş, kopyala-yapıştır ve benzeri işlemleri yapamamaktadır. Blackboard, Sakai gibi Öğrenme Yönetim Sistemlerinde bu tür tarayıcı kilit sistemleri bulunabilmektedir.

Yukarıda bahsedilen sistemlerden farklı ve daha kapsayıcı bir başka çevrim içi araç, X Sistemidir. Y tarafından desteklenen XXXXXXXX adlı projede, öğrencilerin kimliklerinin teşhis edilmesi ve doğrulanması amacıyla ses tanıma, yüz tanıma, klavye dinamikleri, yazma stili ve intihal teknolojilerinin yer aldığı bir sistem geliştirilmiştir (Mellar et al., 2018). X sistemi, 2016 ve 2019 yılları arasında geliştirilerek Avrupa’da 7 üniversitede 459 derste 435 öğretici ve 23.000’den fazla öğrencinin katılımıyla üç aşamalı olarak dört kez test edilmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliklerinde kimlik tanıma ve doğrulama yapılmasını sağlayacak bir sistemin kullanımının öğrencilerin görüşlerini ne yönde etkilediğini ve öğrencilerin kullanım deneyimlerini belirlemektir. Sorensen (2013) ve Jordan (2011) çevrim içi değerlendirmede öğrencilerin algılarını anlamının önemini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Dermo (2009) öğretmenlerin çevrim içi değerlendirme konusundaki tutumlarına ilişkin birçok çalışma olduğunu; buna karşılık öğrencilerin çevrim içi değerlendirme konusundaki görüşlerine ilişkin çok az araştırma olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan, yapılan bu çalışmanın alanyazında bahsedilen boşluğun giderilmesine katkı sağlayacağı söylenebilir. Bu kapsamda, çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

3. Çevrim içi bir kimlik ve yazarlık doğrulama sistemi olarak X'nin kullanımının;
 - çevrim içi değerlendirme ve kimlik doğrulamada güven,
 - kişisel veri paylaşımı ve çevrim içi kimlik doğrulama,
 - kopya ve intihal,
 - çevrim içi değerlendirmenin avantajları ve dezavantajları,
 - çevrim içi kimlik doğrulamanın avantajları ve dezavantajları açılarından öğrencilerin görüşlerini nasıl etkilemektedir?
2. Öğrencilerin X Sistemi'yle ilgili kullanım deneyimleri nelerdir?

Covid-19 krizi, çevrim içi öğrenmeye ve dijital teknolojilere eşi görülmemiş bir geçişe yol açmıştır (Digital Education Action Plan 2021-2027, 2020). Çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliklerinin geçerli ve güvenilir olarak gerçekleştirilmesini sağlayan sistemlere olan gereksinimin, Covid-19 sürecinde gerek dünyada gerekse Türkiye'de arttığı ve bu tür sistemlerin acil olarak geliştirilerek kullanılabilir hale getirilmesi gerektiği gözlenmektedir. Çevrim içi ölçme ve değerlendirmede kimlik ve yazarlık doğrulaması sistemi olarak geliştirilen X'nin kullanılabilirliğinin sınındığı bu çalışmanın sonuçlarının sadece yükseköğretim düzeyinde değil, dünyada ve Türkiye'de ilköğretim, ortaokul, lise düzeyinde veya yaşam boyu öğrenmeye yönelik programlarda da öğretmenlere, araştırmacılara, uygulayıcılara, politika geliştiricilere ve yöneticilere yol göstermesi hedeflenmektedir.

X Projesi

Z kapsamında gerçekleştirilen X Projesi konsorsiyumu 8 üniversite, 3 kalite güvencesi kuruluşu, 4 araştırma merkezi ve 3 teknoloji şirketi olmak üzere 18 ortakdan oluşmaktadır. Proje kapsamında 3 pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. İlk pilot çalışmaya Avrupa'daki 7 üniversiteden 637; ikinci pilot çalışmaya 4931; üçüncü pilot çalışmaya 17373 öğrenci katılarak X sistemini denemiştir. Pilot çalışmaların üçüncüsü iki aşamadan oluşmaktadır. Üçüncü çalışmanın

ilk aşamasında 9423, ikinci aşamasında ise 18101 öğrenci çalışmada yer almıştır. Toplamda 4 adet pilot çalışma ardışık olarak gerçekleştirilmiş olup her bir pilot çalışmada X sistemi bir eğitim-öğretim dönemi boyunca derslerde uygulanmıştır. Pilot çalışmalardan sonra öğrencilerden, öğreticilerden ve uygulayıcılardan elde edilen dönütlere göre sistem her seferinde yeniden gözden geçirilerek gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Daha önceki çalışmalarda ikinci pilot çalışma sonrasında iki farklı kurumda öğrencilerin deneyimleri (Kocdar et al., 2018); üçüncü pilot çalışmanın ikinci aşamasında X sisteminin etkililiğinin üç farklı ülkedeki üniversite öğrencilerinin deneyimleri açısından karşılaştırılmasını (Guerrero-Roldan et al., 2020) içeren çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmadaki veriler, üçüncü pilot çalışmanın ilk aşamasında Türkiye’de yükseköğretim düzeyinde X sisteminin etkililiğinin değerlendirilmesi açısından diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir.

X Sisteminin İşleyişi

X Sistemi kimlik ve yazarlık doğrulaması yapılmasını sağlamaktadır. Sistem, tüm ölçme-değerlendirme etkinliklerinde kullanılabilir araçları içermekte ve bu sayede sınavlarda kopya ve intihali engellemeye yardımcı olmaktadır. Sistem içerisinde bulunan araçlar kimlik doğrulama için yüz tanıma, ses tanıma, klavye dinamikleri; yazarlık doğrulaması için ise yazma stili ve intihal aracı olarak sayılabilir. Yüz tanıma ve ses tanıma sınava giren kişinin kim olduğuna, klavye dinamikleri kişinin klavye vuruş hareketlerine, yazma stili ise kişinin metni yazma tarzına odaklanmaktadır. Araçların çalışma prensipleri aşağıdaki gibidir (Knuth, 2016):

- Yüz tanıma: Araç, görüntü veya video gibi görsel verileri analiz etmekte ve gerçekleştirilen etkinliği, daha önce kayıt etkinliği sırasında kaydedilen veri ile karşılaştırmaktadır. Görüntü ve videoların çekilmesi için bir web kamerası ve tarayıcı eklentisi gerektirir.
- Ses tanıma: Kayıt sırasındaki konuşma örneğinden türetilen veriyile, sesin özelliklerini karşılaştırarak kullanıcının ses verilerini analiz eder; bilgisayara bağlı bir mikrofon gerektirir.
- Klavye dinamikleri: Bu araç, bir aday klavyeye yazarken basılan ve bırakılan tuşlardaki zamanlama bilgilerine dayanarak kalıpları tanır.
- İntihal: Belirli bir belge kümesindeki sözcük kopyalarını algılar.
- Yazma stili: Yazarlık doğrulaması, bir belgenin belirli bir yazar tarafından yazıldığını doğrular; ilk kayıt etkinliği sırasında yazar tarafından yazılmış bir dizi metin dosyası gerektirmektedir.

X, modüler bir sistem olup ihtiyaca göre her bir araç aktif veya pasif hale getirilebilir. Başka bir ifadeyle, ölçme-değerlendirme etkinliğinin türüne göre en uygun araçlar seçilerek farklı kombinasyonlarda kullanılabilir. Ölçme-değerlendirme etkinlikleri tasarlanırken, mevcut X araçları Öğrenme Yönetim Sisteminde bir liste olarak sunulur. Öğretici, ilgili değerlendirme etkinliği

için en uygun X araçlarını listeden seçerek aktif hale getirir. Örneğin, çoktan seçmeli bir sınavda yüz tanıma ve ses tanıma kullanılabilirken, yazılı bir ödev veya açık uçlu soruların olduğu bir sınavda ses tanıma, yüz tanıma, klavye dinamikleri, yazma stili ve intihal araçlarının tümü kullanılabilir.

Sistemin kullanımı için ölçme-değerlendirme etkinliklerinden önce bir ke-reye mahsus olmak üzere öğrencilerin yüz, ses, klavye hareketleri ve yazma stiline kaydedilmesi gerekmektedir. Kayıt etkinliği adı verilen bu etkinlik, öğrencinin kendini sisteme tanıttığı ilk adımdır. Kayıt etkinliği için yüz tanıma aracında öğrencinin yüzünün 10 saniyelik videosunun kaydedilmesi; ses tanıma aracında öğrencinin belirli bir süre boyunca konuşma örneklerinin kaydedilmesi; klavye dinamiklerinde ardışık olarak 125 kez tuşa basılması itibarıyla elde edilecek en az 30 örnek yazılması; yazma stili aracında öğrencinin daha önce kendi cümleleriyle yazmış olduğu yaklaşık 1000 kelimelik bir yazısının sisteme yüklenmesi söz konusudur (Okada et al., 2019). İntihal aracı bir kayıt etkinliği gerektirmemektedir. Sistem, kayıt etkinliği sırasında kaydedilen verilerle, gerçekleşen ölçme-değerlendirme etkinliğinde elde edilen verileri karşılaştırmakta ve örnekler arasındaki eşleşme derecesini yüzde olarak göstermektedir. Sistem bir eşik yüzdesi önermemektedir; öğrencinin kimlik doğrulamasını ve yazarlığını doğrulamak için bir eşik değeri belirlemek öğreticinin veya kurumun kararıdır. Belirlenecek eşik değeri, öğrencilerin dürüst olmayan akademik davranışlarından şüphe duymaları durumunda öğreticilerin ve eğitim kurumlarının karar alma süreçlerine yardımcı olmaya yönelik bir karar destek sistemi olarak düşünülebilir. X Sistemi, öğrencilerin kişisel verilerini kullandığından, projenin başlangıcından itibaren veri işleme süreçlerinin hem yasal hem de etik yönleri konusunda çalışmalar yapılarak gerekli önlemler alınmıştır (Knockaert & De Vos, 2020).

Yöntem

Araştırma Deseni

Çalışmanın amacının çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliklerinde kimlik tanıma ve doğrulama yapılmasını sağlayacak bir sistemin kullanımının öğrencilerin görüşlerini ne yönde etkilediğini ve öğrencilerin kullanım deneyimlerini belirlemek olduğu için çalışma ön anket ve son anketin kullanıldığı nicel bir tarama çalışması olarak desenlenmiştir.

Çalışma Grubu

Bu çalışmanın katılımcılarını üçüncü pilot çalışmanın ilk aşamasında X sistemi kullanan 606 yükseköğretim öğrencisi oluşturmaktadır. Bu aşamada X Sistemi, Türkiye’de bir devlet üniversitesinin örgün bölümlerinde farklı fakültelerde 12 lisans ve lisansüstü dersinde test edilmiştir. Bu dersler, öğreticilerin sistemi test etmeye gönüllü olup olmama durumuna göre belirlenmiştir. X sistemi gönüllü öğrenciler tarafından test edilmiştir. Çalışmaya katılan 606 öğrenciden 320’si ön anketi, 232’si son anketi yanıtlamış olup 231 öğrenci

her iki anketi de yanıtlamıştır. X pilot çalışmasını değerlendirebilmek amacıyla hem ön anketi hem de son anketi yanıtlayan 231 öğrencinin anketleri analiz edilmiştir. Her iki anketi de yanıtlayan 231 öğrencinin %45'i kadın, %53'ü erkektir. Öğrencilerin %2'si cinsiyetlerini belirtmemeyi tercih etmiştir. Öğrencilerin %20'si 21 yaşında ve 21 yaşın altında; %69'u 22-30 yaşları arasında; %11'i 30 yaşın üzerindedir. Öğrencilerin %11'i bir engeli bulunduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin %44'ü lise, %45'i lisans, %11'i lisansüstü mezundur. Öğrencilerin %43'ü Araştırma Yöntemleri, %18'i Proje Geliştirme ve Yönetimi, %12'si Küreselleşme ve Yaşam Boyu Öğrenme, %10'u Mobil İletişim Teknolojileri, %8'i Web Grafik Tasarımı ve %10'u diğer alanlarda derslere kayıtlı öğrencilerdir. Öğrencilerin %25'i bir çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliği deneyimine sahipken %75'i daha önce bir çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliğine katılmamıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veriler öğrencilerden 2 anket aracılığıyla elde edilmiştir. X pilot çalışmasına başlamadan önce öğrencilere bir ön anket uygulanmıştır. X Sistemini denedikten sonra ise öğrencilere bir son anket uygulanmıştır. Anketler, projedeki yedi ortak üniversiteden uzmanlarla iş birliği içinde İngilizce olarak oluşturulmuştur. Anketlerde yer alan maddeler uzmanlar tarafından kontrol edilmiş ve düzenlenmiştir. Daha sonra anketler profesyonel çevirmenler tarafından yerel dillere çevrilmiş ve tekrar bir grup uzman tarafından kontrol edilmiştir. Ayrıca, her üniversitede küçük öğrenci grupları tarafından bir pilot çalışmada test edilerek uygulanmadan önce düzeltilmiştir. Ön anket 10 bölüm ve 18 sorudan, son anket 10 bölüm ve 17 sorudan oluşmaktadır. X sistemi kullanım deneyiminin öğrencilerin görüşlerine etkisini belirlemek amacıyla araçların kullanım deneyimine ilişkin bölüm haricinde ön anket ve son ankette aynı sorular sorulmuştur. Anket maddeleri için “Kişisel veriler be çevrim içi doğrulama”, “Çevrim içi değerlendirmenin avantajları ve dezavantajları” ile “çevrim içi değerlendirmenin çevrim içi kimlik doğrulamayla ilgili avantaj ve dezavantajları” olmak üzere üç bölüm haricinde diğer bölümlerde “kesinlikle katılıyorum”, “katılıyorum”, “ne katılıyorum ne katılmıyorum”, “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılmıyorum” ifadelerini içeren 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bahsedilen üç bölümde ise öğrencilere çeşitli ifadeler verilmiş ve uygun olanlarını seçmeleri istenmiştir. Anketlerde ayrıca öğrencilerin demografik bilgilerine ilişkin sorulara yer verilmiştir.

Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada yer alan veriler, X Projesinin üçüncü pilot çalışmasının ilk aşamasında 2018-2019 öğretim yılının Güz Dönemi'nde toplanmıştır. Sistemin kullanımı için öğrenciler ve öğretmenler için bilgilendirici metinler ve videolar hazırlanmış ve yüz yüze eğitimler düzenlenmiştir. Öğreticiler derslerindeki her değerlendirme faaliyeti için en uygun araçları seçmiş ve seçilen araçlar

sistemde aktif hale getirilmiştir. X Sistemi, örgün lisans ve lisansüstü 12 ders-te öğreticiler tarafından bir dönem boyunca çeşitli ölçme-değerlendirme faaliyetlerinde kullanılmıştır. Öğrenciler ölçme-değerlendirme etkinliklerini dönem içerisinde tamamlamışlardır. Öğrencilere ölçme-değerlendirme etkinliklerine katılmadan önce ön anket, uygulamadan sonra ise son anket uygulanmıştır.

Veri Analizi

Veriler SPSS istatistik programında eşleştirilmiş örneklem t-Testi ve ANOVA testi uygulanarak analiz edilmiştir. Analizler madde bazında gerçekleştirilmiştir. Ön anket ve son anketten elde edilen iki set gözlemin ortalamaları arasında aynı öğrenci üzerinde anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek için eşleştirilmiş örneklem t-Testi kullanılmıştır. Öğrencilerin deneyimlerini yaş, sorun yaşayıp yaşamama, daha önce çevrim içi değerlendirme deneyimi olup olmaması, cinsiyet, meslek ve üniversite deneyimi gibi bağımsız değişkenlere göre incelemek amacıyla tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmada veri toplama araçları olan ön anket ve son anket, X Konsorsiyumu'nda yer alan 7 üniversitedeki uzmanlar tarafından iş birliği halinde İngilizce olarak hazırlanmıştır. Daha sonra anketler profesyonel çevirmenler tarafından yerel dillere çevrilmiş; konu uzmanı akademisyenler kontrol ederek düzetmeleri çevirmenlerle iş birliği halinde yapmışlardır. Anketlerin kapsam ve görünüş geçerliği için anketleri hazırlayan akademisyenler haricindeki konu uzmanı 3 akademisyenden görüş alınmıştır. Anketler, uygulanmadan önce küçük bir grup öğrenci ile test edilerek gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Etik Konular

Çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuş olup, araştırma öncesinde araştırma öncesinde Etik Kurul Belgesi alınmıştır. X sistemi gönüllü öğrenciler tarafından test edilmiştir. Çalışma öncesinde öğrencilere çalışma ile ilgili bilgi verilerek çevrim içi gönüllü katılım formu olan *bilgilendirilmiş onay formu* alınmıştır. X Sistemi, bilgilendirilmiş onay formunu elektronik olarak onaylayan katılımcılar tarafından kullanılabilir olarak tasarlanmıştır. Bilgilendirilmiş onay formunda katılımcıların bilgilerinin gizli tutulacağına; bilgilerin üçüncü kişilerle kesinlikle paylaşılmayacağına, katılımcıların araştırmadan istedikleri zaman ayrılacaklarına; toplanan verilerin araştırma amaçlı kullanılacağına yer verilmiştir.

Bulgular

X Sistemi Kullanımının Öğrenci Görüşlerine Etkisi

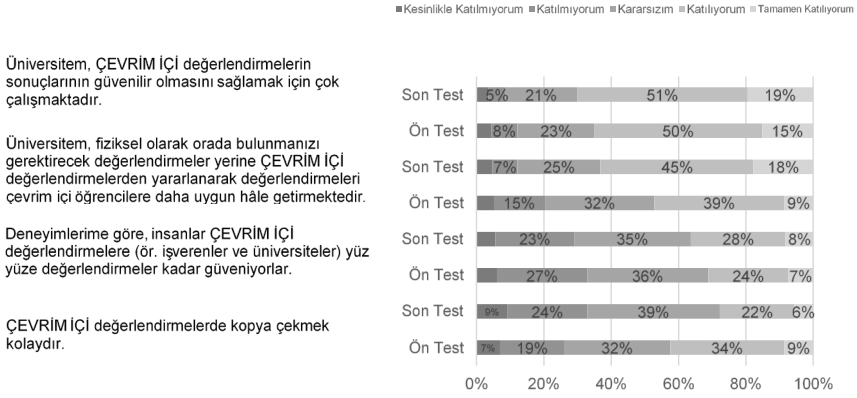
X Sistemi kullanımının öğrencilerin görüşlerine etkisi çevrim içi değerlendirme ve kimlik doğrulamada güven; kişisel veri paylaşımı ve çevrim içi kimlik

doğrulama; kopya ve intihal, çevrim içi değerlendirmenin avantaj ve dezavantajları; çevrim içi kimlik doğrulamanın avantaj ve dezavantajları alt başlıkları altında verilmiştir.

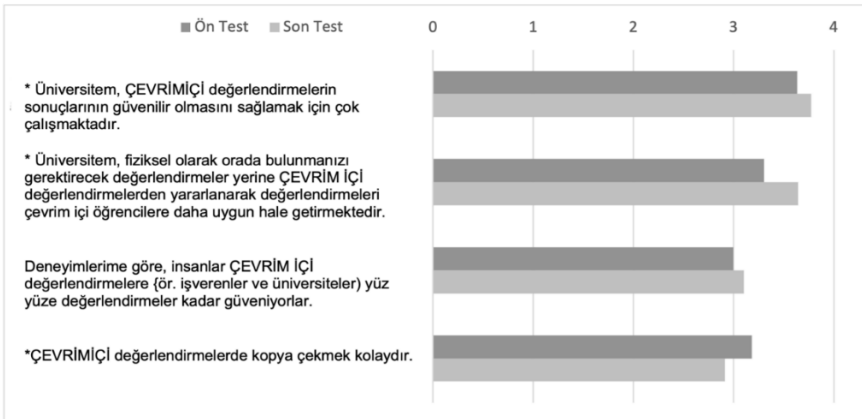
Çevrim İçi Değerlendirmede ve Kimlik Doğrulamada Güven

Öğrencilere X pilot çalışmasına katılmadan önce ve sonra sorular sorulmuştur. Grafik 1 bu sorulara ilişkin yanıtların frekanslarını, Grafik 2 ise iki set gözlemin ortalamaları arasında aynı öğrenci üzerinde anlamlı farklılık olup olmadığını gösteren eşleştirilmiş örneklem t-Testi sonuçlarını göstermektedir ((Eş1 (t(230)=-4,588, p<0.05), Eş2 (t(230)=-2,126, p<0.05), Eş3 (t(230)=-1,504, p>0.05), Eş4 (t(230)=-3,624, p<0.05)).

Grafik 1: Öğrencilerin çevrim içi değerlendirmeye ilişkin görüşleri (n=231).

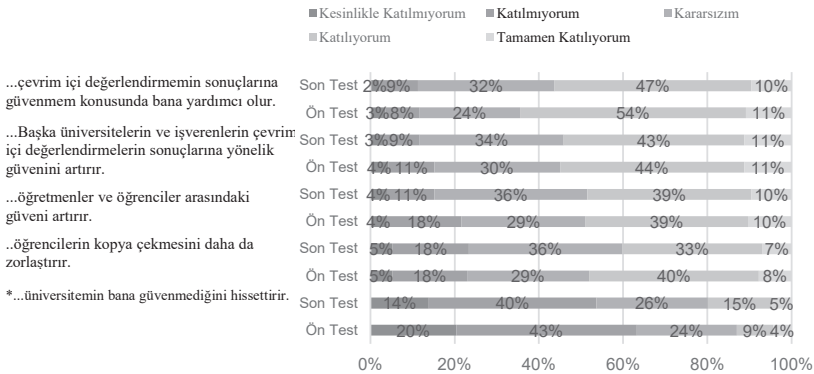
Grafik 2: Çevrim içi değerlendirmeye ilişkin görüşlerin ön ve son test karşılaştırması (n=231 (*p<0.05)).

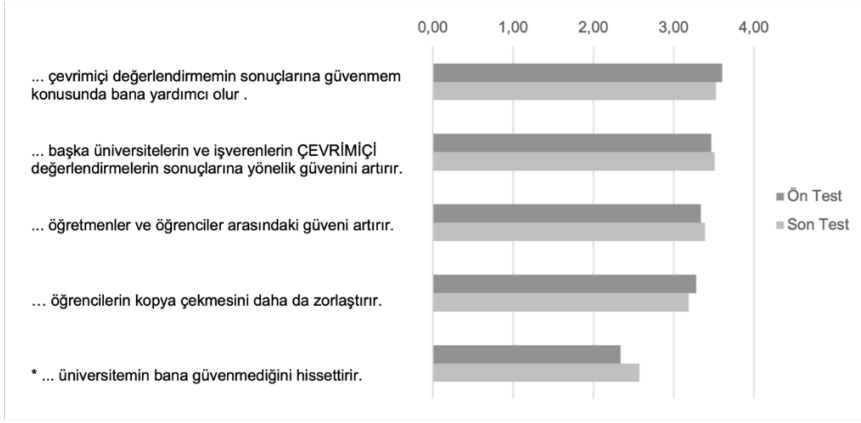
Öğrencilerin büyük çoğunluğu üniversitenin çevrim içi değerlendirmenin çıktılarının güvenilir olmasını sağlamak ve değerlendirmeyi çevrim içi öğrenenlere daha uygun hale getirmek için çalıştığını düşünmektedir. X pilotundan önce öğrencilerin %65'i ve %48'i sırasıyla yukarıdaki ifadelere katıldığını/kesinlikle katıldığını ifade ederken, X pilot çalışmasından sonra bu oran sırasıyla %70 ve %63'e çıkmıştır. Her iki oran arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Öğrencilerin %36'sı "insanların çevrim içi değerlendirmeyi yüz yüze değerlendirme kadar güvenilir bulduğunu" düşünmektedir. Bu algı, öğrencilerin X pilotuna katılımları tarafından etkilenmemiştir. Son olarak, öğrencilerin yaklaşık dörtte biri çevrim içi değerlendirmede kopya çekmenin kolay olduğunu düşünmektedirler (katılıyorum/kesinlikle katılıyorum). Bu oran X pilotundan sonra %43 kadar azalmıştır. Pilot çalışma, öğrencilerin çevrim içi değerlendirmede kopyayı engellemek için alınan güvenlik önlemlerine ilişkin algılarını olumlu etkilemiştir.

Çevrim içi değerlendirmeye ek olarak, öğrencilere çevrim içi kimlik doğrulama araçlarının kullanımıyla ilgili sorular sorulmuştur. Grafik 3 bu ifadelerin sıklık değerlerini, Grafik 4 ise 2 set gözlemin ortalamaları arasında aynı öğrenci üzerinde anlamlı farklılık olup olmadığını gösteren eşleştirilmiş örneklem t-Testi sonuçlarını göstermektedir ((Eş1 (t(230)=1,188, p>0.05), Eş2 (t(230)=1,244, p>0.05), Eş3 (t(230)=-,824, p>0.05), Eş4 (t(230)=-,637 p>0.05), Eş5 (t(230)=-3,125, p<0.05)). "Güvenlik önlemleri alınmasının üniversitenin öğrencilere güven duymadıkları hissine kapıldıkları" ifadesi haricinde öğrencilerin X'ya katılımları öncesi ve sonrası görüşleri arasında anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

Grafik 3: Öğrencilerin çevrim içi değerlendirmeye ilişkin görüşleri.

Grafik 4: Çevrim içi değerlendirmeye ilişkin görüşlerin ön ve son test karşılaştırması (n=231 (*p<0.05)).

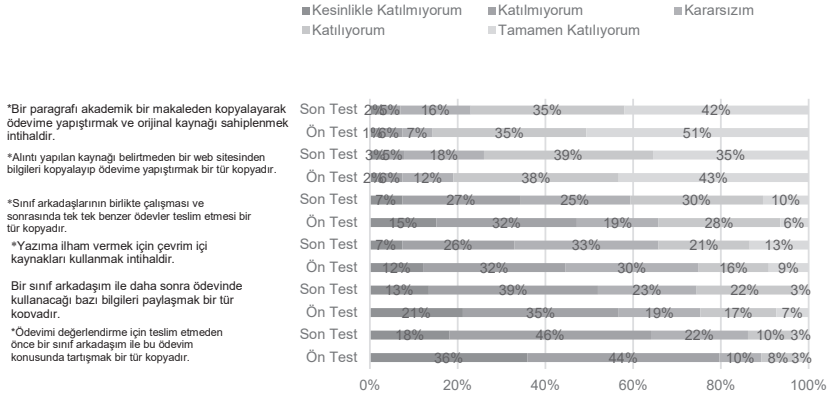

Pilot çalışmadan önce öğrencilerin %33'ü çevrim içi kimlik doğrulama araçlarının kullanımının üniversitenin onlara güvenmediği hissine kapıldıklarını düşünmektedir (Katılıyorum/kesinlikle katılıyorum). Bu algı pilot çalışmadan sonra %13 azalmış olup bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Öğrencilerin yaklaşık yarısı çevrim içi kimlik doğrulama çevrim içi değerlendirmenin çıktıklarına olan güveni, diğer üniversiteler ve işverenlerin çevrim içi değerlendirmenin çıktıklarına olan güvenini, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki güveni arttıracaklarını düşünmektedirler. Öğrencilerin %40'ı ise kimlik doğrulama sistemlerinin kopya çekmeyi zorlaştıracaklarını düşünmektedirler.

Kişisel Veri Paylaşımı ve Çevrim İçi Kimlik Doğrulama

Öğrencilere pilot çalışmadan önce ve sonra kimlik doğrulaması için hangi kişisel verilerini paylaşmaya istekli oldukları sorulmuş ve uygun olanları işaretlemeleri istenmiştir. Pilot uygulamasından önce öğrencilerin yarısından fazlası intihal (58%), yazma stili (56%) ve klavye hareketlerinin (54%) kontrolü için yazılı metinlerini paylaşmaya istekli olduklarını söylemişlerdir. Pilot çalışmadan sonra öğrenciler yazılı metinlerini paylaşma konusunda daha fazla istekli olmuşlardır; uygulanan eşleştirilmiş örneklem t-Testinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur ((Eş1 (t(230))=-2,760, p<0.05), Eş2 (t(230))=-2,631, p<0.05)). Öğrenciler tarafından yüz fotoğrafı %43, ses kaydı %39, video kaydı %36 oranında seçilmiştir (Grafik 5).

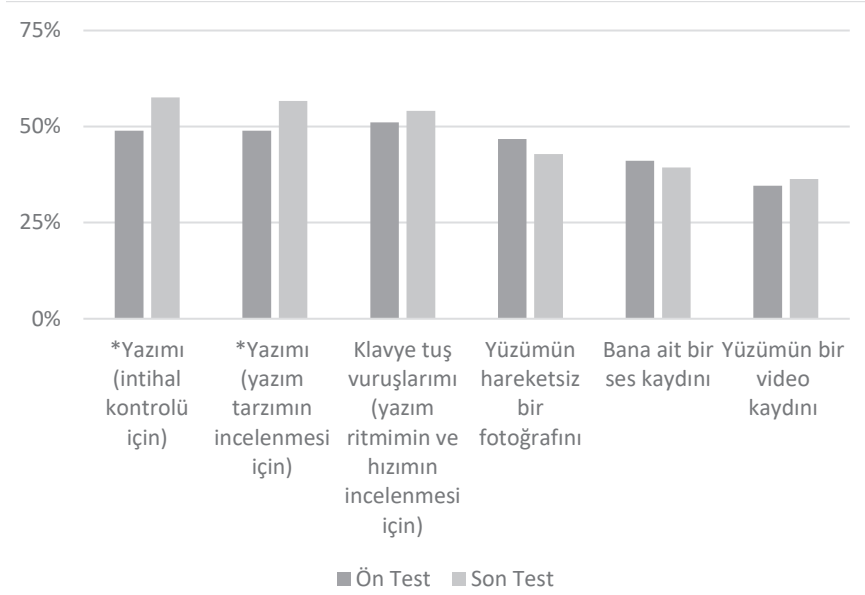
Grafik 5: Öğrencilerin kişisel veri paylaşımı konusunda istekli olma durumu (n=231 (*p<0.005)).

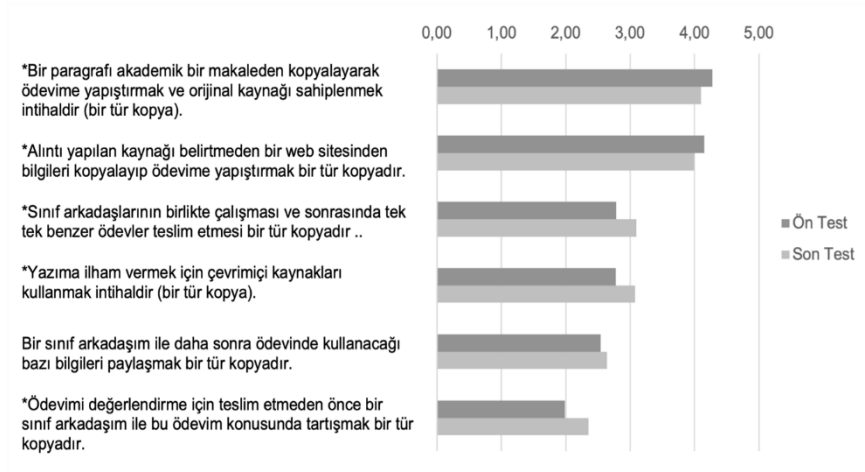
Kopya ve İntihal

Kişisel verileri paylaşma isteklerinin yanı sıra öğrencilere çevrim içi sınavlarda kopyayla ilgili sorular sorulmuştur. (Grafik 6). “Bir paragrafı akademik bir makaleden kopyalayarak ödevime yapıştırmak ve orijinal kaynağı sahiplenmek” ve “Alıntı yapılan kaynağı belirtmeden bir web sitesinden bilgileri kopyalayıp ödevime yapıştırmak” açık bir biçimde öğrenciler tarafından kopya türü olarak nitelendirilmiştir. Öğrencilerin yarısından azı “Sınıf arkadaşlarının birlikte çalışması ve sonrasında tek tek benzer ödevler teslim etmesi” (40%), “Yazılan metne ilham vermesi için çevrim içi kaynakları kullanmak” (34%), “Bir sınıf arkadaşı ile daha sonra ödevimde kullanacağı bazı bilgileri paylaşmak” (26%) ve “Ödevi değerlendirme öncesinde bir sınıf arkadaşı ile tartışmak” (14%) türlerini kopya türü olarak görmektedirler. X pilotuna katılımdan önce ve sonrası karşılaştırıldığında “Bir sınıf arkadaşı ile daha sonra ödevimde kullanacağı bazı bilgileri paylaşmak” haricinde tüm ifadeler için eşleştirilmiş örneklem t-Testi sonucunda sınırlı ancak istatistiksel olarak anlamlı farklılık ortaya çıkmıştır (Grafik 7). ((Eş1 (t(230))=-5,802, p<0.05), Eş2 (t(230))=-4,661, p<0.05), Eş3 (t(230))=2,210, p<0.05), Eş4 (t(230))=-4,617, p<0.05), Eş5 (t(230))=-1,289 p>0.05), Eş6 (t(230))=2,610 p<0.05)). X’ya katılımdan sonra öğrencilerin yüksek oranda katıldıkları ifadelerle daha az katıldığı, daha az katıldıkları ifadelerle de daha fazla katıldığı görülmüştür.

Grafik 6: Öğrencilerin kopya ve intihal konusundaki görüşleri (n=231).

Grafik 7: Kopya ve intihal konusundaki görüşlere ilişkin ön ve son test karşılaştırması (n=231 (*p<0.05)).

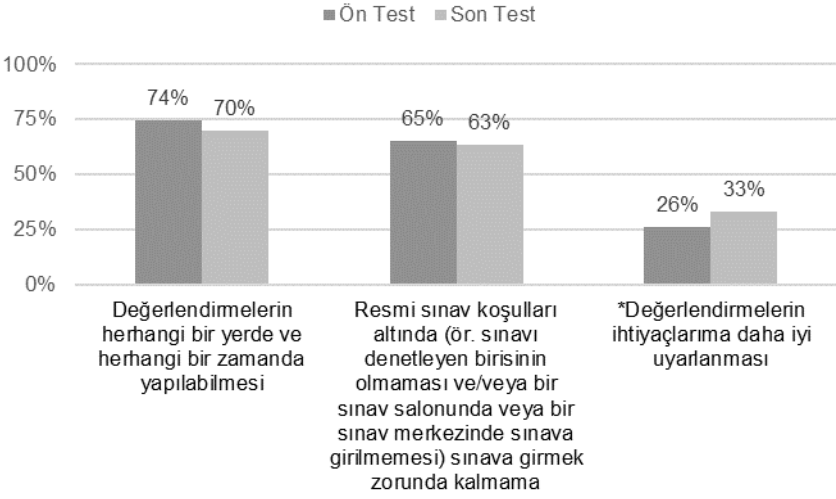

Çevrim İçi Değerlendirmenin Avantajları ve Dezavantajları

Öğrencilerin büyük bölümü (%70) çevrim içi öğrenmenin her zaman her yerde değerlendirme yapma imkânı sunduğunu kabul etmektedirler. Öğrencilerin üçte ikisi yüz yüze sınav şartlarında olmaksızın sınav olmayı bir avantaj

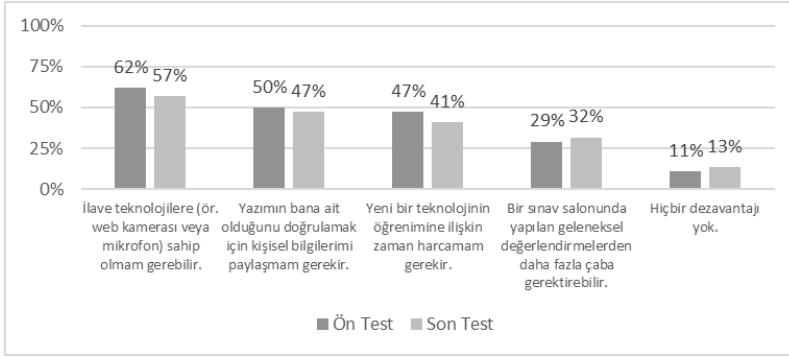
olarak görmekte iken, sadece üçte biri çevrim içi değerlendirilmede çevrim içi kimlik doğrulamanın kendi ihtiyaçlarına uygun olduğunu belirtmiştir. Bu son durumda, eşleştirilmiş örneklem t-Testi sonucunda X'nin etkisi küçük ancak istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır (Eş3 ($t(230)=-2,117$, $p<0.05$). Çevrim içi değerlendirilmenin avantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması Grafik 8'de verilmiştir.

Grafik 8: Çevrim içi değerlendirilmenin avantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması (n=231 (* $p<0.05$).

Öğrencilere X pilotundan önce ve sonra çevrim içi değerlendirilmenin dezavantajları sorulmuştur. Öğrencilerin (%57) temel endişesi, ilave teknolojilerin kullanımına olan ihtiyaçla ilgilidir. 10 öğrenciden 4'ü kişisel veri paylaşımı ve yeni teknolojilerin kullanımını öğrenmek için zamana ihtiyaç duyulması konusunda endişelidir. Öğrencilerin üçte biri çevrim içi değerlendirilmenin yüz yüze değerlendirmeye göre getireceği ek iş yükü konusunda endişeliyken, %13'ü bir dezavantajının olmadığını belirtmiştir. X pilotu öncesi ve sonrasında öğrencilerin algılarında küçük orandaki farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Çevrim içi değerlendirilmenin dezavantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması Grafik 9'da verilmiştir.

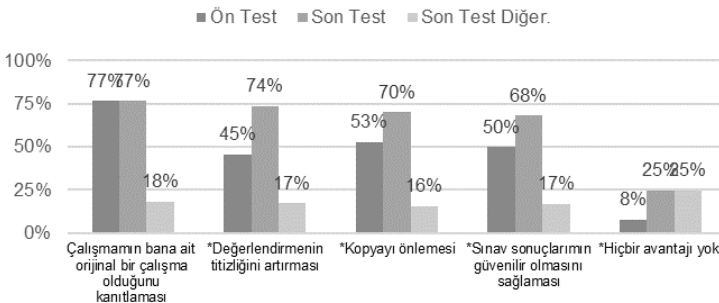
Grafik 9: Çevrim içi değerlendirilmenin dezavantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması (n=231 (*p<0.05).

Çevrim İçi Kimlik Doğrulamanın Avantajları ve Dezavantajları

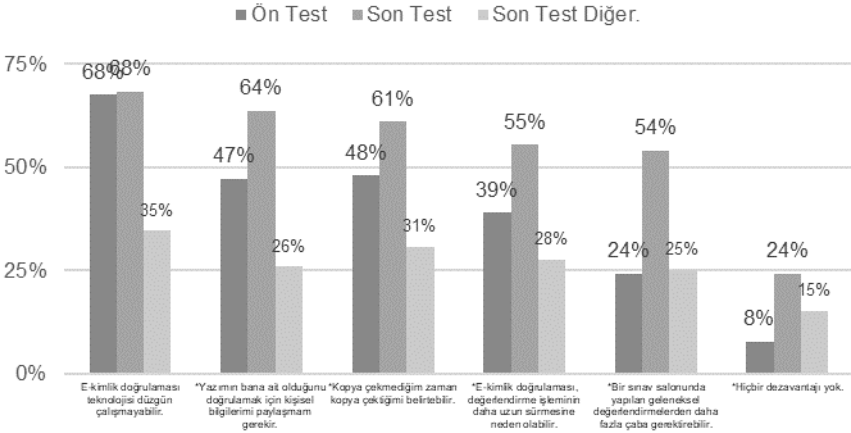
Öğrencilerin büyük çoğunluğu çevrim içi kimlik doğrulamanın avantajlı olduğunu düşünmektedir. Öğrencilerin üçte ikisinden fazlası çevrim içi kimlik doğrulamanın yaptıkları ödevin orijinalliğini kanıtlaması için (%77), ölçme-değerlendirmedeki özeni arttırmak için (%74), kopyayı önlemek için (%70) ve güveni sağlamak için (%68) kullanılabileceğini belirtmiştir. Öğrencilerin %25'i çevrim içi kimlik doğrulamasının kullanılmasının hiçbir avantajı bulunmamaktadır. Yaptıkları ödevin orijinalliğini kanıtlaması ifadesinin haricinde X kullanımı öncesi ve sonraki arasındaki fark hep artış yönünde ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Eşleştirilmiş örneklem t-Testi sonucunda öğrencilerin görüşlerinde pilot öncesi X ve diğer çevrim içi kimlik doğrulama araçları arasındaki farklılık anlamlı çıkmıştır ((Eş1 (t(230)=,000, p>0.05), Eş2 (t(230)=-7,713, p<0.05), Eş3 (t(230)=-4,327, p<0.05), Eş4 (t(230)=-4,510, p<0.05), Eş5 (t(230)=-5,593 p<0.05)). Çevrim içi kimlik doğrulamanın avantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması Grafik 10'da verilmiştir.

Grafik 10: Çevrim içi kimlik doğrulamanın avantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması.

Öğrencilere X pilotundan önce ve sonra çevrim içi kimlik doğrulamanın dezavantajları sorulmuştur. Öğrencilerin yaklaşık üçte ikisi X kimlik doğrulama teknolojisinin düzgün çalışmayabileceğinden (%68), kişisel bilgi paylaşımından (%64) ve araçların yanlışlıkla kopya davranışı uyarısı verebileceğinden (61%) endişe duyduklarını dile getirmişlerdir. Öğrencilerin yarısından fazlası geleneksel değerlendirmeye göre daha fazla zaman ve emek harcanması konusunda endişeli olduklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin dörtte biri çevrim içi kimlik doğrulamasının herhangi bir dezavantajı olmadığını düşünmektedir. Çevrim içi kimlik doğrulama teknolojisinin düzgün çalışmayabileceği endişesi dışında öğrencilerin görüşlerinde X pilotu öncesi ve sonrasındaki farklılık artış yönünde olup bu artış eşleştirilmiş örneklem t-Testi analizinde de istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ((Eş1 ($t(230) = -2,208$, $p > 0.05$), Eş2 ($t(230) = 4,827$, $p < 0.05$), Eş3 ($t(230) = 4,137$, $p < 0.05$), Eş4 ($t(230) = 7,134$, $p < 0.05$), Eş5 ($t(230) = 2,581$, $p < 0.05$), Eş6 ($t(230) = -2,691$, $p < 0.05$)). Diğer teknolojilerle ilgili belirtilen dezavantajların puanı daha düşüktür. Çevrim içi kimlik doğrulamanın dezavantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması Grafik 11’de verilmiştir.

Grafik 11: Çevrim içi kimlik doğrulamanın dezavantajlarına ilişkin ön ve son test karşılaştırması.

Öğrencilerin X Araçlarını Kullanım Deneyimleri

X'nın kullanım deneyimlerine ilişkin bulgular; sorunlar, genel algı, X Sistemi'ne duyulan güven, gizlilik, bilgilendirilmiş onay formu ve geribildirim, yüz tanıma aracının kullanımı, ses tanıma aracının kullanımı, klavye dinamikleri aracının kullanımı, intihal aracının kullanımı ve yazma stili aracının kullanımı alt başlıkları altında verilmiştir.

Sorunlar

Öğrencilere pilot çalışma boyunca X sistemiyle ilgili sorun yaşayıp yaşamadıkları sorulmuştur. Öğrencilerin büyük bir bölümü (%68) bir problem yaşamadığını, %32'si sorun yaşadığını belirtmiştir. Üniversiteye 1 yıldan az süredir kayıtlı olan öğrenciler ve Enformasyon ve İletişim Teknolojileri konusunda ders alanlar daha az sorunla karşılaşmıştır. Öte yandan, cinsiyet, yaş veya çevrim içi değerlendirmede geçmiş deneyime sahip olma durumuna göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Genel Algı

Öğrencilere genel olarak deneyimleriyle ilgili sorular sorulmuştur (Grafik 12). Öğrencilerin %58'i (kesinlikle katılıyorum ve katılıyorum yanıtı verenler) X deneyiminden memnun olduklarını belirtmekte ve sistemin güven düzeyini arttırdığını düşünmektedirler (%52). Buna ek olarak, öğrencilerin %48'i sistemin kullanımının kolay olduğunu, ancak %45'i sisteminin iş yüklerini arttırdığını, %42'si gözetlenmiş hissettiğini ve %32'si normalden daha fazla stres yaşadığını belirtmiştir. Öğrencilerin deneyimlerini analiz etmek amacıyla yaş, sorun yaşayıp yaşamama, daha önce çevrim içi değerlendirme deneyimi olup olmaması, cinsiyet, meslek ve üniversite deneyimi bağımsız değişkenlerine göre tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Üniversite deneyimi açısından ortalamalar arasında anlamlı farklılık bulunmuştur; daha uzun süredir üniversiteye kayıtlı olanlar sistemin daha kolay olduğunu düşünmektedirler ($F= 3,524, p<0.05$). X sistemini kullanırken hiç sorun yaşamayanlar da sistemin daha kolay kullanıldığı konusunda daha olumlu düşünmektedirler ($F= 9,473, p<0.05$). Çevrim içi değerlendirme deneyimine sahip olanlar daha önce bu deneyimi yaşamamış olanlara göre sistemi kullanırken gözetlendiğini daha fazla hissetmektedir ($F= 4,666, p<0.05$). Kadınlar, erkeklere göre sistemin daha fazla iş yükü getirdiğini düşünmekteyken, tam zamanlı öğrenciler tam zamanlı çalışanlara göre X'nin daha fazla iş yüküne neden olduğunu belirtmiştir ($F= 4,788, p<0.05$). Başka bir ifadeyle, tam zamanlı öğrenciler ve kadınlar sistemin ek iş yükü getirdiğini düşünmektedirler. Daha yaşlı öğrenciler daha genç öğrencilere göre daha fazla güven duymuş ($F= 3,992, p<0.05$) ve sistemin kullanımından daha memnun kalmışlardır ($F= 3,414, p<0.05$).

Grafik 12: X genel deneyimi (n=231).

X Sistemine Duyulan Güven

Öğrencilere X Sistemine duydukları güvenle ilgili sorular sorulmuştur (Grafik 13). %50 civarında öğrenci X sisteminin değerlendirmenin güvenliğine olan inançlarını arttırdığını (%54), çevrim içi değerlendirmede daha fazla güven verdiğini (%52) ve değerlendirme içerisine iyi entegre edildiğini düşünmektedir (%47). Aynı zamanda öğrencilerin %48'i sistemi kullanımının çok fazla ekstra zaman gerektirdiğini söylemiştir. Tek yönlü ANOVA testi bazı alt kategoriler için anlamlı farklılık olduğunu göstermektedir. Genel algıyla paralel bir şekilde kadınlar erkeklere göre ve tam zamanlı öğrenciler tam zamanlı çalışanlara göre sistemi kullanmanın çok fazla ekstra zaman gerektirdiğini düşünmektedir. Çevrim içi değerlendirmede geçmiş deneyime sahip olmayan öğrenciler deneyim sahibi olanlara göre pilota katıldıktan sonra fazla güven hissettiklerini belirtmişlerdir. Son olarak, sorunla karşılaşan öğrenciler sorun yaşamayanlara göre sistemin daha fazla ekstra zaman gerektirdiğini ($F=9,927$, $p<0.05$) ve daha az sistemin iyi entegre edildiğini düşünmektedirler ($F=17,751$, $p<0.05$).

Grafik 13: X Sistemi'ne duyulan güven (n=231).

Gizlilik, Bilgilendirilmiş Onay Formu ve Geribildirim

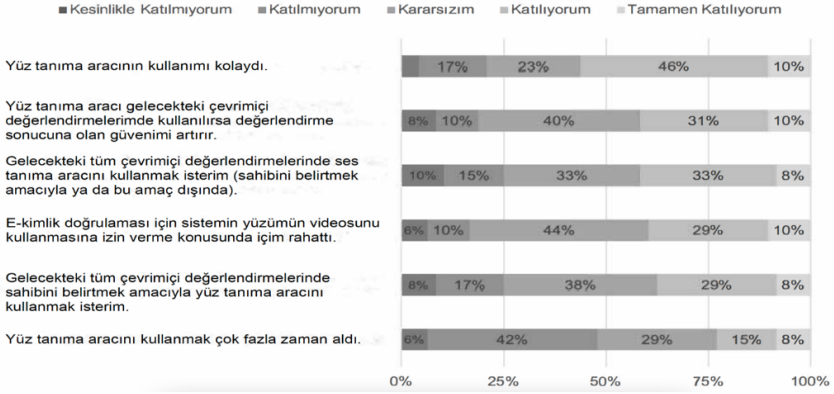
%55'ten fazla öğrenci neredeyse tüm gizlilik, bilgilendirilmiş onay formu ve geribildirimle ilgili maddelere kesinlikle katıldıklarını veya katıldıklarını belirtmişlerdir (Grafik 14). Öte yandan, öğrencilerin daha düşük bir yüzdesi (%38) X sistemini kullanırken yeterli geribildirim aldıklarını düşünmektedir. Diğer bölümlerdeki sonuçlara benzer şekilde, tek yönlü ANOVA testi X sistemiyle sorun yaşayan öğrencilerin yanıtları sorun yaşamayanlara göre anlamlı farklılık olduğunu göstermektedir ($F= 7,301, p<0.05$). Sorun yaşayanlar daha düşük düzeyde geribildirim aldıklarını düşünmektedirler. Buna ek olarak, daha yaşlı öğrenciler bilgilendirilmiş onay formunu daha anlaşılır bulmuşlardır ($F= 2,568, p<0.05$). Son olarak, üniversiteye 6 aydan daha az süredir kayıtlı olanlar daha az düzeyde yeterli bilgi aldıklarını ($F= 2,837, p<0.05$) ve verilerinin uygun şekilde kullanıldığı konusunda güven duyduklarını ortaya koymuştur ($F= 3,506, p<0.05$).

Grafik 14: Gizlilik, bilgilendirilmiş onay formu ve geribildirim (n=231).

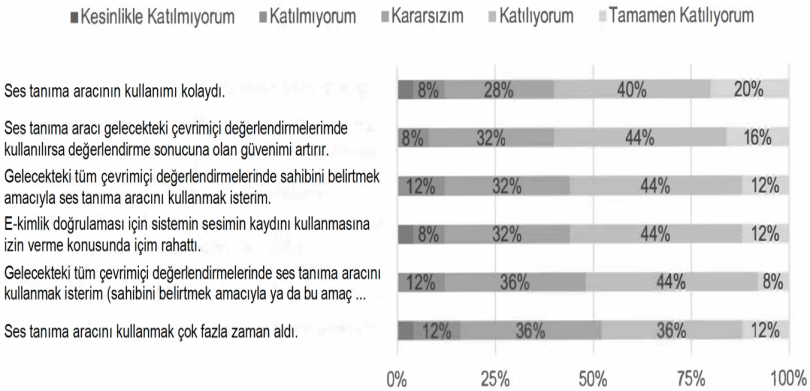
Yüz Tanıma Aracının Kullanımı

Pilot çalışmada öğrenciler değerlendirme etkinliklerine göre farklı araçlar kullanmışlardır. Yüz tanıma aracı öğrencilerin %21'i tarafından kullanılmıştır ve öğrencilerin sadece %13'ü zorluk yaşadığını belirtmiştir. Öğrencilerden kullandıkları yüz tanıma aracını değerlendirmeleri istenmiştir (Grafik 15). Öğrencilerin %56'sı aracı kullanmanın kolay olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin %40'ı bu aracı kullanmanın değerlendirme sonucuna olan güveni arttıracığını, %39'u aracı rahat kullandığını, %37'si krediye sayılan derslerinde, %41'i ise kredili veya kredisiz derslerinde kullanmaya istekli olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin %23'ü aracı kullanmanın çok zaman aldığını belirtmiştir.

Grafik 15: Yüz tanıma aracının değerlendirilmesi (n=86).

Ses Tanıma Aracının Kullanımı

Ses tanıma aracı öğrencilerin %11'i tarafından test edilmiştir (Grafik 16). Öğrencilerin %23'ü sorun yaşadığını belirtmiştir. Ancak öğrencilerin %60'ı aracı kullanmanın kolay olduğunu, %56'sı rahat kullandığını belirtmiştir. Öğrencilerin %56'sı ses tanıma aracını gelecekte çevrim içi değerlendirme etkinliklerinde krediye sayılan dersleri için, %52'si ise kredili veya kredisiz dersleri için kullanmaya istekli olduğunu söylemiştir. Öğrencilerin %60'ı aracın değerlendirmeye olan güveni arttırdığını düşünürken, %48'i aracı kullanımın fazla zaman alacağı endişesini taşımaktadır.

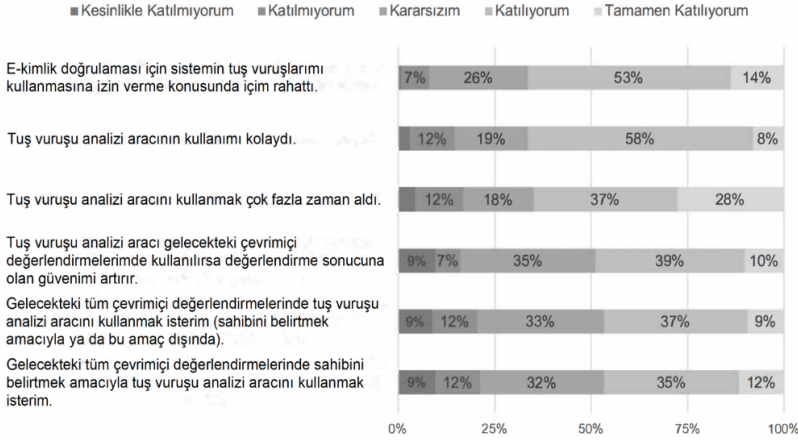
Grafik 16: Ses tanıma aracının değerlendirilmesi (n=26).

Klavve Dinamikleri Aracının Kullanımı

Klavve dinamikleri aracını öğrencilerin 59%'u test etmiştir (Grafik 17). Öğrencilerin %24'ü zorluklarla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin

%66'sı aracı kullanmanın kolay olduğunu, %67'si rahat kullandıklarını belirtmiştir. Öğrencilerin %65'i aracı kullanmanın çok zaman aldığını belirtmiştir. Bu oran diğer araçlara göre yüksektir. Öğrencilerin yarısından biraz azı diğer ifadelere katıldıklarını veya kesinlikle katıldıklarını belirtmiştir.

Grafik 17: Klavye dinamikleri aracının değerlendirilmesi (n=136).

İntihal Aracının Kullanımı

İntihal aracı öğrencilerin %29'u tarafından test edilmiştir (Grafik 18). Öğrencilerin %10'u sorun yaşadığını belirtmiştir. Öğrencilerin bu aracı kullanma deneyimleri olumludur. Öğrencilerin %76'sı aracı kullanmanın kolay olduğunu, %69'u rahat kullandığını, %60'ı gelecekte çevrim içi değerlendirmede krediye sayılan derslerinde, %58'i ise kredili veya kredisiz tüm derslerinde kullanmaya istekli olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak, öğrencilerin %60'ı değerlendirme sonucuna olan güvenlerini arttıracığını söylemiştir. Öte yandan, öğrencilerin %28'i aracı kullanmanın çok zaman aldığını belirtmiştir.

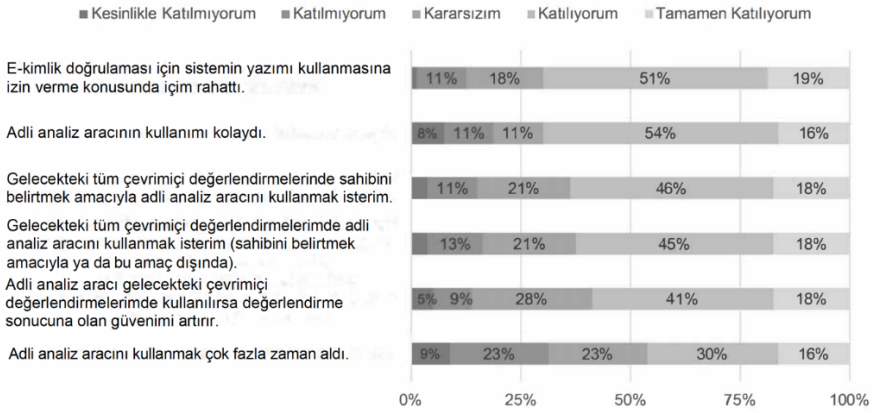
Grafik 18: İntihal tespiti aracının değerlendirilmesi (n=67).

Yazma Stili Aracının Kullanımı

Yazma stili analizi aracı öğrencilerin %35'i tarafından test edilmiştir (Grafik 19). Öğrencilerin sadece %12'si aracı kullanırken sorun yaşamıştır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu aracı kullanmanın kolay ve rahat olduğunu (%70), gelecekteki değerlendirme etkinliklerinde krediye sayılan dersleri için (%64) ve hem kredili hem kredisiz dersleri için (%63) kullanmaya istekli olduklarını belirtmiştir. Buna ek olarak, öğrencilerin %69'u aracı kullanmanın çok zaman aldığını düşünmektedir; bu oran diğer araçlarla karşılaştırıldığında yüksektir.

Grafik 19: Yazma stili analizi aracının değerlendirilmesi (n=78).

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmanın amacı, çevrim içi ölçme-değerlendirme etkinliklerinde kimlik tanıma ve doğrulama yapılmasını sağlayacak X sisteminin kullanımının öğrencilerin görüşlerini ne yönde etkilediğini ve öğrencilerin bu sistemi kullanım deneyimlerinin neler olduğunu belirlemektir. Bir öğretim dönemi boyunca 12 derste kullanılan X sistemi kullanım deneyiminden öğrencilerin yarısından fazlasının (%58) memnun kaldığı görülmektedir. Alanyazındaki araştırmalar, birçok öğrencinin çevrim içi değerlendirmeye karşı olumlu tutumları olduğunu ve bu tür değerlendirme etkinliklerine katılmaya istekli olduklarını göstermektedir (Attia, 2014; Dermo, 2009; Sorensen, 2013). Bu çalışmadaki bulgular da alanyazındaki bu çalışmalarla paralellik göstermektedir.

Çevrim içi değerlendirmede güven, üzerinde durulması gereken bir konudur. Rolim ve Isaias (2019) güven duymamanın, çevrim içi değerlendirme uygulamalarını hayata geçirememeye neden olan önemli bir faktör olduğunu belirtmektedir. Yaptıkları çalışmada Portekizli öğrencilerin %42,49'unun ve yabancı öğrencilerin %49,25'inin çevrim içi değerlendirme sistemlerine güvendikleri sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada ise öğrencilerin daha yüksek bir oranda güven duydukları tespit edilmiştir; öğrencilerin %52'si X sisteminin

değerlendirmeye olan güveni arttırdığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra, öğrencilerin yaklaşık %60'ı kişisel verilerinin doğru bir biçimde kullanılacağı konusunda rahat olduklarını ve kullandıkları X araçlarına güvendiklerini belirtmişlerdir.

Öğrencilerin çevrim içi değerlendirmenin ve kimlik doğrulamanın avantajlarının farkında oldukları söylenebilir. Bu çalışmada öğrencilerin büyük çoğunluğu (%70) çevrim içi değerlendirmenin her zaman her yerde değerlendirme esnekliği sağladığını belirtmiştir. Alan yazında da çevrim içi değerlendirmenin öğrenciler, öğreticiler ve kurumlar için daha erişilebilir, esnek, etkin ve kullanışlı olduğuna dair avantajlarından sıkça bahsedilmektedir (Attia, 2014; Sorensen, 2013; Pedersen et al., 2012; De Villiers et al., 2016). Öte yandan, alanyazında öğrenciler ve öğreticiler, çevrim içi değerlendirmeden kaynaklanabilecek kopya ve intihal konusundaki endişelerini sıklıkla dile getirmekte ve bu endişe çevrim içi değerlendirmenin yaygın kullanımını sınırlamaktadır (Mellar et al., 2018; Hillier, 2014). Bu çalışmada X uygulamasına katıldıktan sonra çevrim içi değerlendirmenin kendi ihtiyaçlarına daha uygun olduğunu düşünen öğrencilerin oranı %26'dan %33'e çıkmıştır. Öğrencilerin %65-75 civarında bir kısmı X çevrim içi kimlik teşhis ve doğrulama sisteminin kopyayı önlemede, sınav sonuçlarının güvenilirliğini sağlamada ve değerlendirmede özeni geliştirmede kullanılabileceğini düşünmektedir; sayılan unsurlara ilişkin oranlar pilottan sonra pilottan öncesine göre anlamlı derecede yüksek çıkmıştır. X pilotundan önce öğrencilerin %43'ü çevrim içi değerlendirmede kopya çekmenin kolay olduğunu düşünürken, pilottan sonra bu oran %28'e düşmüştür. Elde edilen bu sonuçlar, öğrenciler X sistemini kullandıktan sonra X sisteminin kopyayı önleme ve geçerli ve güvenilir sınavları gerçekleştirme açısından öğrenci görüşlerini olumlu yönde değiştirdiği görülmektedir. Bu durum, öğrencilerin deneyim yaşadıkça X benzeri sistemlerle ilgili tutum ve düşüncelerinin olumlu yönde değişebileceğini göstermektedir.

Alanyazındaki araştırmalara göre öğrencilerin memnuniyet düzeyleri bazı faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin, Ferrao (2010) derslerden kalan başarısız öğrencilerin dersleri geçen başarılı öğrencilere göre çevrim içi değerlendirmenin kullanımı konusunda daha tutucu olduklarını söylemektedir. Hillier (2014) ise daha önce çevrim içi değerlendirme deneyimini yaşamış olan öğrencilerin ve teknik yeterliliği daha yüksek olan öğrencilerin bilgisayarlı sınavları daha fazla tercih etme eğiliminde olduklarını belirtmektedir. Bu çalışmada da bu bulguları destekler nitelikte sonuçlara ulaşılmıştır. Bir yıldan daha az süredir üniversitede okuyan ve enformasyon ve iletişim teknolojileri dersindeki öğrenciler daha az sorun yaşadıklarını söylemişlerdir. Sorun yaşamayan öğrenciler sistemin kullanımını daha kolay bulmuşlar ve sistemin kullanımının çok fazla zaman aldığı düşüncesine daha az katılmaktadırlar. Bir yıldan az süredir üniversitede okuyan öğrencilerin internet kuşağı olarak da ifade edilen Z kuşağı olduğu ve enformasyon ve iletişim teknolojileri dersindeki öğrencilerin de teknolojiyle ilişkili dersler alıyor oldukları

göz önünde bulundurulduğunda, bu tür araçların kullanımına daha yatkın oldukları; buna bağlı olarak çevrim içi kimlik teşhis ve doğrulama sistemlerinin kullanımında teknoloji okur-yazarlığının önemli olduğu söylenebilir. Avrupa Komisyonu'nun COVID-19 krizinden sonra yayımladığı Avrupa Dijital Eğitim Aksiyon Planı 2021-2027'de yer alan bilgilere göre Avrupa'da gençlerin beşte birinden fazlası temel düzeyde dijital becerilere sahip değildir. Bu açıdan, söz konusu yeni Aksiyon Planı yüksek performanslı dijital bir eğitim ekosistemini teşvik etmek ve dijital çağ için dijital becerileri ve yetkinlikleri geliştirmek olmak üzere 2 temel stratejik önceliğe sahiptir. Bu anlamda Avrupa Yükseköğretim Alanı'na dahil olan Türkiye'de öğrencilerin ve öğreticilerin dijital becerilerinin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu durumu destekler şekilde Rolim ve Isaias (2019) çevrim içi değerlendirme sistemlerinin kullanımına ilişkin duyulan güvensizlik, teknik sorunlar ve bilgi eksikliğinin, bazı öğreticilerin çevrim içi değerlendirme sistemlerini kullanmaları için bir engel oluşturduğunu belirtmektedir. Öğrencilerin ve öğreticilerin dijital becerileri geliştikçe daha geçerli ve güvenilir sınavlar için kimlik teşhisi ve doğrulaması sistemlerinin kullanımının yaygınlaşması mümkün olacaktır.

Öte yandan, araştırmalar aynı zamanda bazı öğrencilerin çevrim içi değerlendirme deneyimlerinden memnun kalmadıklarına da vurgu yapmaktadır (Dermo, 2009; Sorensen, 2013). Bu araştırmanın sonuçlarıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir başka sonuç, öğrencilerin çoğunluğunun X deneyiminden memnun kalmasına rağmen önemli bir düzeyde memnun olmayan ve sorun yaşayan öğrencilerin de olmasıdır. Öğrencilerin %40'ı X sisteminin iş yüklerini arttırdığını ve izlendikleri hissine kapıldıklarını belirtmiştir. Öğrencilerin yarısından biraz fazlası geleneksel değerlendirmeye göre çevrim içi değerlendirmenin daha fazla ek iş ve zaman gerektireceğini belirtmişlerdir. Buna ek olarak, öğrencilerin yaklaşık yarısının (%48) sistemin kullanımının kolay olduğunu belirtmesine rağmen, üçte biri sorunlar yaşamıştır. Öğrencilerin kabaca üçte ikisi sistemin düzgün çalışmayabileceği, kişisel bilgilerinin paylaşımı ve aracın yanlış kopya davranışı uyarısı vermesi konularında endişelerini dile getirmişler; yarısından fazlası ise çevrim içi değerlendirmenin ek bir teknoloji gerektirebileceği konusunda endişelendiklerini belirtmişlerdir. Sistemin düzgün çalışmayabileceği endişesi dışında tüm bu sayılan unsurların oranı pilot öncesine göre daha yüksek çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, X deneyimi öğrencilerin endişelendikleri konular üzerinde olumsuz bir etki yaratarak bu endişelerin artmasına neden olmuştur. Rolim ve Isaias'ın (2019) yaptıkları çalışmada ortaya çıkabilecek teknik sorunlar nedeniyle duyulan korku, öğrenciler açısından ölçme-değerlendirmede dijital teknolojilerin kullanımını engelleyen en önemli faktör olarak çıkmıştır. Dermo (2009) çalışmasında çevrim içi değerlendirmenin geçerliliği, pratikliği, güvenliği ve güvenilirliği ile ilgili öğrencilerin olumlu duygularının, olumsuz duygulardan sadece biraz daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dermo'ya göre bu sonuç,

öğrencilerin endişelerinin olduğunu göstermekte olup bu endişeler göz ardı edilmemelidir.

Çevrim içi değerlendirmede kimlik teşhisi ve doğrulaması için öğrencilerin yarısından fazlası intihal tespiti, yazma stili ve klavye hareketlerinin tespiti için yazdıkları metinleri paylaşmaya istekli olduklarını belirtmiştir. Pilottan sonra öğrenciler yazılı metinlerini paylaşmada daha yüksek oranda istekli olmuşlardır. Öğrencilerin %65'i klavye dinamikleri aracını kullanmanın çok zaman aldığını belirtmiştir; bu oran diğer araçlara göre yüksektir. Bazı araştırmalar, çevrim içi değerlendirmenin öğrenci motivasyonu, konsantrasyonu ve performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir (Redecker et al., 2012; Rolim ve Isaias, 2019). Kullanımı fazla zaman alan araçlar, öğrenci motivasyonu ve konsantrasyonu açısından olumsuz sonuçlara yol açabilir. Bu açıdan, kullanılacak araçlar tasarlanırken kullanım kolaylığının yanında kullanım esnasında harcanması gereken zaman açısından dikkatle tasarlanmalıdır.

Kimlik tanıma ve doğrulama sistemleri henüz yeni gelişmektedir. Bu tür sistemlerin kullanımının artırılması, çevrim içi ölçme-değerlendirme faaliyetlerinin geçerli ve güvenilir olarak gerçekleştirilmesi açısından hayati bir gereksinimdir. Bu araştırmada bir kimlik tanıma ve doğrulama sistemi olan X deneyiminin memnuniyet, çevrim içi değerlendirmeye duyulan güven, kişisel verilerin paylaşımında rahat hissetme, çevrim içi değerlendirmede kopya ve intihali azaltması ve çevrim içi değerlendirmenin avantajları açısından öğrenci görüşlerini olumlu yönde değiştirdiği görülmektedir. Bu durum, öğrencilerin deneyim yaşadıkça X benzeri sistemlerle ilgili tutum ve düşüncelerinin olumlu yönde değişebileceğini göstermektedir. Öğrencilere olumlu deneyimler yaşatılması açısından, X benzeri sistemlerin geliştirilmesi ve kullanımının yaygınlaştırılması konusunda yükseköğretim kuruluşlarına, araştırmacılara, uygulamacılara ve yazılımcılara önemli görevler düşmektedir.

Gerek alanyazın gerekse bu araştırmada elde edilen sonuçlar X benzeri sistemlerin kullanımında dijital becerilerin önemli bir role sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda Türkiye'de öğrencilerin ve öğretilerinin dijital becerileri geliştirilmeye yönelik eğitimlere, etkinliklere ve derslere daha fazla yer verilmelidir. Bu sayede, Avrupa Dijital Eğitim Aksiyon Planı 2021-2027'de öngörülen hedeflerin gerçekleştirilmesine de katkı sağlanmış olacaktır.

Olumlu deneyimlerin yanı sıra X deneyimi öğrencilerin endişelendikleri konular üzerinde olumsuz bir etki yaratarak bu endişelerin artmasına neden olmuştur. Bu tür sistemlerin kullanımında olası sorunlar önceden tahmin edilerek alınacak önlemlerin yanı sıra, öğrencilere gerekli bilgilendirmeler yapılarak yol gösterici çözümler sunulmalı; öğrenci destek sistemleri iyi yapılandırılmalıdır.

düzeyde olduğu farklı üniversitelerde veya farklı ülkelerde yapılabilecek çalışmalarda sonuçlar farklılık gösterebilir. Bir diğer sınırlılık ise çalışmada öğrencilerin deneyimlerine ilişkin verilerin anketler aracılığıyla toplanmasıdır. İleriye dönük araştırmalarda anketlerin yanı sıra özellikle olumsuz görüşlere sahip öğrencilerle görüşmeler yapılarak olumsuz düşüncelerinin ve yaşanan sorunların nedenleri incelenebilir. Öğrenci görüşlerine ek olarak gelecekteki araştırmalarda öğreticilerin kullanım deneyimleri incelenebilir. Ayrıca, kimlik tanıma ve doğrulama sistemlerinin öğrenci motivasyonu ve performansı üzerindeki etkileri araştırılabilir.

Kaynaklar

- Apampa, K. M., Wills, G. ve Argles, D. (2011). Towards a blob-based presence verification system in summative e-assessments. *International Journal of e-Assessment*, 1(1). <https://eprints.soton.ac.uk/272918/1/International%2520Journal%2520of%2520e-Assessment%2520vol.1%2520no.1%25202011%2520.pdf> adresinden 29.11.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Attia, M. A. (2014). Postgraduate students' perceptions toward online assessment: The case of the faculty of education, Umm Al-Qura university. *Education for a knowledge society in Arabian Gulf Countries* içinde (ss. 151–173). Emerald Group Publishing Limited. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1479-367920140000024015/full/html> adresinden 28.11.2020 adresinden 25.12.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Bartley, J. M. (2005). Assessment is as assessment does: A conceptual framework for understanding online assessment and measurement. *Online assessment and measurement: Foundations and challenges* içinde (ss. 1–45). IGI Global. <https://www.igi-global.com/chapter/assessment-assessment-does/27680> adresinden 25.12.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Cluskey, G.R. Ehlen C.R. ve Raiborn, M.H. (2011). Thwarting online exam cheating without proctor supervision. *Journal of Academic and Business Ethics*, 4, 1-7. <https://www.aabri.com/manuscripts/11775.pdf> adresinden 05.01.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Creswell, J. W. ve Plano-Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research*. Sage.
- De Villiers, R., Scott-Kennel, J. ve Larke, R. (2016). Principles of effective e-assessment: A proposed framework. *Journal of International Business Education*, 11, 65–92. https://cpb-ap-e2.wpmucdn.com/blogs.auckland.ac.nz/dist/5/293/files/2017/08/deVilliers-et-al_e-Assessment-paper-1q23tsh.pdf adresinden 05.01.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Dermo, J. (2009). E-assessment and the student learning experience: A survey of student perceptions of e-assessment. *British Journal of Educational Technology*, 40(2), 203–214. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8535.2008.00915.x> adresinden 05.01.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Digital Education Action Plan 2021-2027. (2020). *Resetting education and training for the digital age*. <https://ec.europa.eu/education/sites/education/>

- files/document-library-docs/deap-communication-sept2020_en.pdf adresinden 12.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Ferrão, M. (2010). E-assessment within the Bologna paradigm: Evidence from Portugal. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 35(7), 819–830. <https://doi.org/10.1080/02602930903060990> adresinden 12.06.2021 adresinden 12.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Gathuri, J. W., Luvanda, A., Matende, S. ve Kamundi, S. (2014). Impersonation challenges associated with e-assessment of university students. *Journal of Information Engineering and Applications*, 4(7), 60–68. <http://www.jkuat.ac.ke/campuses/kigali/wp-content/uploads/2014/04/Impersonation-challenges-associated-with-e-assesment.pdf> adresinden 12.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Guerrero-Roldán, A. E., Rodríguez-González, M. E., Karadeniz, A., Kocdar, S., Aleksieva, L. ve Peytcheva-Forsyth, R. (2020). Students' experiences on using an authentication and authorship checking system in e-assessment. *Hacettepe University Journal of Education*, 35(Special Issue), 6-24. <https://10.16986/HUJE.2020063670> adresinden 10.05.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Harmon, O. R., Lambrinos, J. ve Buffolino, J. (2010). Assessment design and cheating risk in online instruction. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 13(3). https://www.westga.edu/~distance/ojdla/Fall133/harmon_lambrinos_buffolino133.html adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Hillier, M. (23-26 Kasım 2014). *The very idea of e-exams: Student (pre) conceptions*. [Bildiri/Poster sunumu]. Australasian Society for Computers in Learning in Tertiary Education Konferansı, Dunedin, NZ. https://www.researchgate.net/publication/269105287_The_Very_Idea_of_e-Exams_Student_Preconceptions adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- JISC (2007). *Effective practice with e-assessment: An overview of technologies, policies and practices in further and higher education*. <https://www.webarchive.org.uk/wayback/%20archive/20140615085433/http://www.jisc.ac.uk/media/documents/themes/elearning/effpraceas-sess.pdf> adresinden 08.12.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kelly, B., McCormack, M., Reeves, J., Brooks, D. C., & O'Brien, J. (2021). 2021 EDUCAUSE Horizon Report: Information Security Edition. EDUCAUSE.
- Knockaert, M. ve De Vos, N. (2020). Ethical, legal and privacy considerations for adaptive systems. D. Baneres, M.E. Rodríguez & A.E. Guerrero-Roldán (Eds.), *Engineering data-driven adaptive trust-based e-assessment systems: Challenges and infrastructure solutions* içinde (pp. 267-296). Cham, Switzerland: Springer.
- Knuth, M. (2016). *D5.3 – Instruments technical description and development scheduling. X adaptive trust-based e- assessment*. <http://X-project.eu/wp-content/uploads/2017/06/D5.3-Instruments-technical-descriptionand-developmenet-scheduling.pdf> adresinden 22.12.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kocdar, S., Karadeniz, A., Peytcheva-Forsyth, R. ve Stoeva, V. (2018). Cheating and plagiarism in e-assessment: Students' perspectives. *Open Praxis*, 10(3), 221-235. <https://doi.org/10.5944/openpraxis.10.3.873> adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.

- Lee-Post, A. ve Hapke, H. (2017). Online learning integrity approaches: Current practices and future solutions. *Online Learning*, 21(1), 135–145. <http://dx.doi.org/10.24059/olj.v21i1.843> adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Mellar, H., Peytcheva-Forsyth, R., Kocdar, S., Karadeniz, A. ve Yovkova, B. (2018). Addressing cheating in e-assessment using student authentication and authorship checking systems: teachers' perspectives. *International Journal for Educational Integrity*, 14(2). <https://doi.org/10.1007/s40979-018-0025-x> adresinden 12.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Okada, A., Noguera, I., Alexieva, L., Rozeva, A., Kocdar, S., Brouns, F., Ladonlahti, T., Whitelock, D. ve Guerrero-Roldán, A.E. (2019). Pedagogical approaches for e-assessment with authentication and authorship verification in higher education. *British Journal of Educational Technology*, 50(6), 3264–3282. <https://doi.org/10.1111/bjet.12733> adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Pedersen, C., White, R. ve Smith, D. (2012). Usefulness and reliability of online assessments: A Business Faculty's experience. *International Journal of Organisational Behaviour*, 17(3), 33–45. <https://core.ac.uk/download/pdf/11049736.pdf> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Redecker, C., Punie, Y. ve Ferrari, A. (2012). eAssessment for 21st century learning and skills. A. Ravenscroft, S. Lindstaedt, C. D. Kloos ve D. Hernandez-Leo (Eds.), *21st century learning for 21st century skills* içinde (ss. 292–305). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-33263-0_23 adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Rolim, C. ve Isaias, P. (2019). Examining the use of e-assessment in higher education: Teachers and students' viewpoints. *British Journal of Educational Technology*, 50(4), 1785–1800. <https://doi.org/10.1111/bjet.12669> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Rowe, N. C. (2004). Cheating in online student assessment: Beyond plagiarism. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 7(2). <https://eric.ed.gov/?id=EJ1114183> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Sorensen, E. (2013). Implementation and student perceptions of e-assessment in a Chemical Engineering module. *European Journal of Engineering Education*, 38(2), 172–185. <https://doi.org/10.1080/03043797.2012.760533> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.

Osmanlı Dönemi Saraybosna Sıbyan Mektepleri*

Mehmet TUĞRUL**

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Murat ÇELİK***

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Öz

Osmanlı şehri, muhtelif müesseseler ihtiva eden ve belirli bir ahenk içerisinde yöneten nev-i şahsına münhasır bir yapıya sahiptir. Osmanlı şehrine bu özellikleri kazandıran temel müessese ise vakıf kurumudur. Osmanlılar'daki uygulaması çok eski dönemlere dayanan ve hukukî çerçevesi Müslümanlar tarafından çizilen vakıflar, Osmanlı döneminde hem hukuk hem de uygulama alanlarında zirveye ulaşmış, şehirlerin organizasyonu vakıflar ile gerçekleştirilmiştir. Osmanlı şehrinin temel unsurları olan cami, medrese, mektep, hamam, han ve bedesten gibi yapılar vakıf kurumunun önderliğinde inşa ve idame ettirilmiştir. Günümüzde ilk ve orta öğretime denk gelen ve Osmanlı toplumunda sıbyan mektebi şeklinde planlanmış olan eğitim mektep ve cami gibi yapıların çatısı altında vakıflarca icra edilmiştir. Mekteplerde muallim ya da muallim-i sıbyanlar, camilerde ise imamlar, öğrencilerin eğitim ve öğretiminden sorumlu olmuştur. Mekteplerin inşasından, görevlilerinin maaşlerinin karşılanmasına, öğrencilerin maddi-manevi ihtiyaçlarının giderilmesinden yapıların bakımına kadar tüm bu faaliyetler vakıflarca temin edilmiştir. Osmanlı kültürel ve toplumsal hayatının önemli kurumlarından olan mekteplerde eğitim gören pek çok öğrenci Osmanlı toplumuna ve devletine yön vermiştir. Bu çalışmada, Osmanlı'nın önemli şehirlerinden Saraybosna'da faaliyet gösteren mektepler, vakıf belgelerinden faydalanılarak bir analize tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Osmanlılar, şehir, vakıf, Saraybosna, mektep.

* Bu çalışma 17-19 Kasım 2021 tarihleri arasında Yalova'da düzenlenen Uluslararası Osmanlı Mektepleri Sempozyumu'nda sunulan "Osmanlı Dönemi Saraybosna Sıbyan Mektepleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mtugrul@ybu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5200-0596.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, mcelik@ybu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9460-8767.

Sarajevo Primary Schools in The Ottoman Era

Abstract

The Ottoman city had a unique structure that contained various institutions and managed them in harmony. The basic institution that brought these features to the Ottoman city was the waqf institution. The waqfs in the Ottomans, whose practice dates back to the early times of the Islamic era and whose legal framework was drawn by the Muslims, reached their peak in both law and practice in the Ottoman period. So much so that cities were built with this institution. The basic structures of the Ottoman city, such as mosques, madrasas, schools, baths, inns, and bazaars, were built and maintained under the leadership of the waqf institution.

Educational activities, which coincide with today's primary and secondary education and were carried out under the roof of structures such as primary schools, schools, and mosques in the Ottoman society, were also supported by the waqfs. In the schools, the teacher or teacher of the children, and in the mosques, the imams carried out the education and training of the students. All these activities, from the construction of the schools, to meeting the salaries of the officials and meeting the material and moral needs of the students, were provided by the waqfs. Countless people educated in schools, one of the important institutions of Ottoman cultural and social life, shaped the Ottoman society and state. In this study, schools operating in Sarajevo, one of the important cities of the Ottoman State, will be analyzed in terms of the waqf documents.

Keywords

The Ottomans, city, waqf, Sarajevo, school.

Extended Abstract

Introduction

Educational activities, which overlap with today's primary and secondary education, and which were carried out under the roof of buildings such as the teacher's house, primary school, school, and mosque in Ottoman society, were also supported by waqfs. In schools, teachers, and in mosques, the imams carried out the education and training of the students. All of these activities, from building the schools, to meeting the salaries of the clerks and meeting the material and moral needs of the students, were provided by the waqfs. Many students educated in schools, one of the most important institutions of Ottoman cultural and social life, later gave direction to Ottoman society and state.

Rumelia and Sarajevo are one of the most important geographies and cities of the Ottoman State, and here too, the economic, sociological, and cultural organization of the country was established. When Sarajevo came under Ottoman rule, it was revitalized with madrasas and elementary schools, and madrasas of varying degrees were built in the city and region. Sarajevo was included in Ottoman higher education and became a geography in which elementary schools were expanded through waqfs.

Method

See that there is still no monograph of schools in Sarajevo in terms of educational history. In this respect, when it comes to studies on educational

institutions from the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina, it has been determined that the matter is limited to the Tanzimat and post-Ottoman periods. Therefore, studies on the subject and studies aimed at elementary schools in Sarajevo could not be identified in the study.

In this respect, the subject is thought to have a unique value. Bosnia and Herzegovina, which is an important part of Ottoman geography, should also be addressed in the history of Ottoman education, and it is proposed that primary schools be developed as a special sub-field in the history of Bosnian education. This idea is considered a necessity both in terms of writing the history of Ottoman education in detail and in presenting the general perspective.

This study analyzes schools operating in Sarajevo, one of the most important cities of the Ottoman State, using basic documents, and the scope of the study consists of the periods Sarajevo spent under Ottoman rule. The core of the research is the founding certificates of the funds established in Sarajevo among the funds in the archives of the general manager of the funds. Among these classified vakfiyes, those with information on the schools in Sarajevo are selected and then analyzed. In the study, in addition to primary sources, secondary research studies are also highlighted and analyzed in comparison with data obtained from archive documents. Due to the many and varied archival documents, a sound method is used on the subject, schools and representative funds are selected and attention is paid to the information in their fund charter. If necessary, brief explanations of the quality and quantity of schools are also included.

Schools in the History of Ottoman Education

As with many other things, the Ottomans took care to preserve the educational traditions before them. The basic tradition, which has been filtered and matured over time, the graceful identity of education, and the understanding of education accessible to all, have become one of the important pieces of evidence reflecting the Ottoman conception of education. Orhan Gazi's inclusion of those who are interested in science among the beneficiaries of the waqf in the Mekece Waqfiyyah has been a guide for the following periods. (Uzunçarşılı, 1941: 281). The tradition of appreciating and keeping science on its head continued after the conquest of the stock exchange, and a Christian structure in the castle was converted into a madrasa and assigned to scientific studies called Manastır Madrasa (Uzunçarşılı, 1988).

Orhan Gazi and other beys who came after him continued to establish seminaries and schools in cities and towns that they had conquered or were under their management. When the administrative center of the country was transferred to Edirne, both the organization and the physical structure of education changed, and this change reached the highest level with the conquest of Istanbul. The first thing Sultan Mehmed started in Istanbul was to turn several

monasteries into madrasas, and then he founded Sahn-ı Seman and organized the higher education of the Ottoman state both physically and legally. While establishing educational institutions of various sizes and qualities through waqfs, he also encouraged prominent statesmen to establish waqfs and build social structures necessary for the people. In this respect, the establishment of schools and madrasas, as well as inns, baths, mosques and other facilities that would enable social life, have become an Ottoman tradition wherever the state organization goes.

Schools in Sarajevo

Evliya Çelebi declares that there are 180 schools in Sarajevo, based on the idea that every mosque has a school. Among them, Hacı Subhan mentions the name of his school, and perhaps the verse is written in his address: *Kalû sub-haneke lâ ilme lena illâ mâ allemtenâ*. As can be seen in many examples, Evliya Çelebi notes that almost every mosque has an elementary school, noting that the “smart and talented” children who study in it receive clothing from waqfs (Evliya Çelebi, 2006: 584). Ayverdi, on the other hand, lists the 85 schools he identified in his work (Ayverdi, 2000: 384-385). In the list prepared by Hatice Oruç, based on the Hurufat notebooks in the archives of the general manager of the waqfs, in which the appointments are recorded, there are a total of 31 schools, which are apparently included in Ayverdi’s list (Oruç, 2012: 81-82).

Conclusion

In this study, first of all, it is desired to draw attention to the elementary schools in Sarajevo, which they believe have a vacuum. Thus, general schools in Sarajevo, which were part of the Ottoman primary schools, were discussed in a general framework, and an attempt was made to create a shortlist by providing brief information about them.

As a result of the study, it was found that the Ottomans gave importance to formal education in Sarajevo as in other towns, and for this purpose, schools and primary schools were established. It seems that the establishment of the educational organization and its members is understood as a solemn act operated in the sense of classical urbanization, and for this reason, it was estimated that schools were established in the surrounding localities as well as in. The center of Sarajevo, as in all of Bosnia and Herzegovina. These institutions, established by waqfs, were built on the one hand for charity and, on the other hand, made it possible to educate the public. Thus, centuries-old Ottoman justice and control were made possible in Bosnia and Herzegovina.

Social interest and support for Bosnia and Herzegovina during the Ottoman State enabled education and training in the region, especially in Sarajevo, to function effectively as well as to expand institutionally. The fact that education was undertaken by the society through the waqf facilitated the penetration of the said prevalence into the society. Through a similar path today, all

educational institutions, especially primary, secondary and high school levels in Sarajevo and Bosnia-Herzegovina, can be supported by waqfs. Together with the equipment needed for schools, a fund can be created for the mobility of students both between cities and countries. In this way, the community in Bosnia and Herzegovina can also be brought together for education and ensure that identity is qualified through education. Thus, while the accumulation of society is transferred to the common consciousness through education, it is also possible to allow the intellectual consciousness to operate effectively. To this end, every school in Bosnia and Herzegovina, especially in Sarajevo, should be supported by a waqf.

Giriş

İslam medeniyeti kurmuş olduğu şehirler ile tarih boyunca ön plana çıkmıştır. Bu şehirler farklı din, dil ve ırk mensubiyeti olan insanların bir arada yaşadığı, alt ve üst yapı müesseselerinin ahenk içerisinde insanların hizmetine sunulduğu yerler olmuştur. İslam şehrinin tüm bu özellikleri ihtiva ve idame etmesinde vakıf müessesesinin başat rolü bulunmaktadır. Uygulaması çok eski zamanlara dayanan, İslam medeniyetinin önemli mümessillerinden olan ve Osmanlı döneminde hem uygulama hem de teorik açıdan zirveye ulaşan vakıflar, Osmanlı şehir hayatının temel kurumu haline gelmiştir. Vakıf hukukuna dair özellikle Osmanlı âlimleri tarafından kaleme alınan eserler ile inşa ve ihya edilen şehirler bunun en açık ispatıdır.

Osmanlılar şehirlerini kurarken belirli bir kuramsal çerçeve üzerinden hareket etmişlerdir. Yüzyıllar süren bir medeniyetin oluşturduğu bu kuramsal çerçeve içerisinde belirli yapıları ihtiva etmiştir. Cami, pazar, hamam, tekke, han, kervansaray, medrese, mektep, çeşme, imaret, köprü ve yol gibi yapılar Osmanlı şehrinin temel yapıları haline gelmiştir. Teknolojik imkanların kısıtlı, nakit para akışının ağır seyrettiği ve beşeri sermayenin kıymetli olduğu zamanlarda bu türden şehirler inşa etmek zor olmuştur. Osmanlılar bu zorluğu insana vermiş olduğu değer ve vakıf müessesesinin sunmuş olduğu imkanlardan en iyi şekilde faydalanarak aşmıştır (Demirci, 2003).

Vakıf geleneği kapsamında sıbyan mektepleri Osmanlı Devleti'nin en ücra köşelerine kadar ulaşırken diğer yandan eğitimin teşkilatlı yapısını da oluşturmuştur. En alt medrese derecesi olan 20'li medreselere öğrenci yetiştiren sıbyan mektepleri toplumun ihtiyaç duyduğu temel bilgilerin yayılmasına da imkan sağlamıştır. Bu bakımdan hem sıbyan mektepleri hem de medreseler birer sivil toplum kuruluşu olarak vakıflar aracılığı ile desteklenmiş, halkın ihtiyaçlarına yönelik nitelik ve derinlikte eğitim organizasyonu planlanmıştır. Böylelikle yerleşim şehir ve kasabalarda eğitim yapılarının etrafında gelişerek klasik görünümünü kazanmıştır. Bu yüzden başta sıbyan mektepleri olmak üzere eğitim yapıları hem bir şehir kurucu unsur olmuş hem de vakıflar eliyle işletildiklerinden sosyal düzenin sağlanmasında temel birimler haline gelmiştir.

Günümüz ilk ve orta öğretimine denk gelen ve Osmanlı toplumunda muallimhane, sıbyan mektebi, mektep ve cami gibi yapıların çatısı altında icra edilen eğitim faaliyetleri de yine vakıflar tarafından desteklenmiştir. Mekteplerde muallim ya da muallim-i sıbyanlar, camilerde ise imamlar öğrencilerin eğitim

ve öğretimi vazifesini icra etmişlerdir. Mekteplerin inşasından, görevlilerinin maaşlerinin karşılanmasına ve öğrencilerin maddi-manevi ihtiyaçlarının giderilmesine kadar tüm bu faaliyetler vakıflarca temin edilmiştir. Osmanlı kültürel ve toplumsal hayatının önemli kurumlarından olan mekteplerde eğitim gören pek çok öğrenci daha sonra Osmanlı toplumuna ve devletine yön vermiştir (Baltacı, 2004).

Saraybosna Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olup devletin ekonomik, sosyolojik ve kültürel teşkilatı burada da tesis edilmiştir. Saraybosna'nın Osmanlı yönetimi altına girmesiyle medrese ve sıbyan mektepleriyle de şenlendirilmiş, şehir ve bölgede çeşitli derecelerde medreseler yaptırılmıştır. Saraybosna, vakıflar aracılığıyla sıbyan mekteplerinin yaygınlaştırıldığı bir coğrafya haline gelmiştir.

Konunun Değerlendirilmesi ve Metot

Eğitim tarihi açısından Saraybosna mekteplerinin bir monografinin henüz olmadığı görülmüştür. Bu bakımdan Bosna Hersek'teki Osmanlı dönemi eğitim kurumlarına yönelik çalışmalar söz konusu olduğunda ilginin Tanzimat ve Osmanlı sonrası dönemle sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla yapılan araştırmada konuyla ilgili çalışma ve Saraybosna'daki sıbyan mekteplerini hedefleyen araştırmalar tespit edilememiştir.

Bu bakımdan konunun özgün bir değerinin bulunduğu düşünülmektedir. Osmanlı coğrafyasının önemli bir parçası olan Bosna Hersek'in de Osmanlı eğitim tarihi içinde ele alınması gerekmekte, Bosna eğitim tarihi içinde sıbyan mekteplerinin özel bir alt alan olarak gelişim göstermesi teklif edilmektedir. Bu düşüncenin hem Osmanlı eğitim tarihinin ayrıntılı bir biçimde yazılması hem de genel perspektifin ortaya konulması bakımında bir zorunluluk olduğu değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada Saraybosna'daki mektepler hakkında genel bir icmal yapılarak haklarında mevcut bilgilerden yola çıkılarak malumat verilmektedir. Hedef zaman aralığı ise Saraybosna'nın Osmanlıların idaresine dahil olmasından 19. yüzyılın sonuna kadar geçen zaman dilimidir. Söz konusu zaman dilimi içerisinde ilk devirlerden sonraki devirlere kadar Saraybosna'da kurulmuş mekteplerin vakıflarıyla birlikte vakıf miktarları, vakfedilen taşınmazlar, mektepte çalışan kişi sayısı ve kuruluş tarihlerine ilişkin mevcut bilgiler değerlendirilmektedir. Böylece Osmanlı eğitim tarihi içine Saraybosna sıbyan mektepleri dahil edilerek ilk derece eğitim teşkilatının halkalarından birinin tanımlanması amaçlanmaktadır.

Konuyla alakalı çalışmaların olmadığı, mevcut çalışmaların da ancak kısa atıflar şeklinde ele alındığı, önceki bilgilerin tekrarı niteliğinde olduğu ifade edilebilir. Konuyla ilgili en temel çalışma Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* verilen bilgiler (Evliya Çelebi, 2006: 579) ve bu bilgiyi kullanan Ekrem Hakkı Ayverdi'nin eseridir. Ayverdi bu önemli çalışmasında Saraybosna

mekteplerinin genel bir listesinin yanı sıra bunların işaretlendiği bir haritayı da 384-386. sayfalar arasında paylaşmaktadır (Ayverdi, 2000: 384-385). Evliya Çelebi'deki tekrarı olan bilgilerin yeterli olmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte Hatice Oruç'un bir çalışmasında Saraybosna'daki diğer eserlerle beraber mekteplere de yer verildiği görülmektedir. Oruç bu çalışmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Hurufat Defterleri'ni kullanarak 16. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortalarındaki mektep ve muallimhanelerin genel bir listesini vermektedir. Listede mektebin bağlı olduğu evkafın adına, varsa bulunduğu yerin ismine, defterlerdeki ilk kayıt tarihlerine de atıfta bulunmaktadır (Oruç, 2012: 81-82).

Konuyla doğrudan alakalı olmasa da anılacak diğer çalışmalar şu şekilde sıralanabilir: Sedat Bešlija'nın Hersek Sancağı'nda yer alan Osmanlı dönemi vakıflarını sıraladığı "XII. Yüzyılda Hersek Sancağı: Vakıf Eserleri" başlıklı tebliğinde mekteplere de yer verilmektedir. Ancak söz konusu mektepler 17. yüzyılda Mostar'da vakfedilenlerin bir listesinden ibarettir. Bešlija da listenin başında mektep ile cami arasındaki ilişkiye dikkat çekerek sıbyan mekteplerini vurgulamaktadır (Bešlija, 2019).

Lejla Gazić'in seyyahların gözünden 17 yüzyıl Saraybosna'sını ele aldığı çalışmasında da sıbyan mekteplerine Evliya Çelebi'ye atıfla yer verilmekte, mekteplerin camilerle birlikte ele alındığı görülmektedir (Gazić, 2018: 479-480). Hatice Oruç bir diğer çalışmasında 16. yüzyıl ve sonrasındaki Bosna Sancağı'nda bulunan sıbyan mektepleri ile banilerini kısa bir şekilde anmaktadır (Oruç, 2013: 170-172).

Doğrudan Saraybosna ile ilgili olmasa da Bosna Hersek'in hedeflendiği Rahman Ademi'nin bir çalışmasında Osmanlı sonrasındaki Tuzla merkezli sıbyan mekteplerine değinilmektedir. Bu çalışmada Tuzla ve civarındaki sıbyan mektepleri ile bu mekteplerin para vakıfları ile finansmanı üzerinde durulmakta, Osmanlı sonrasında geleneğin devam ettiğine işaret edilmektedir (Ademi, 2018).

Tanzimat Dönemi sonrası Saraybosna'sını ele alan Zafer Gölen ise hem kitap hem de araştırmasında sıbyan mekteplerine kısa bir şekilde yer vermektedir. 1873-1874 yıllarına ilişkin hem Müslüman hem de Hıristiyanlara ait okul ve öğrenci sayılarını paylaşmakta, konuya ilişkin derinlikli bir bilgiye yer verilmemektedir (Gölen, 2010: 191-194; Gölen, 2017: 486). Gölen'le benzer bir çalışmayı Muttalip Şimşek de yapmakta, vilayet salnamesini temel alarak Saraybosna başta olmak üzere diğer bölgelerdeki sıbyan mekteplerine ilişkin bilgiler vermektedir. Çalışmada ayrıca Saraybosna ve bağlı kazalardaki hem Müslüman hem de gayrimüslimlere ilişkin ayrıntılı öğrenci sayıları kaydedilmekte, ancak sıbyan okulları özelinde bir bilgi paylaşılmamaktadır (Şimşek, 2017: 109-112).

tutulmakta, çalışmanın kapsamını Saraybosna'nın Osmanlı hakimiyetinde geçirdiği dönemler oluşturmaktadır. Çalışmanın nüvesini Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyeler arasındaki Saraybosna'da kurulan vakfiyeler oluşturmaktadır. Tasnif edilen bu vakfiyelerin arasında Saraybosna'daki mektepler ile ilgili bilgi olanlar seçilmekte, ardından analize tabi tutulmaktadır. Çalışmada birincil kaynakların yanı sıra araştırma eserlerinin üzerinde de durulmakta, arşiv belgelerinden elde edilmiş verilerle mukayese edilerek analiz edilmektedir. Arşiv belgelerinin çok ve farklı olmasından ötürü konuya ilişkin sondaj usulü kullanılmakta, temsil niteliğini taşıyan mektep ve vakıfları seçilerek vakfiyelerindeki malumata dikkat çekilmektedir. Gerekli olduğu düşünülen durumlarda mekteplerin nitelik ve niceliklerine yönelik kısa açıklamalara da yer verilmektedir.

Saraybosna'nın Kısa Tarihçesi

Batı literatüründe Sarajevo, Osmanlı belgelerinde ise Saray, Saray Ovası, Saray Kasabası, Saraybosna ve Bosnasaray olarak adı geçen Saraybosna, Bosna-Hersek'in ortasında bulunan Bjelasnica, Igman ve Trebevic dağları arasındaki Saraybosna ovasında Bosna Nehri ile Miljacka Nehri'nin kesişiminde yer alır. Şehir yüksekliği 1500 metrenin üzerinde yedi tepe ile çevrilidir. Osmanlı'dan önce Saraybosna küçük birkaç köyün bulunduğu bir yerdi. 1448'de Osmanlı fethinin gerçekleşmesiyle bölge Müslüman nüfusu ile şenlendirilmiş ve Saraybosna şehrinin ilk nüvesi oluşmaya başlamıştır. Bosna Sancak Beyi İsa Bey tarafından bölgede ilk Müslüman yerleşim birimi kuruldu. Gazi İshak Bey burada bir saray ve cami inşa etti. Ayrıca bir Osmanlı şehri için gerekli olan hamam, zaviye, mevlevihane, imaret, köprü, han, bedesten, kervansaray ve dükkanlar yaptırmıştır. Ayrıca günümüz Saraybosna'sının nüvesini teşkil eden Brodec Köyü de İsa Bey tarafından satın alınarak şehirleşmenin merkezi haline getirilmiştir. Nitekim bu köyde inşa edilen saray nedeniyle şehrin ismi Saraybosna olmuştur (Aruçi, 2009).¹ On yıl gibi kısa bir sürede bu kadar eserin inşa edilmesi bölgeye verilen önemin çok açık bir ispatıdır. Vakıf kurumunun esnekliğini ve Osmanlı yönetiminin şehirleşme hususundaki zihniyetini ortaya koyması açısından da bu örnek önemlidir.

Fetihden sonra diğer şehirlerde olduğu gibi Saraybosna'nın nüfusu artmaya ve demografik yapısı değişmeye başlamıştır. Şöyle ki halihazırda şehirde bulunan gayrimüslim nüfusun yanında Anadolu'dan getirilen Müslüman nüfus şehre yerleştirilmiş ve şehir hem alt hem de üst yapısıyla bir İslam şehri hüviyeti kazanmaya başlamıştır. Bosna Hersek'in şehirleşmesinin yanı sıra

1 "...Daha sonra Osmanlılarından Fatih Sultan Mehmed Han çıkıp Hersekoğlu Ahmed Paşa kuvvetiyle önce Hersek diyarını ve İZVORNIK Kalesi'ni fetheder. Sonra (—) tarihinde bu Bosna Kalesi'ni fethedip hisar içine yetecek kadar İslâm askeri ve bolca cebehane koyup aşağı şehirde hâlâ Hünkâr Camii olan yerde bir büyük saray yaptığından bu şehrin ismine Saray derler ve büyük nehrinin ismine Bosna derler. O nehir ismini şehir ismine ekleyip Bosnasaray derler. Ancak kalenin kefare zamanı ismi Mokraha'dır, yani Sırp dilinde taşlı yer derler, ama kalenin süslü imareti Fatih Gazi'nindir (Evliya Çelebi, 2006: 579)."

Saraybosna da vakıflar sayesinde gelişerek Osmanlı Rumeli'sindeki üçüncü büyük şehir haline gelmiştir (Walasek, 2017: 329). 1521-1541 yılları arasında Bosna Sancakbeyliği yapan ve Saraybosna'nın İsa Bey'den sonra ikinci banii olarak kabul edilen Gazi Hüsrev Bey, kurmuş olduğu büyük ölçekli vakıf ve gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri ile şehri çok ileri bir seviyeye taşımıştır. Nitekim şehrin tam merkezinde inşa etmiş olduğu ve günümüzde Gazi Hüsrev Bey Külliyesi olarak anılan eserler manzumesi halen şehrin özünü teşkil etmektedir. Gazi Hüsrev Bey'in dışında Osmanlı devlet ricalinin şehre olan ilgisi daim olmuş, Sokollu Mehmed Paşa, Mimar Sinan'a bir imaret yaptırmıştır (Aruçi, 2009).

Evliya Çelebi "Bosnasaray"dan sitayişle bahsetmektedir. Kanuni Sultan Süleyman kanununa göre şehrin "üç tuğlu vezir tahtı" olduğunu belirtmektedir. Şehir o dönemde Bosna Sancağı'nın merkezi (paşaların taht-ı sancağı) konumundadır. Diğer sancaklar ise Kilis, Hersek, İzvornik, Pojega, Rahoviçse, Zaçne ve Kırka sancaklarıdır. *Seyahatname*'de 170 cami, 100 mescit, 8 darülkurre, 10 darülhadis, 180 sıbyan mektebi, 47 tekke, 100 çeşme, 300 sebilhane, 700 su kuyusu, 176 su değirmeni, 181 hamam, 3 kervansaray, 23 han, 1080 dükkân, 7 köprü, 7 aşevinin şehirde hizmet verdiği belirtilmektedir. Evliya Çelebi, dünyanın muhtelif bölgelerindeki "Saray" isimli şehirleri saydıktan sonra bunlar arasında Saraybosna'nın daha bakımlı ve süslü olduğunu belirterek, şehrin gündün güne mamur olmasını ve nüfusunun artmasını şehrin önemli bir özelliği olarak ortaya koyar (Evliya Çelebi, 2006: 581-592).² *Cihan-nüma*'ya göre şehirde iki bedesten, hamamlar ve 120 mihrab bulunmaktadır. Mevlevihane'nin yanındaki mesire alanında on değirmen faaldir (İnciciyan & Andreasyan, 1976). 17. yüzyılın sonlarında Saraybosna Avusturya kuvvetlerinin saldırılarına maruz kalsa da şehir 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı hakimiyetinde kaldı ve önemli konumunu muhafaza etti.

Özelde Saraybosna, genelde Bosna-Hersek ve daha genelde ise Balkanlar Osmanlı idaresinden çıktıktan sonra makus talihlerini yaşamı Saraybosna şiddeti her geçen gün artan bir baskı ve zulüm politikasına maruz kalmıştır. Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte bu politika soykırıma dönüşmüş ve Bosnalı Müslümanlar Avrupa'nın ortasında ve tüm dünyanın gözü önünde çocuk, kadın, yaşlı, hasta demeden Sırp ve Hırvatlarca katledilmiştir. Bu katliam sadece Bosnalı Müslümanlara yönelik değil aynı zamanda onların kültürel mirasına yönelik de gerçekleşmiştir, böylece sayısız Osmanlı eseri ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Bosnalıların çabalarıyla

2 "...Allah'a hamd olsun gündün güne mamur olup insan deryası olmaktadır ki her gün bu şehir içinde ikişer bin koyun boğazlanır. Sene başında 40.000 adet semiz yayla koyanlarını isde kurutup pastırma ederler ve nice kere yüz bin fiç laksana turşusu salamura ederler. Binlerce semiz sığırları da boğazlayıp pastırma ederler ve bahar mevsiminde 3 ay nice yüz binlerce fiç sarı keçi sütünü surutka ve peynir ederler. Her gün muhtesib ağa defteriyle altışar kere yüz bin (600.000) ekmek yenir. Evlerde pişen ekmeklerin hesabını âlemin rızık vericisi Allah bilir. Tâ bu derece nimet yenir insan deryası bir büyük şehirdir..." (Evliya Çelebi, 2006: 581-592).

birçok eser ayağa kaldırılmış ve Bosnalıların tarihle olan bağlantıları tekrar kurulmuştur.

Osmanlı Eğitim Tarihinde Mektepler

Osmanlılar hemen pek çok alanda olduğu gibi kendilerinden önceki eğitime yönelik gelenekleri de sürdürmeye özen göstermişlerdir. Zaman içinde süzülerek olgunlaşan vakıf geleneği, eğitimin hayri kimliği ve herkesin erişebileceği nitelik ve yaygınlıktaki eğitim anlayışı Osmanlıların eğitime bakışlarını yansıtan önemli kanıtlardan biri haline gelmiştir. Orhan Gazi'nin Mekece Vakfiyesi'nde vakıftan yararlanacak hak sahipleri arasına ilim ile uğraşanları katması sonraki dönemler için bir yol gösterici olmuştur (Uzunçarşılı, 1941: 281). İlme değer verme ve baş üstünde tutma geleneği Bursa'nın fethinden sonra da devam etmiş, kale içindeki bir Hıristiyan yapısı medreseye çevrilererek Manastır Medresesi ismiyle ilim çalışmaları için tahsis edilmiştir (Uzunçarşılı, 1988).

Orhan Gazi ve sonrasında gelen diğer padişahlar da fethettikleri veya idareleri altında olan şehir ve kasabalarda medrese ve mektep kurmayı sürdürmüşlerdir. Devletin idare merkezi Edirne'ye geçtiğinde eğitim hem medreselerin hiyerarşik olarak düzenlenmesi ile teşkilatlanma hem de medrese mimarisi fiziki yapı bakımından değişime uğramış, söz konusu değişiklik İstanbul'un fethiyle de en üst dereceye ulaşmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da ilk yaptığı işlerin başında bazı manastırları medreselere dönüştürmek olmuş, ardından Sahn-ı Seman'ı inşa ettirerek Osmanlı Devleti'nin yükseköğretimini hem fiziken hem de hukuken teşkilatlandırmıştır. Kendisi vakıflar aracılığıyla çeşitli büyüklük ve nitelikte eğitim kurumları tesis ettirirken ileri gelen devlet adamlarının da vakıflar kurarak halkın ihtiyaç duyduğu sosyal yapıların yapılmasında teşvik edici olmuştur. Bu bakımdan devlet hükümlerinin [yapılanmasının-teşkilatının] ulaştığı her yerde han, hamam, cami ve diğer sosyal yaşantıyı mümkün kılacak tesislerin yanı sıra mektep ve medreselerin kurulması da bir Osmanlı geleneği haline gelmiştir.

Osmanlı eğitim anlayışının önemli özelliklerinden biri yaygınlığı ise bir başka özelliği de bu hizmetin hayri ve ücretsiz oluşudur. Osmanlı eğitim sisteminin sivil toplum içinde gelişerek teşkilatlanması onun vakıf anlayışı içinde gelişmesinden kaynaklanmıştır. Hayır umarak imkanlarından bir kısmını sonsuza dek insanların kullanımı için sarf etmek demek olan vakıf, önemli bir faaliyet olarak Osmanlı sisteminin temelinde yer alan unsurlardan biri haline gelmiştir. Vâkıfın imkanları ölçüsünde çeşitli gelir imkanları ile desteklenmiş olan vakfın ayakta kaldığı sürece insanların ihtiyaçlarını karşılaması amaçlanmıştır. Göçmen kuşlar, fakir hastalar, aç ve kimsesizler gibi farklı konulara odaklanmış vakıfların en başta gelen alanlarından biri de kuşkusuz eğitim olmuştur. Devletin gelir kaynaklarından uzakta tamamen sivil bir girişim eliyle tesis edilmiş olan bu kurumlar Osmanlı eğitim sisteminin kurucu ögesi haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yaygın bir öğretim teşkilatı olan sıbyan mektepleri vakıflar aracılığıyla fazla ekonomik bir külfete katlanmadan kurulan eğitim kurumlarıydı. Kendilerinden önceki kütta, darü't-talim, darü'l-huffazların bir devamı olduğu ifade edilebilir (İhsanoğlu, 1998). Sıbyan mekteplerine başlamak Osmanlı toplumunda bir gelenek haline gelmiş, 'Bed-i Besmele' gibi törenlere konu edilmiştir. Tebaa tarafından çocuklarının eğitimi önemsenmiş, çocukların bu okullara giderek temel bilgileri öğrenmeleri teşvik edilmiştir.

Osmanlı düzeni içindeki mektepler bir külliye içinde buldukları gibi daha mütevazı vakıflarla desteklenen ve mahalle mektebi olanların sokak başlarında veya cami yakınlarında ya da yanlarında inşa ettirildikleri bilinmektedir. Bu yapıların çocukların oyun çağında olmaları göz önünde bulundurularak pedagojik amaçlarla ev şeklinde inşa ettirildikleri anlaşılmaktadır. Bu bakımdan mekteplerin odalarının, lavabolarının, bahçelerinin, çeşmelerinin, sofalarının ve evlerde ne bulunuyorsa benzerinin okullarda olmasına özen gösterildiği görülmektedir (Hızlı, 2018: 108).

19. yüzyılda tüm ilk dereceli okulları ifade etmek için mektep ismi kullanılmaya başlanmış olsa da Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu ilk darü't-talimden itibaren sıbyan mekteplerinde çocukların yaş ve algılama biçimlerine uygun bir program takip edildiği anlaşılmaktadır (Baltacı, 2004: 6). Bu bakımdan muhtemelen okuma-yazma, dil, hesap ve din bilgilerinin onların anlayacağı nitelikte olmasına özen gösterilmiş olmalıdır. Mekteplerin ders programındaki derslerin başında metin Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Bu durum diğer tüm vakfiyelerde görüleceği üzere II. Bayezid ile Kanuni Sultan Süleyman'ın vakıf olarak yaptırdığı sıbyan mekteplerinin vakfiyeleri misal olarak verilebilir. II. Bayezid'in vakfiyesinde "...onlara mektephanede muallim ve halife olanlar talim-i Kelam-ı Kadim ve Kur'an-ı Azim edeler..." denirken Kanuni'nin vakfiyesinde de benzer bir şekilde "...Taallum-i Kur'an-ı Azim eden eytam..." şeklinde programın ana çerçevesi işaret edilmektedir (Hızlı, 2001: 111).

Külliye ya da medrese gibi daha çok gelire ihtiyaç duyulan eğitim kuruluşlarının yanında daha mütevazı ve yaygın eğitim kuruluşları olan mektepler veya muallimhaneler de vakıfların ilgi alanında olmuştur. Mekteplerde keza yazı yazma, okuma, aritmetik, ahlak ve dinler tarihi gibi derslerin verildiği anlaşılmaktadır (Hızlı, 2001: 113-114). Medreseler için bir tür hazırlık okulu olan buralarda çocuklara temel bilgiler verilmiş, okuma yazmanın yanı sıra temel matematik işlemleri öğretilmiştir. Ayrıca elifba, tehecci (heceleme), Nevhatü'l-Uşşak, Sübha-i Sıbyan ile Tuhfe-i Vehbi gibi ezberlenmesi kolay manzum olarak kaleme alınmış sözlükler de okutulmuştur (Ülkütaşır, 1965: 595; İhsanoğlu, 1998: 231).

Mekteplerde eğitim ve yardımcı hizmetlerde bulunan çeşitli görevliler bulunmuştur. Bu görevlilerin başında muallim gelmektedir. Öğrencilerin yetiştirilmesiyle görevli olan muallim salih, yumuşak huylu ve ahlaklı biri olmasının beklendiği görülmektedir. Görevi sırasında yardımcı olması bakımından

halife isimli bir görevlinin olduğu bilinmektedir. Diğer vazifeliler ise vakfın büyüklük ve niteliğine göre vakıf görevlilerinden müteşekkildir (Hızlı, 1999).

Sıbyan mekteplerinde vâkıfın mali gücüne göre öğrencilere çeşitli imkanlar sunulmuştur. Bu imkanlar vakfiyelerde ayrıntılı olarak not edilmiş ve hak sahiplerinin hakları kayıtlı hale getirilmiştir. Vakfiyelerden anlaşıldığı üzere öğrencilere sunulan hizmetin ücretsiz olmasının yanı sıra talebelere giyim eşyası yardımları da yapılmıştır. Giyim ödeneklerinin yanı sıra beslenme yardımlarının yapıldığı, vakıflardan ücretsiz yemek imkanının sağlandığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca mevsimine göre öğrencilerin kırlara çıkartılıp açık hava da derslerin işlendiği de bilinmektedir (Hızlı, 1999: 75-77).

Saraybosna Mektepleri

Evliya Çelebi her caminin bir mektebi olduğu düşüncesinden yola çıkarak Saraybosna'da 180 mektebin bulunduğunu belirtir. Bunlardan Hacı Sübhan mektebinin ismini ve muhtemelen kitabesinde yazan ayet-i kerimeyi eserinde not eder: *Kâlû sübhaneke lâ ilme lenâ illâ mâ allemtenâ*.³ Birçok örnekte görüldüğü üzere Evliya Çelebi de neredeyse her caminin bir sıbyan mektebi olduğunu belirterek, buralarda eğitim gören “akıllı ve yetkin” çocuklara vakıflar tarafından kıyafetler verildiğine işaret eder (Evliya Çelebi, 2006: 584). Ayverdi ise tespit etmiş olduğu 85 mektebin listesini eserinde belirtir (Ayverdi, 2000: 384-385). Hatice Oruç'un Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan ve göreve atamaların kaydedildiği Hurufat Defterleri'nden yola çıkarak hazırladığı listede ise Ayverdi'nin listesinde de yer aldığı anlaşılan mekteplerin bulunduğu toplam 31 mektep bulunmaktadır. Oruç'un listesindeki mektepler şunlardır: Ahmed Çelebi Mektebi, Büyük An Muallimhanesi, el-Hacc Hüseyin Muallimhanesi, Çobanzade Balı ve Memi isimli kardeşlerin yaptırdığı muallimhane, Hacı Ahmed Mektebi, İne Bey Muallimhanesi, Mehmed Çelebi Muallimhanesi, el-Hacc Mehmed Ağa Muallimhanesi, el-Hacc Hürrem bin Balı Muallimhanesi, Gazi Hüsrev Bey Muallimhanesi, Gazi İskender Paşazade Mustafa Bey Muallimhanesi, Kurt Alizade el-Hacc Hasan Muallimhanesi, Kurtz Alizade el-Hacc Hasan Dershanesi, Gazi Mehmed Bey Mektebi, Şeyh Hasan Mektebi, Ayas Paşa Muallimhanesi, Çukacı el-Hacc Süleyman Mahallesi'nde bulunan Muallimhane, Sarraç el-Hacc Haydar Muallimhanesi, Sağrakçı el-Hacc Mahmud Mektebi, Hafızade Ahmed Çelebi ibn Abdullah Mektebi, Hacı İbrahim Dershanesi, Hoca Kemal Mahallesi'nde bulunan muallimhane, Şeyh Ferruh Mahallesi'nde bulunan muallimhane, Hürrem Efendi Mektebi, Ferhad Bey Mektebi, Mısri el-Hacc İbrahim Efendi Mektebi, Zanik el-Hacc Mustafa Mektebi, Ahmedzade el-Hacc Mustafa Mektebi, Ağreb el-Hacc Mehmed Mektebi, Elçizade el-Hacc Mustafa Mektebi ve Vekilharç Mahallesi'nde bulunan mektep (Oruç, 2012: 81-82).

3 “Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur” (Bakara: 32).

Saraybosna'daki ilk mektebin, vakfiyesinde yer aldığı için Davud Paşa'ya ait olduğu tahmin edilebilir. Çünkü 1489 tarihli Bosna tahririnde geçen kayda göre "Nefs-i Saray'da Davud Paşa'nın bir bağçe ile bağı vardır, hasbeten lillahi muallimhaneye vakfetmiş uşur sarfolunmağı hasıl" denmektedir. Dolayısıyla ilk Osmanlı mektebinin de bu bakımdan muallimhane olarak kaydedilmiş olması muhtemel görünmektedir (Gadžo-Kasumović, 2001: 211).

1530'da inşa edilmiş Gazi Hüsrev Bey Camii ve külliyesinde Osmanlı şehirlerindeki benzerleri gibi han, hamam, medresenin yanı sıra bir de sıbyan mektebi yer almaktadır. Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait vakfiyede 'Mekteb-i Sıbyan' başlığı altında yer alan okul için 5 akçe alan bir muallim ile 2 akçe alan bir halifenin kaydı yer almaktadır (Arslanboğa, 2014: 71). Mektebin 1697 ve sonraki dönemlerde çıkan yangınlarda büyük hasar görmüş olmasına karşın onarıldığı ve eğitim hayatına devam ettiği anlaşılmaktadır (Oruç, 2009: 653).

1530 tarihli 164 numaralı Bosna Livası İcmal Tahrir Defteri'nde de Saraybosna'da vakfedildiğinden hizmet verdiği anlaşılan bazı mekteplerin isimlerine tesadüf edilmektedir. Tahrirde "der-nefs-i Saray" yahut "der-mahruse-i Saray" ifadelerinden Saray'da olduğu kayıtlı olan mektepler, İsa Bey Zaviyesi'nde bulunan muallimhane, Ayas Paşa Vakfı içinde yer alan muallimhane, İlyas-ı Arnavud es-Sipahi Vakfı'nda bulunan bir muallimhane, Mimar Sinan Vakfı ile Hacı Ali veled-i Balaban el-Hayyat Vakfı'ndaki muallimhanelerdir.⁴

Oruç'un çalışmasındaki listede yer alan mekteplerin en eskileri Ahmed Çelebi Mektebi Evkafı'na bağlı olarak kurulduğu anlaşılan Ahmed Çelebi Mektebi ile Büyük An Muallimhanesi olduğu görülmektedir. Mekteplerin Hurufat Defterleri'ndeki bilgilerine göre Büyük An Muallimhanesi'ne ait en eski kayıt 14 Nisan 1587, Ahmed Çelebi Mektebi'nin en eski kaydı ise 25 Mayıs 1587 tarihlidir (Oruç, 2012: 81-82).

27 Eylül 1602 tarihinde Hacı Hürrem bin Bali, 86.400 akçenin⁵ yanında bir bahçesini vakfetmiştir.⁶ Vâkıf, Saraybosna'ya bağlı Deluneneşat Köyü'nde yaptırdığı mektebin görevli giderleri için tahsisatta bulunmuştur. Vakfiyeden mektebin, mescidin alt katında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Hacı Hürrem, mektep muallimine günlük üç akçe yevmiye tahsis etmiştir. Vâkıf muallimin aynı zamanda camide hatiplik vazifesini ifa etmesini de istemiş ve

4 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livaları İcmâl Tahrîr Defterleri (926 - 939 / 1520-1533): II (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006), 378, 379, 381, 382, 386.

5 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %10 olarak belirtilmiştir.

6 "...seksen altı bin dört yüz Osmânî akçe nakd fiddî-i meskûk râyic fi'l-vakt mâlımdan ifrâz ve kemâl-i imtiyâz ile mümtâz idüb ve bir Kelâm-ı Kadîm ve dahî el-Hâc Ali Mahallesi'nde Kostîç dimekle ma'rûf ve meşhûr mevzî' kurbunda bir kıt'a bağçemi üzerinde vâkî' olan iki ev ile ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmiresiyle ve pınar çeşmesi ile ve bi'l-cümle tevâbi' ve levâhıkıyla ki bir taraf Tahir mülküyle ve Kara Cafer mülküyle ve Muıtafçı Bali mülküyle ve bir taraf Botok ve bir taraf Hüseyin bin İskender mülküyle ve mekâbir-i Müslimîn ile ve bir taraf tarîk-i âmm ile mahdûd olub..." Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, V-003-10.

bu görevi akrabası Kuldikli Ali bin Veli'ye ve onun evladına tevdi eylemiştir. Vakfın rakabeye ihtiyaç duyması halinde muallimlik ve hitabet görevlerinden kesinlikle kesinti yapılmaması ve bu görevlerin kesintisiz devam etmesi istenmiştir. Vâkif Hacı Hürrem yukarıdaki mektepten başka Hacı Ahmed Mahallesi'nde de ahalinin uygun gördüğü bir yerde bir muallimhane de inşa ettirmiştir. Muallimin yevmiyesi için yedi akçe, halifenin yevmiyesi için ise üç akçe tahsis etmiş ve muallim ile halifenin kendi evladında olmasını uygun görmüştür. Bu iki vazife için kendi neslinden bir kişi kalmaz ise Şehman Halife ibn Timurhan'a görevlerin tevdi edilmesini istemiştir. Vâkif mektepteki derslerden sonra bir Fatiha-i Şerife okunması şartıyla muallime iki akçe, halifeye de bir akçe ek ücret tahsis etmiştir.⁷ Böylece muallimin yevmiyesi dokuz, halifeninki dört akçe olmuştur. Hacı Hürrem, mekteplerin bakım ve onarım masrafları için bahçe mahsulünün sarf edilmesini istemiştir. Mekteplerde okutulmak üzere üç adet Mushaf-ı Şerif yine vakıf tarafından alınmıştır. 12 Aralık 1862 tarihli bir belgede Hacı Hürrem'in Deluneneşat'taki mescidinin harab hale geldiği bu nedenle vakfın mütevellisi olan Helvacıoğlu Molla Mehmed'in talebi üzerine vakfın gelirinin Sarrac İsmail Mahallesi Camii'ne aktarılması uygun görülmüştür. Belgede mektep ile alakalı herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Pelteğ Hüsameddin Mahallesi'nden Hacı Hüseyin ibn Hacı Ahmed 2 Ağustos 1761 tarihinde, evini, 25 vukıyye ağırlığındaki bakır kaplarını, Haddaran Çarşısı'ndaki dört, Hacı Beşir Hanı yakınındaki dört dükkanını, Valve Köyü'ndeki beş dükkan ile beş hücreyi ve 400 kuruşunu vakfetmiştir.⁸ Vâkif, Pelteğ Hüsameddin Mahallesi'nde yeni bir mektep inşa ettirmiş ve mektebin muallimine günlük on iki akçe tahsis etmiş ve mektebin bakımı için tahsisatta bulunmuştur.

21 Ocak 1768 tarihinde Haracı Mustafa Ağa Mahallesi'nden Hacı Nefize bint Hacı Ali, 800 kuruşunu vakfetmiştir.⁹ Vâkife, Kartal Mahallesi'nde bulunan mektebin muallimin ücreti için yıllık altı kuruş ve Haracı Mustafa Ağa Mahallesi'ndeki mektebin muallimi olan Molla Ali'nin ücreti için yıllık sekiz kuruş tahsis etmiştir.¹⁰

8 Eylül 1777 tarihinde kaleme alınan bu belge merhum Mehmed Bey bin Gazi İsa Bey vakfına aittir. Belgeye göre vakfın mütevellisi Saraybosna'dan İbrahim Halife, vakfın gelirlerinin zamanla azaldığını ve bu nedenle de hayratın harab hale gelmeye başladığını belirtmektedir. Bu nedenle de vakfın gelir ve gider kalemlerinin yeniden düzenlenmesi istenmektedir. Vakfiyede Mehmed Bey

7 "...mezbûr beş akçeden mektebimde mu'allim olana iki akçe ve halifeye bir akçe ola şart eyledim ki cihet-i ta'lîm dokuz akçe ola ve hilâfet dört akçe ola ve dahî şöyle şart ve ta'yîn eyledim her kim dâr-ı kurrâda şeyh olursa dersler okundukdan sonra cehr ile bir Fatihâ-i şerîf tilâvet ide..."

8 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 186-187, Sıra: 174; V-050174.

9 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %10 olarak belirtilmiştir.

10 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 8, Sayfa: 107-108.

tarafından inşa edilen bir mektepten bahsedilmekte ve mektebin halifesinin günlük iki akçe ile vazifelendirildiği belirtilmektedir.¹¹

Muzafferizade Hacı Abdülkadir Efendi ibn Hacı Ahmed, 1783 senesinde 1.300 kuruşunu vakfetmiştir (Bulut vd., 2019).¹² Vâkıf, Şeyh Ferah Mahallesi'nde bulunan mektebin muallim ücreti için günlük üç akçe -senelik dört buçuk kuruş- ve bakım onarım masrafları için senelik dört buçuk kuruş tahsis etmiştir. Yine Saraybosna'nın İpliç Mahallesi'nde bulunan mektebin mualliminin ücreti için günlük sekiz akçe -senelik on iki kuruş- ve bakım ve onarım masrafları için ise senelik altı kuruş tahsis etmiştir. Mekteplerin senelik bakım ve onarım masraflarından arta kalan para olursa bunun kış aylarında mektepte eğitim gören sıbyanların ısınma masrafları için harcanması istenmiştir.¹³

5 Mayıs 1812 tarihinde Peltek Hüsameddin Mahallesi'nden Mustafa bin Osman, 103.200 akçesini vakfetmiştir.¹⁴ Vâkıf, Harir Mahallesi'nde inşa ettirdiği mektepte aynı mahallede imam olan kişinin muallim olmasını istemiştir. Muallim ücreti için ise günlük beş akçe tahsis etmiştir. Vâkıf Mustafa derslerden sonra muallimin talebelerle birlikte kendi ve valideyninin ruhları için dua etmelerini istemiştir. Peltek Hüsameddin Mahallesi'nde bulunan mektebin mualliminin ücreti için günlük yedi akçe ve mektebin bakım ve onarım masrafları için ise günlük bir akçe tahsis edilmiştir. Ağustos 1820 tarihli bir belgede vâkıf, vakfına 23.000 akçe daha eklemiş ve Harir Mahallesi'ndeki mektebin masrafları için yıllık 240 akçe tahsis etmiştir.¹⁵

Saraybosna'ya bağlı Kurbanıç Nahiyesi ahalisi 15 Ocak 1821 tarihinde kurmuş oldukları vakıf ile tarla, dükkan ve 50 kuruş vakfetmiştir.¹⁶ Kurbanıç'te bulunan mektebin muallim ücreti ve muhtelif masrafları için tahsisatta bulunmuştur.¹⁷

11 VGMA, Defter: 987, Sayfa: 9, Sıra: 2/1.

12 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %10 olarak belirtilmiştir.

13 "...mektebân-ı merkümân ta'mîre muhtâc olmadığı senelerde şiddet-i şitâda sıbyân-ı muvahhidîn zahmet çekmemek için mektebân-ı merkümânın firunları yakılmasına kadar hâce hatab iştirâ oluna..." Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 246-245, Sıra: 123; V-025123.

14 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %10 olarak belirtilmiştir.

15 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 42, Sayfa: 143-144.

16 Vakfiyede işletme oranı belirtilmemiştir.

17 "...Bâlâda zıkr olunan mekteb ve câmi'-i şer'înin evkâfını hıfz ve sıyânet ve harâset ve iktizâ iden levâzımâtı idâre ve rü'yet için cemâ'at-i mezkûre ittifâk ve iltimâslarına mahalle-i mezkûrun cemâ'at-i mezkûrdan Seliçoviç Mahmud nâm kimesne taraf-ı şer'îden mütevellî nasb ve ta'yin olmağla mütevellî-i merkûm ez-kadîm abâ ve ecdâdında bulunan evkâf-ı mezkûre üzerine hüccet-i şer'iyye ve murâsele-i şer'iyyesi mücebince gereği gibi ru'yet için yine hüccet-i şer'iyye ve murâsele-i şer'iyye virilüb nukûdun hâsıl olan murâbaha-i şer'iyyesini ve arâzî mahsûlâtını hıfz ve sıyânet kendi hizmet mukâbelesinde hâsıl olan murâbaha ve arâzî mahsûlâtından yirmi beş guruş ahz eyleye bâkî kalan murâbaha ve arâzî mahsûlâtı her ne olur ise mekteb-i mezkûrda ta'lîm-i sıbyân iden hoca ve câmi'-i şer'îde ıyâliyle ikâmet iden imâm her kim olur ise olsun mütevellî-i merkûm mûmâ ileyhlerine edâ ve teslîm idüb asl-ı mâla bir dürlü ziyân ve noksan tertîb itmeyüb ile'l-inkırâz bâkî ve dâim olub ber-vech-i

25 Ocak 1859 tarihinde Saraybosna'nın Yakub Paşa Mahallesi'nden Molla Ahmed bin Mehmed Ağa 13.500 kuruşunu vakfetmiştir.¹⁸ Vasiyet üzerine kurulan vakfın vakfiyesinde vefatından sonra birçok hayır faaliyetinin yerine getirilmesini istemiştir. Vâkıf ayrıca Yakub Paşa Mahallesi'nde bulunan mektebin bakım ve onarımı için 200 kuruş ihdas etmiştir.¹⁹

Ahmed Asım Bey bin Mehmed 23 Nisan 1869 tarihinde 2.500 kuruşunu vakfetmiştir.²⁰ Vâkıf Bozacı Hacı Hasan Camii'nin yakınındaki mektepte muallim olan kişinin ücreti için nukud paranın işletilmesinden hasıl olan miktarı tahsis etmiştir. Muallimin talebeleri okutmak dışında Regaib, Mirac, Berat ve Kadir gecelerinde birer Yasin-i Şerif tilavet edip sevabını Seyyid Gügümî Muhammed Efendi'nin ruhuna hediye etmesi istenmiştir. Ahmed Asım Bey, muallim-i sıbyanın aynı zamanda müteveli olması uygun görmüştür.²¹

7 Şubat 1873 tarihinde Fazıl Mehmed Paşa tarafından büyük ölçekli bir vakıf kurulmuştur.²² Vâkıf, Saraybosna'da birçok hayra imza atarken bunların içerisinde vâkıfın validesi tarafından inşa edilen mektep de bulunmaktadır. Mektebin bakım ve onarım masrafları Fazıl Mehmed Paşa tarafından kurulan vakıf tarafından üstlenmiştir. Mektebin muallimine senelik 360 kuruş ücret tahsis edilmiştir.²³

Saraybosna'nın Yahya Paşa Mahallesi'nden Ulema Reisi, Müftü, Hacı Mustafa Hilmi Efendi bin Hacı Ömer Efendi 1 Temmuz 1889 tarihinde 24.000 kuruşunu vakfetmiştir.²⁴ Vâkıf, Kolinvakıf Kasabası'nda Hünkar Camii'nin yanında bulunan sıbyan mektebinde muallim-i sıbyan olan kişinin ücreti için; yine aynı kasabada Nisvan Mektebi'nin muallim ücreti için tahsisatta bulunmuştur.²⁵ Bu vakıf Saraybosna dışında Bihke Sancağı'nda bulunan iki mektep için tahsisatta bulunmuştur.

29 Temmuz 1898 tarihinde Saraybosna'nın Hacı İsa Mahallesi'nden İbrahim Hacı Ali Bey ibn Rüstem Ağa Hrustiç 850 fiyorin nakit parası ile muhtelif

meşrûh câmi'-i şerifin imâm ve hatîbi ve mu'allim-i sıbyân olan imâm efendiye murâbahasını ve mahsûlatını edâ ve teslim olmak mahalle-i mezkûre cemâ'atiyle ber-vech-i kadîm evkâf-ı mezkûre cârî olduğu üzere ve ta'mîr-i mescid-i şerif ve mekteb ve dükkânları ta'ahhüd eylediği bu mahalde haber olunmuşdur..." Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 92, Sıra: 254.

18 Vakfiyede işletme oranı belirtilmemiştir.

19 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi V-095357.

20 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %10 olarak belirtilmiştir.

21 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi V-083265.

22 VGMA, Defter: 988, Sayfa: 169, Sıra: 76.

23 "...medrese-i mezkûreye muttasıl validem merhume Kamile Hanım vakfeylediği mektebde her kim muallim-i sıbyan olub emr-i talim devam ider ise beher sene galle-i mezkûreden şehri otuz kuruşdan senevi üç yüz altmış kuruş yani üç aded lira-i Osmanî müteveli marifetiyle vazife verile..."

24 Vakfiyede vakıf paranın işletme oranı %4 olarak belirtilmiştir.

25 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 2, Sayfa: 110-111, Sıra: 430.

gayrimenkul ve terekesini vakfetmiştir.²⁶ Vâkîf muhtelif gayrimenkullerinden hasıl olan meblağı on hisseye ayırmış ve üç hissesini Sukiye Mahallesi Cami-i'nin yanında bulunan mektebin muallim ücreti ve bakım ve onarım masrafları için tahsis etmiştir.²⁷

25 Kasım 1901 tarihinde Saraybosna'dan Kerim Meryem Nuriye Hanım 48.000 kuruşunu vakfetmiştir.²⁸ Vâkîfe paranın işletilmesinden hasıl olan meblağı 50 hisseye ayırmış ve bu hisselerden beş hisseyi mektepte Perşembe gününde tevhid, zikir ve dua okutulması için; üç hisseyi mektepte Regaib, Mirac, Berat ve Kadir gecelerinde tevhid okutulması için; beş hisseyi mektebin bakım ve onarım masrafları için tahsis etmiştir.²⁹

Saraybosna'nın Hacı İsa Mahallesi'nden Henda Ahmed Ağa 8 Kasım 1921 tarihinde 135.470 kron ile bir ev ile bir mağazayı vakfetmiştir.³⁰ Vâkîfın bu vakıf vesilesiyle dört mektep inşa ettiği ve bu mekteplerin ihtiyaçlarını giderdiği anlaşılmaktadır. Buna göre vâkîf, vakıf gelirlerinden mekteplerin birinci ve ikinci muallimlerinin, bevvablarının maaşları, muhtelif masrafları, öğrencilere kitap ve risale alınması ve Regaib Gecesi'nde yetmiş iki bin kelime-i tevhid okutulması, talebelerin elbise ve ayakkabı giderleri için tahsisatta bulunmuştur. Vâkîf, belirtilen dört mektebin birinci ve ikinci muallimlerinin hem kendi hem halilesi hem de valideynlerinin ruhları için birer hatm-i şerif okumalarını ve mukabelesinde maaşlarına zam yapılmasını istemiştir. Kurban Bayramlarında Peygamber Efendimizin, vâkîf ve vâkîfın valideynlerinin ruhları için mekteplerde kurbanlar kesilmesi istenmiş ve kurbanların et ve derilerinin fukaraya dağıtılması şart olarak sunulmuştur. Ramazan ve Kurban bayramlarında muallim ve muallimelerin birer Yasin-i Şerif, üçer Ayete'l-Kürsî tilavet etmeleri ve sevabını vâkîfın Ruhuna ihda etmeleri ve ayrıca mekteplerde her sene mevlid-i şerif okutulması istenmiştir. Henda Ahmed Ağa, mektepte icra edilen sınavlar, mümeyyiz ücretleri ve sınav görevlilerinin yemek giderlerini de vakıftan karşılamıştır.³¹ Vâkîf sadece kendi inşa ettirdiği mekteplere değil Bosna ve Hersek'te bulunan ibtidaiyye ve sıbyaniyye mektepleri için de Hazine-i Evkaf Mal Sandığı'na tahsisatta bulunmuştur.³²

Sonuç

Bu çalışma ile, öncelikle, alanında boşluk olduğu düşünülen Saraybosna sıbyan mekteplerine dikkat çekilmek istenmiştir. Böylelikle Osmanlı sıbyan

26 Vakfiyede işletme oranı belirtilmemiştir.

27 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 11, Sıra: 334; V-088334.

28 Vakfiyede işletme oranı belirtilmemiştir.

29 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 2, Sayfa: 39, Sıra: 36.

30 Vâkîf, bu miktarın 108.376 kronunun bankada %5 işletme oranı ile işletilmesini istemiştir.

31 Bir sınavda öğretmenle birlikte hazır bulunarak öğrencinin bilgisini ve seviyesini yoklayan kimse, ayırtman (<http://lugatim.com>).

32 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 3, Sayfa: 24-25.

mekteplerinin bir parçası olan Saraybosna sıbyan mektepleri genel bir çerçevede ele alınmış, haklarında kısa bir bilgi verilerek kısa bir listesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın sonucunda Osmanlıların diğer beldelerinde olduğu gibi Saraybosna'da da örgün eğitime önem verdiği ve bunun için medreseler ile sıbyan mekteplerinin kurulduğu bulgusuna erişilmiştir. Eğitim teşkilatı ile yapısının kurulmasının klasik şehirleşme anlamında kullanılan şenlendirme faaliyeti olarak anlaşıldığı görülmüş, bunun için Bosna Hersek genelinde olduğu gibi Saraybosna'nın merkezinin yanı sıra civar yerleşimlerinde de mekteplerin kurulduğu değerlendirilmiştir. Vakıflar eliyle kurulan bu kurumlar bir yandan hayır duygularıyla inşa edilirken diğer yandan halkın eğitilmesini mümkün kılmıştır. Böylelikle Bosna Hersek'te yüzyıllar sürecek olan Osmanlı adalet ve hakimiyeti mümkün olabilmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde Bosna Hersek'e yönelik toplumsal ilgi ve destek, başta Saraybosna olmak üzere bölgede eğitim ve öğretimin etkin bir şekilde işlenmesini ve kurumsal olarak genişlemesini sağlamıştır. Eğitimin toplum tarafından vakıf yoluyla yapılıyor olması, söz konusu yaygınlığın topluma nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. Bugün de benzer bir şekilde Saraybosna ve Bosna-Hersek'teki ilkokul, ortaokul ve lise kademeleri başta olmak üzere tüm eğitim kurumları vakıflarla desteklenebilir. Okullar için gerekli olan donanım- la birlikte öğrencilerin hem şehirler hem de ülkeler arası hareketliliği için pek çok açıdan kolaylaştırıcılık sağlayacak bir fon oluşturulabilir. Bu sayede Bosna Hersek'teki toplumsal dinamikler eğitim için bir araya getirilerek eğitim yoluyla kimliğin nitelikli bir ivme kazanmasına destek olunabilir. Böylece eğitim yoluyla toplumun birikimi bir yandan ortak bilince aktarılırken diğer yandan entelektüel bilincin etkin bir şekilde işlemesi de mümkün hale getirilebilir. Bu amaçla Saraybosna başta olmak üzere Bosna Hersek'teki her okul bir vakıf tarafından desteklenmelidir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi V-003-10.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 186-187, Sıra: 174; V-050174.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 246-245, Sıra: 123; V-025123.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 42, Sayfa: 143-144.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 92, Sıra: 254.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi V-095357.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 2, Sayfa: 110-111, Sıra: 430.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 1, Sayfa: 11, Sıra: 334; V-088334.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 2, Sayfa: 39, Sıra: 36.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil: 3, Sayfa: 24-25.

91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926 – 939 / 1520-1533): II. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.

VGMA, Defter: 987, Sayfa: 9, Sıra: 2/1.

VGMA, Defter: 988, Sayfa: 169, Sıra: 76.

Araştırma Eserler

Ademi, R. (2018). "Osmanlı Sonrası Bosna Hersek'te Para Vakıfları" *Vakıflar Dergisi* 50, 151-163.

Arslanboğa, K (2014). "Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Hicrî 1034, 1035, 1036, 1037, 1038 / Milâdi 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28, 1628/29 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları." *Turkish Studies* 9, 4, 51-75.

Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: II*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

Baltacı, C. (2004). Mektep: Osmanlılar'da Mektep. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 29, ss. 6-79). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Bešlija, S. (2019). "XVII. Yüzyılda Hersek Sancağı: Vakıf Eserleri." 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler-Cilt II* içinde 1063-1074. Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı.

Bulut, M. vd. (2019). *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları 5 - Bosna-Hersek*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları.

Demirci, M. (2003). "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri." *İSTEM* 2, 129-146.

Evliya Çelebi (2006). *Seyahatname*, Haz. S. A. Kahraman, C.5/2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Gadžo-Kasumović, A. (2001). "Education-Beginning and Development of the Ottoman-Islamic Literacy in the Bosnian Eyalet." *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World: Istanbul, 12-15 April 1999* içinde ed. Ali Çaksu, 207-224. İstanbul: IRCICA.

Gazić, L. (2018). "Sarajevo as Seen by Travel Writers in 17th Century." *Dünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegović Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 10-11 Mayıs 2018, İstanbul* içinde ed. Zekeriya Kurşun vd., 475-480. İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi.

Gölen, Z. (2010). *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gölen, Z. (2017). "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında İmar Faaliyetlerinden Örnekler." *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri: 2* içinde ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, 863-885. Ankara: Gece Kitaplığı.

- Hızlı, M. (1999). *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Hızlı, M. (2001). "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klâsik Dönem Bursa Örneği)," *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999* içinde der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, 109-115. İstanbul: IRCICA.
- Hızlı, M. (2008). "Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri," *İslam Tarihinin Problemleri Kolokyumu, 14-15 Mayıs 2008/ Şanlıurfa* içinde 107-128. Şanlıurfa: Elif Matbaası.
- İhsanoğlu, E. (1998). "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi: II* içinde ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 223-444. İstanbul: IRCICA.
- İnciciyan, L. & Andreasyan, H. D. (1976). "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.0, S.4-5, ss.101-152.
- Oruç, H. (2009). "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları." *Belleten LXXIII*, no. 268, 645-670.
- Oruç, H. (2012). "Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları – 19. Yüzyıl İlk Yarısı." *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eseleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11- Mayıs 2012* içinde 67-88. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Oruç, H. (2013). "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği," *Vakıf Medeniyeti ve Şehir: Sempozyum* içinde yay. haz. Fahamettin Başar, Mehmet Kurtoğlu, 169-173. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Şimşek, M. (2017). "Salnamelere Göre Bosna Vilayeti'nde Eğitim (1866-1891)." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8, no. 107, 107-122.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1941). "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi: 724 Rebiülevvel – 1324 Mart," *Belleten V*, no. 19, 277-288.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. 3. bsm. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1965). "Sıbyan Mektepleri" *Türk Kültürü* III, no. 33, 594-600.
- Walasek, H. (2017). *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.

Ekler

Tablo 1. Saraybosna Mektepleri

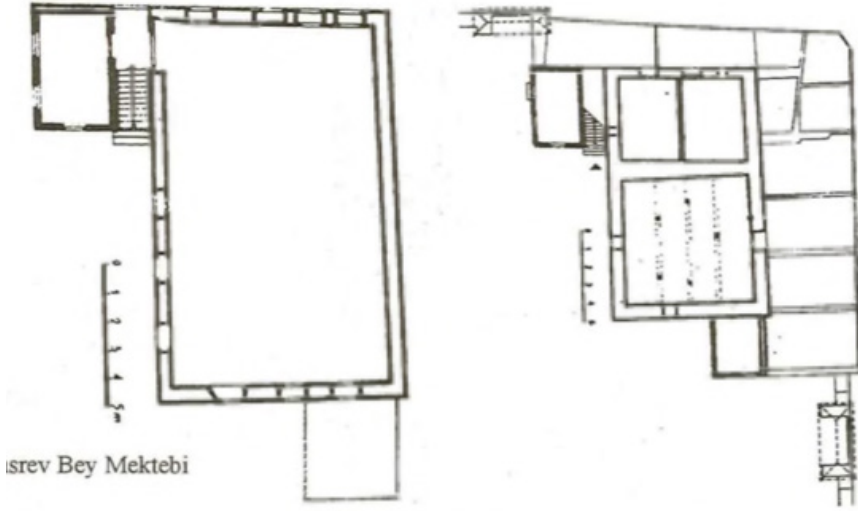
1	Abdi Halife Mektebi
2	Abdülhalim Ağa Mektebi
3	Arab-ı Cedid Mektebi
4	Arife Kadın Mektebi
5	Armağancı Sinan Mektebi
6	Ayas Bey Mektebi
7	Bakır Baba Mektebi
8	Bali Bey (Malkaçoğlu) Mektebi
9	Bozacı Hasan Mektebi
10	Cennetoğlu Osman Bey Mektebi
11	Şekerci Mektebi
12	Çoban Hasan Mektebi
13	Çuhacı Süleyman Mektebi
14	Debbağ Hacı Süleyman Mektebi
15	Deluneneşat Mektebi
16	Divan Katibi Haydar Mektebi
17	Fazıl Mehmed Paşa Mektebi
18	Ferhad Bey Mektebi
19	Gazi Hüsrev Bey Mektebi
20	Gazi Mehmed Bey Mektebi
21	Hacı Ahmed Mahallesi Mektebi
22	Hacı Eyne Bey Mektebi
23	Hacı İsa Mektebi
24	Hacı Mehmed Balizâde Mektebi (Sünbül Mahallesi)
25	Hacı Mehmed Paşa Mektebi
26	Hacı Mevlana Arap Mescidinde Mektep
27	Hacı Muslihuddin (Çıkrıkçı) Mektebi
28	Hacı Osman (Kukavic) Mektebi
29	Hacı Seydi Mektebi
30	Hacı Sübhan Mektebi
31	Hadım Ali Paşa Mektebi
32	Hallaç Davud Mektebi
33	Hallaç Davud Mektebi
34	Haracı Mustafa Ağa Mahallesi Mektebi
35	Harir Mahallesi Mektebi
36	Haseki Civarında Mekteb (Bânî Hacı Mehmed Memiş Ağa)
37	Haseki Hacı Osman Mektebi (Çıkrıkçı Mahallesi'nde)
38	Henda Ahmed Ağa Mektebi
39	Henda Ahmed Ağa Mektebi
40	Henda Ahmed Ağa Mektebi
41	Henda Ahmed Ağa Mektebi
42	Hitri Süleyman Mektebi

43	Hoca Kemalüddin Mektebi
44	Hoca Mektebi
45	Hoca Sinan Mescidinde Mektep (Bâniyesi Fatma Kanita Hanım)
46	Hubyar Mescidinde Mektep (Bânî Cino Mehmed)
47	Hünkâr Camii Civarında Mekteb
48	Hünkar Mektebi
49	Hünkâr Mektebi
50	İlyas Arnavud Sipâhî Mektebi
51	İpekçi Sinan Mektebi (Bânî Roğozâde)
52	İpliç Mahallesi Mektebi
53	İsâ Bey Mektebi
54	İshak bin Şîrmerd Mektebi
55	İskender Paşa Mektebi
56	İvlakovalı Hacı Mehmed Mektebi
57	Kadı Ahmed Mektebi
58	Kadı Bâlî Mektebi (Bânî Bezci Süleyman)
59	Kaim Hacı Ali Mektebi
60	Kalın Hacı Bâlî Mektebi
61	Kartal Mahallesi Mektebi
62	Kâtib Kasım Mektebi
63	Kazgânî Hacı Ali Mektebi
64	Keçeci Sinan Mektebi (Bânî Sofî Mehmed Paşa)
65	Kepkebîr Hacı Ahmed Mektebi (Bânî Muhsin Ağa)
66	Kerim Meryem Nuriye Hanım Mektebi
67	Kurbaniç Mektebi
68	Küçük Kâtib Mektebi
69	Kürdi Hacı Hüseyin Mektebi
70	Mehmed Bey Mektebi
71	Mimar Dâvud Mektebi
72	Mimar Sinan Mektebi
73	Minnetoğlu Mektebi
74	Mustafa Bey (İskender Paşazâde) Mektebi
75	Nalçacı Hacı Osman Mektebi
76	Nebirdilo (Nebrdilo) Mektebi (Bânî Muradzâde Abdullah)
77	Nisvan Mektebi
78	Oyuncuzâde Hacı İbrahim Mektebi
79	Paçacı Hacı Nasuh Mektebi
80	Peltek Hüsâmüddin Mektebi
81	Roğozâde Mektebi
82	Sağır Hacı Osman Mektebi
83	Sağırıcı Duracık Mektebi
84	Sağırıcı Hacı Mahmud Mektebi
85	Sağırıcı Mektebi
86	Saraç Hacı Ali Mektebi
87	Saraç Haşan bin Şîrmerd Mektebi
88	Saraç Haydar Mektebi

89	Sinan Halîfe Mescidi yanında Fatma Hanım Mektebi
90	Sinan Voyvoda Mescidi yanında Hacı Hüseyin
91	Sinan Voyvoda Mescidi yanında Neslişah Sultan câriyesi Hanife Hanım Mektebi
92	Sukiye Mahallesi Mektebi
93	Süleyman ibn Mürvet (Mirahur) Mektebi (Ayrı vakfiyesi vardır.)
94	Şeyh Bağdadi Mektebi (Bânî Merhemzâde Mustafa Ağa)
95	Şeyh Ferruh Mescidinde Fevzi Hoca Mektebi XVIII. Asır
96	Şeyh Ferruh Mescidinde Muzaffer Abdülkadir Efendi Mektebi
97	Tavil Hacı Mustafa Mektebi
98	Timurhan Mektebi
99	Üsküdarlı Ahmed Çelebi Mektebi
100	Vekilharç Câmii yakınında Beşli Mustafa Mektebi
101	Yağcızâde Hacı Ahmed Mektebi
102	Yâkup Paşa Mektebi
103	Yusuf Ağa Mektebi

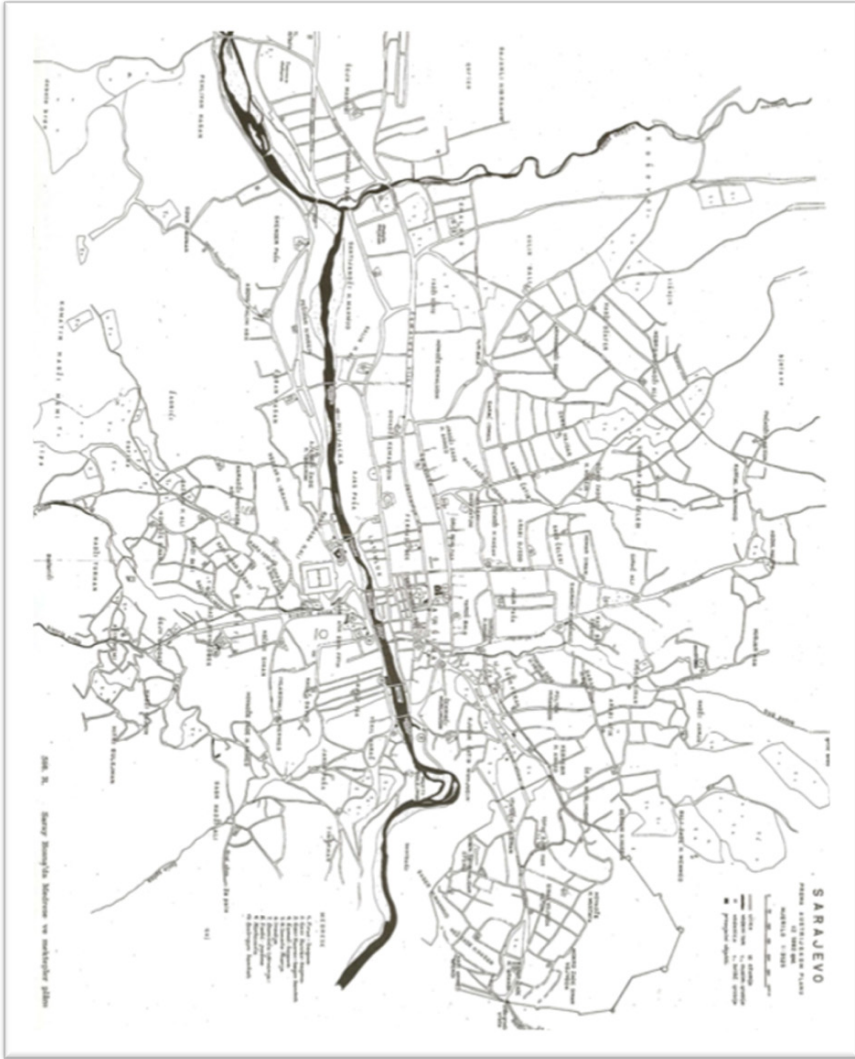
Kaynak: (Ayverdi, 2000: 384-385).

Şekil 1. Gazi Hüsrev Bey Mektebi Planı

Kaynak: (Ayverdi, 2000: 385).

Şekil 2. Saraybosna Mekteplerinin Şehir İçerisindeki Konumları

Kaynak: (Ayverdi, 2000: 385).

İslam Ekonomisinde Anonim Şirketin Varlığının Sorgulanması

Ömer Faruk TEKDOĞAN*

TC Hazine ve Maliye Bakanlığı

Öz

Türk Ticaret Kanununda bir sermaye şirketi türü olarak sayılan tüzel kişiliğe haiz anonim şirket, sermayesi belirli ve paylara bölünmüş olan, borçlarından dolayı yalnız malvarlığıyla sorumlu bulunan bir şirket türü olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada, orijinal olarak Batının hukuk sistemine ve ekonomik sistemine ait olan ve İslam dünyasına aynen transfer edilen anonim şirket kurumunun kabul ve adaptasyon sürecine dair iktisadi ve fihhi yaklaşımlar sorgulanmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle anonim şirketlerin ortaya çıkışına ve gelişimine ilişkin tarihsel süreç anlatılarak ne tür ihtiyaçların ve amaçların anonim şirketlerin varlığına sebep olduğu ve Batı ile İslam dünyasında bu sürecin nasıl ayrıştığı gösterilmektedir. Bununla birlikte, anonim şirketlerin getirdiği yenilikler ve barındırdığı temel özellikler çerçevesinde İslam hukuku ve İslam ekonomisi açısından öne çıkan tartışılması gereken konular ve çözülmesi gereken temel sorun alanları vurgulanmaktadır. İslam'a özgü bir kurum olmayan anonim şirketlerin İslami normlara göre adaptasyon sürecindeki kolaycı ve yüzeysel yaklaşım sebebiyle İslam hukukunun amaçlarının yeterli ve etraflı biçimde dikkate alınmadığı ve bu şekilde İslam ekonomisinde bir kurum olarak varlığının sorunlu olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Anonim Şirket, İslam Ekonomisi, Tüzel Kişilik, Sınırlı Sorumluluk

* Dr., TC Hazine ve Maliye Bakanlığı, otekdog@ncsu.edu, ORCID: 0000-0002-4397-1718

An Inquiry into the Presence of Joint Stock Company in Islamic Economics

Abstract

A joint stock company with legal personality, which is counted as a type of equity company in the Turkish Commercial Code, is defined as a type of company whose capital is determined and divided into shares, and which is liable only for its assets due to its debts. In this study, the economic and fiqhi approaches to the acceptance and adaptation process of the joint stock company, which originally belonged to the legal system and economic system of the West and were transferred to the Islamic world, are questioned. In this direction, first of all, the historical process of the emergence and development of joint stock companies is explained, and it is shown what kind of needs and purposes cause the existence of joint stock companies and how this process differs in the West and the Islamic world. However, within the framework of the innovations brought by joint stock companies and the basic features they have, the prominent issues to be discussed and the main problem areas to be solved in terms of Islamic law and Islamic economy are emphasized. Due to the simplistic and superficial approach in the adaptation process of joint stock companies that are not an Islamic institution, it is considered that the aims of Islamic law are not taken into account sufficiently and comprehensively, and its existence as an institution in the Islamic economy as such is problematic.

Keywords

Joint Stock Company, Islamic Economics, Legal Personality, Limited Liability

Extended Abstract

As a form of partnership, the joint-stock company is not among the classical partnership types in Islamic law. This type of partnership emerged in the West and settled in Islamic legal and economic life during the Ottoman period. A joint-stock company with legal personality, which is counted as a type of capital company (art. 124/2) in the Turkish Commercial Code (TCC) numbered 6102, is defined as a “company whose capital is determined and divided into shares, and which is liable only with its assets due to its debts” (329/1). Accordingly, the shareholders or partners of the joint-stock company are only responsible to the company for paying the capital they have committed, and as a rule, they are not responsible for the private or public debts of the company.

Chapra (1985, p. 254) argues that the joint-stock company will take place as an essential type of business in an Islamic economic system, and in this context, represents the important features of the joint-stock company. The prominent features are that the shareholders have limited liability as much as their capital shares, that the capital is divisible and the shareholding can be easily transferred to another person, that the consent of the other shareholders is not sought when the shareholding changes hands (absence of *delectus personae* condition), and that the legal personality of the company is independent of the shareholders. Chapra (1985, p. 255) argues that the joint-stock company can undoubtedly take place in an Islamic economy by stating that there does not appear to be any violation of the principles of Islam in these features.

In Islamic law, partnerships are divided into three: holding partnership (*shirkat al-mik*), contractual partnership (*shirkat al-uqud*), and open partnership (*shirkat al-ibaha*). In terms of the nature of their capital, contractual partnerships are divided into

three: property (capital/musharaka), labor (amal), and reputation (vucuh) partnerships (Büyükçelebi, 1981). Apart from these types of contractual partnerships established with the same type of capital, there are also companies established with different types of capital, and the mudaraba partnership, which is a type of labor-capital partnership, is the prominent one. In the mudaraba partnership, the owner of the capital is called rabb-ul mal, and the person who puts forth his labor is called mudarib (Kaan, 2016).

The structure of the mudaraba partnership is similar to the structure of a joint-stock company in one respect. According to the TCC numbered 6102, "The joint-stock company has a board of directors consisting of one or more people appointed by the articles of association or elected by the general assembly" (art. 359/1) and "The joint-stock company is managed and represented by the board of directors" (art. .365). As can be seen, the management of joint-stock companies and the ownership of capital are separated from each other. However, in mudaraba partnership, those who put the labor and the capital are counted as "partners", while there is no such condition in joint-stock companies. In Article 312 of the former TCC numbered 6762, which was repealed, "The Board of Directors consists of the shareholders who are the shareholders. However, if non-shareholders are elected members, they can start work after gaining the title of shareholder". Since such a condition is not sought in the TCC numbered 6102, the similarity between joint-stock companies and mudaraba partnership weakens.

Chapra (1985, p.256), on the other hand, states that joint-stock companies should be regulated in the light of Islamic doctrine to protect their shareholders and customers and to prevent some wrong practices. He states that the fact that the management of the company and the shareholding are completely separated from each other shows that joint-stock companies serve purposes and practices that cannot be accepted in terms of Islamic economics in the past and today. Jan & Asutay (2019), on the other hand, argues that the joint-stock company type is a structure established to protect wealth rather than generate wealth, and it has a tendency to use market power to prevent free competition in the market, arguing that capital accumulation is not an end but a purpose for human and socio-economic development.

It is argued that the joint-stock company will take place as an important type of business in an Islamic economic order and that incorporation is a necessity for the economic competence and independence of the Islamic world. However, since the company's management and shareholding are completely separated from each other, it is known that joint-stock companies serve purposes and practices that are unacceptable in terms of Islamic economics. In the past and today, it is known that many large companies globally have engaged in or supported the attitudes of violence, exploitation, and savagery against Muslims and Islamic countries, and it is a fact that Muslims serve the interests of such companies as customers or investors, knowingly or unknowingly. Such contradictions show that the fiqhi evaluations in the field of Islamic economics and finance are limited.

It is also a matter of concern and discussion that the economic and political power of joint-stock companies, which serve the purpose of protecting wealth rather than producing wealth, increases and the wealth is concentrated in the hands of a small group. In the process of emergence and development of joint-stock companies, the fact that they have obtained economic and political power that will approach the power of

the state at times created hesitations against joint-stock companies in these periods and caused the spread of the idea that the power obtained with every privilege given was taken away from the people and the state. Although this awareness is less today, the power-sharing and the power-struggle between joint-stock companies and governments in the economic and political fields can become obvious. This study tries to reveal the admissibility of the joint-stock company form in terms of the Islamic economic system by the emergence of the joint-stock company form, its adoption in the Islamic world, and the debates about it. This study aims to raise awareness of the importance of the subject and to show the current picture from a broad perspective.

Giriş

Arka Plan

İslam hukukunda klasik ortaklık türleri arasında yer almayan anonim şirket, Batıda ortaya çıkan ve Osmanlı döneminde hukuki ve iktisadi düzenimize yerleşen bir ortaklık türüdür. 6102 sayılı Türk Ticaret Kanununda (TTK) bir sermaye şirketi türü (md. 124/2) olarak sayılan tüzel kişiliğe haiz anonim şirket, “sermayesi belirli ve paylara bölünmüş olan, borçlarından dolayı yalnız malvarlığıyla sorumlu bulunan şirket” (329/1) olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, anonim şirket pay sahipleri veya ortakları sadece taahhüt etmiş oldukları sermayeyi ödemekle şirkete karşı sorumlu olup kural olarak şirketin özel veya kamu borçlarından sorumlu değildirler.

Chapra (1985: 254), İslami bir iktisadi düzende anonim şirketin önemli bir işletme türü olarak yer alacağını öne sürmekte ve bu kapsamda anonim şirketin önemli özelliklerini saymaktadır. Pay sahiplerinin sermaye payları kadar sınırlı sorumluluğa sahip olmaları, sermayenin bölünebilir ve pay sahipliğinin başkasına kolayca transfer edilebilir olması, pay sahipliğinin el değiştiren diğer pay sahiplerinin rızalarının aranmaması (*delectus personae* şartının olmaması), şirketin tüzel kişiliğinin pay sahiplerinden bağımsız olması öne çıkan özelliklerdir. Chapra (1985: 255), anonim şirketin bu özelliklerinde İslam’ın ilkelerini ihlal eden bir taraf görünmediğini belirterek İslami ekonomide kuşkusuz olarak yer alabileceğini öne sürmektedir.

İslam hukukunda şirketler mülk şirketi, akit şirketi ve ibaha şirketi olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Sermayesinin mahiyeti açısından bakıldığında, akit şirketleri emval (sermaye/muşareke), amal (emek) ve vücuh (itibar) şirketi olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Büyükçelebi, 1981). Aynı cins sermaye ile kurulan bu akit şirketi türleri dışında farklı cins sermaye ile kurulan şirketler de bulunmakta olup bir emek-sermaye ortaklık türü olan mudarebe ortaklığı öne çıkmaktadır. Mudarebe ortaklığında sermaye sahibine rabb-ul mal, emeğini ortaya koyana ise mudarib adı verilmektedir (Kaan, 2016). Mudarebe ortaklığının yapısı bir cihette anonim şirketin yapısına benzemektedir. 6102 TTK’ya göre “Anonim şirketin, esas sözleşmeyle atanmış veya genel kurul tarafından seçilmiş, bir veya daha fazla kişiden oluşan bir yönetim kurulu bulunur” (md. 359/1) ve “Anonim şirket, yönetim kurulu tarafından yönetilir ve temsil olunur” (md. 365). Görüldüğü gibi, anonim şirketlerin yönetimi ile sermaye sahipliği birbirinden ayrılmıştır. Ancak mudarebe ortaklığında, emeği koyan

ile sermayeyi koyan ortak olarak sayılırken, anonim şirketlerde böyle bir şart bulunmamaktadır. Yürürlükten kaldırılmış bulunan 6762 sayılı eski TTK'nın 312'nci maddesinde *“İdare meclisi pay sahibi aza ortaklardan teşekkül eder. Ancak pay sahibi olmayan kişiler aza seçildikleri takdirde bunlar pay sahibi sıfatını kazandıktan sonra işe başlayabilirler”* şartı yer almaktaydı. 6102 sayılı TTK'da böyle bir şart aranmadığı için anonim şirketler ile mudarebe ortaklığı arasındaki benzerlik zayıflamış olmaktadır.

Chapra (1985: 256), diğer taraftan, anonim şirketlerin hissedarlarını ve müşterilerini korumak ve bazı yanlış uygulamalarının önüne geçmek için bunların İslami doktrin ışığında düzenlemeye tabi tutulmaları gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü şirketin yönetimi ile pay sahipliğinin birbirinden tamamen ayrılmış olmasının geçmişte ve günümüzde anonim şirketlerin İslam iktisadı açısından kabul edilemeyecek amaçlara ve uygulamalara hizmet ettiklerini gösterdiğini belirtmektedir. Jan & Asutay (2019) ise, anonim şirket türünün servet üretmekten ziyade serveti korumak için kurulan bir yapı olduğunu ve piyasada serbest rekabeti engellemek için piyasa gücünü kullanma eğilimine sahip olduğunu öne sürerek sermaye birikiminin bir amaç olarak değil, insani ve sosyo-ekonomik kalkınma için bir araç olarak kabul edildiğini bildirmektedir.

Geçmişte ve günümüzde küresel çapta birçok büyük şirketin Müslümanlara ve İslam ülkelerine karşı şiddet, sömürü ve vahşet tutumlarına girdikleri veya girenleri destekledikleri bilinmekte olup Müslümanların müşteri veya yatırımcı sıfatıyla bu tür şirketlerin menfaatlerine bilerek veya bilmeden hizmet ettikleri bir gerçektir. Bu tür çelişkiler, İslam iktisadı ve finansı alanında yapılan fıkhi değerlendirmelerin sınırlı kaldığını göstermektedir. Anonim şirket formunun ortaya çıkışı, İslam dünyasında benimsenmesi ve hakkındaki tartışmalar çerçevesinde İslami bir iktisadi düzen açısından benimsenebilirliğini ortaya koymak üzere hazırlanan bu çalışma, konunun önemine dair farkındalık oluşturmak ve resmi geniş açıdan göstermek gayesindedir.

Literatür Değerlendirmesi

Anonim şirketleri İslam hukuku açısından değerlendiren çalışmalarda ve bu konuyla ilgili verilen fetvalarda konunun tüzel (kurumsal) kişilik bağlamında ve sermaye ile sınırlı sorumluluk bağlamında değerlendirildiği görülmektedir. İslam Fıkıh Akademisi (2000), anonim bir şirketin müşterilerince bilinen bir şirket olduğu gerekçesiyle bu şirketlerin sorumluluğun sermaye ile sınırlı olacak şekilde kurulmasını İslam hukuku açısından uygun görmekte olup önemli olan hususun şirketin işlemlerinin meşru olması ve amaç ve faaliyetlerinin yasaklanmamış olması gerektiğine işaret etmektedir. İslam hukuku açısından anonim şirketlerin caiz olup olmadığını ve anonim şirketlerde tüzel kişilik, yönetim, sermaye ile sınırlı sorumluluk ve diğer problemleri tartışan Yılmaz (1997), anonim şirket kurmanın İslam hukukuna uygun olduğu kanaatine varmıştır. İslam hukukuna göre anonim şirketlerde tüzel

kişiliği ve bunun İslami bankacılık kurumlarına uygulanması konusunu tartışan Zuryati et al (2009), tüzel kişiliğin İslam hukuku açısından meşru olup olmadığı konusunun fakihlerce toplu olarak cevaplanması ve analiz edilmesi gereken bir konu olduğunu ileri sürmektedir. Anonim şirketlerin tüzel/kurumsal kişiliğini tartışan Hassan et al (2012), kurumsal yapıların tüzel kişilik olarak değerlendirilmesinde İslam hukuku ile medeni hukukun yaklaşımlarının farklı olduğunu vurgulayarak İslami şirketler için belirli düzenlemeler ve şartlar altında medeni hukuk hükümlerinin uygulanmasını önermektedir. Diğer taraftan, Ahmed (2012), klasik fıkıhta anonim şirketlere ilişkin detaylı hüküm bulunmaması sebebiyle klasik fıkıh yaklaşımıyla yatırımcıların ve kreditorlerin haklarının korunamayacağını belirterek, fıkıhta bu alanda yeni hükümler üretmek için kullanılan metodolojik yaklaşımları belirlemekte ve çağdaş İslam hukukunda anonim şirketlerde yatırımcı haklarının durumunu incelemektedir.

Anonim şirketleri İslam dünyasında ekonomik gelişmişlik ile ilişkilendiren çalışmalar da bulunmaktadır. Kuran (2004), İslam hukukunun ferdiyetçiliği teşvik ettiğini ve anonim şirket kavramını dışladığını öne sürerek bu durumun İslam dünyasında kurumsal gelişmeyi sınırladığı ve sivil toplumu zayıf bıraktığı sonucuna varmaktadır. Anonim şirketleri İslam şirketler hukuku açısından İslami ortaklık sistemiyle karşılaştırarak inceleyen Şekerci (1997) ise, İslam dünyasının ekonomik yeterliliği ve bağımsızlığı için şirketleşmeyi bir zaruret ve güçlenme aracı olarak görmektedir.

Anonim şirketlere ilişkin İslam ekonomisi alanındaki sınırlı sayıdaki çalışmaya karşın iktisat, iktisat tarihi ve hukuk tarihi literatüründe çok sayıda çalışma bulunmakta olup konuların kapsamı geniş bir yelpazededir. McBride (2011), şirketler hukukunun başarısına veya başarısızlığına katkıda bulunan ekonomik olgulara bakarak şirketler hukukunun amaçlarını tarihsel perspektiften analiz etmektedir. Öte yandan, Friedrichs ve Rothe (2014), büyük şirketler, uluslararası finans kuruluşları ile devletlerin arasındaki ilişkilere odaklanarak devlet-şirket suçu kavramının bazı kavramsal sınırlamalarını ele almaktadır. Sermayedarların hakları ve yöneticilerin sorumlulukları açısından (Berle, 1965) ve (Eeghen, 1997) anonim şirketlere eleştiriler getirmektedir. Anonim şirketleri hukuk ve iktisat tarihi perspektifinden inceleyen çalışmalar arasında ise Handlin ve Handlin (1945), Ekelund ve Tollison (1980), Williamson (1981), Millon (1990) ve Maier (1993) yer almaktadır.

Batıda ve İslam Dünyasında Anonim Şirketin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Süreci Avrupa ve ABD’de Anonim Şirketlerin Gelişimi

Esasında bir ortaklık yapısı olan anonim şirketler Batı dünyasında ortaya çıkmış ve kurumsal gelişim sürecinin bir noktasında İslam dünyasında da kendine yer bulmuştur. Ancak, anonim şirketlerin Avrupa ve ABD’de ortaya çıkışında ülkeler arasında farklı motivasyonların olduğu görülmektedir. Bu açıdan,

ortaya çıkış amacına göre ekonomik ve sosyal olmak üzere iki tür amacın olduğu görülmektedir.

Anonim şirketlerin tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre, 15'inci yüzyılda İtalya'da anonim şirketin izine rastlanmakta olup bugünkü İtalya topraklarından yer alan Ceneviz Cumhuriyetinde devlete borç veren kreditorler tarafından kurulan San Giorgio Bankası bir anonim şirket olarak kabul edilebilir (Köse, 1996: 25-26). Ancak daha sonra kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (East India Company - EIC) ile Hollanda Doğu Hindistan Şirketinin (Vereenigde Oost-Indische Compagnie - VOC) anonim şirketlerin ilk örnekleri oldukları da öne sürülmektedir (Graeber, 2011: 320).

EIC, 1600 yılında anonim ortaklık ile tüccar loncası arasında karma bir yapıda kurulmuştur. EIC aldığı imtiyazla ayrı bir tüzel kişiliğe sahipti, kurumsal kişilik olarak varlık edinebiliyordu, ancak sürekli bir sermayesi bulunmuyordu. VOC ile rekabet edebilmek için 1657 yılında yenilenen imtiyazıyla hissedarların şirketi sermayelerini geri vermesi engellenerek şirketin sermayesi kalıcı hale getirilmiştir. Böylelikle, şirketin ortakları bir yatırımcı gibi pay sahipleri haline gelmiş oluyordu (Gindis, 2020: 571). EIC sürekli devlet müdahalesi altında kalmıştır. Mevcudiyetinin devamı için devlet tarafından verilen imtiyazının sürekli yenilenmesi gerekmiştir. EIC, Devlet açısından ucuz bir finans kaynağı ve Asya'daki İngiliz çıkarlarını korumanın bir aracı olarak görülmüştür (Robins, 2012: 107).

İngiltere'de anonim şirketlerin öncülü olarak adlandırılacak düzenlenmiş şirketler, uluslararası ticarete şehirlerin birbirleri ile arasında olan rekabeti kısıtlamak için kurulmuş olan kartellerdi. Bu kartellerin uyması gereken kuralların kapsamlı ve ayrıntılı olması nedeniyle düzenlenmiş şirket şeklinde adlandırılmışlardır. Devlet tarafından yasal olarak onay alan ve teşvik edilen ve etkili olarak çalışan bu şirketlerin başlıca sorunu, şirketin aynı zamanda sermayedarı olan yöneticilerinin emekli olması veya şirketten ayrılmasıyla şirketin varlığını sürdürmesinin zorlaşmasıydı. Bu sorun genellikle kartel haklarının aile içinde devredilmesiyle çözülmüştür. İngiltere'de anonim şirketlerin ortaya çıkışında öncü sayılabilecek düzenlenmiş şirketlere göre anonim şirketlerin başta sınırlı sorumluluk olmak üzere getirdiği daha avantajlı sözleşme hükümleri anonim şirketlerin daha kolay biçimde sermaye artırmasını sağlamıştır (Ekelund & Tollison, 1980: 715-716).

Hollanda'da var olan altı adet şehir merkezli tüccar ortaklığının faaliyetlerini koordine etmek üzere 1602 yılında imtiyaz ile kurulan VOC'un bünyesinde, bu altı şehri temsil eden yöneticilerden oluşan ve Hollanda Cumhuriyeti federal meclisince tanınan geniş yetkilere sahip bir merkezi kurulu bulunmaktaydı. Sermayesini pay senedi ihraç ederek artıran VOC'un yönetiminde hissedarlar söz sahibi değildi, ancak pay senetleri borsada kolayca alınıp satılabiliyordu. Borç senetleri de ihraç etmeye başlayan VOC bu suretle sermaye

biriktirebilmiş ve baharat ticaretinde en kârlı ve güçlü aktör haline gelmiştir (Gindis, 2020: 571).

Esasında devletlerinin sömürgecilik faaliyetlerine hizmet eden EIC ve VOC, bunun için gerekli olan büyük sermaye ihtiyacının halktan toplanabilmesini mümkün kılacak şekilde kurgulanmış, devlet öncülüğünde özel sermayeye dayalı ilk anonim şirketlerdi (Köse, 1996: 25). Aldıkları imtiyazlar ile devlet gücünü kullanarak vergi alan, savaşlar yapan, devletlere elçi gönderebilen bu şirketler, sömürgelerden hammadde ve insan gücünü anayurda getirmiş ve üretilen malları kendi pazarları haline gelen sömürgelere satarak sermaye birikimini sağlamışlardır (Sunar, 2011: 42).

Anonim şirketlerin ABD’de ortaya çıkışı 18’inci yüzyılın sonlarına denk gelmekte olup 1780’li yıllarda eyalet meclisleri çok sayıda anonim şirketi kurmuştur (Maier, 1993: 52). Bu dönemde kurulan anonim şirketlerin ayrıcalığı, çok sayıda hissedar tarafından konulan büyük sermaye birikimlerinin yönetimi tüzel kişiliğin oluşturulmasıyla ve hissedarların sorumluluklarının sınırlı olmasıyla basit hale gelmekteydi. Ayrıca, eyaletten alınan daimi bir imtiyaz sayesinde anonim şirketler hükümet müdahalesine maruz kalmadan serbestçe faaliyette bulunabiliyordu (Handlin & Handlin, 1945: 2).

ABD’de anonim şirket tecrübesi Avrupa’daki gibi ticari kaygılara binaen başlamamıştır. Esas amacı kâr elde etmek olan anonim şirketlerin varlığı 19’uncu yüzyıl ortalarına kadar ABD’de olağan bir durum değildir. Bunun yerine, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla anonim şirket imtiyazları tanınmaktaydı (Millon, 1990: 207). Mesela, Massachusetts’teki ilk anonim şirketler, kamu niteliklerine haiz, belirli ayrıcalıklara ve siyasi güce sahip olmaları nedeniyle bir tür hükümet kuruluşu olarak görülüyordu (Handlin & Handlin, 1945: 22). Bu açıdan, anonim şirketlerin ortaya çıkış amacı olarak ekonomik çıkarlar dışında sosyal amaçlara hizmet etme amacının da güdülmesi ABD ile Avrupa arasında önemli bir yaklaşım farklılığını göstermektedir. Bu yaklaşım, özellikle günümüzde İslam ekonomisi ve finansı alanında kurumsal yapılanma konusunda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Eyaletlerde yasama organlarının her anonim şirkete ayrı ayrı imtiyaz vermesi yerine anonim şirketlere uygulanacak genel hükümleri içeren yasaların kabul edilmesine 19’uncu yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır (Millon, 1990: 206). New York eyaleti 1811 yılında genel bir anonim şirket yasası çıkaran ilk eyalet olmuş, ancak şirketlerin faaliyet alanlarını tekstil, cam, metal ve boya üretimi ile sınırlamıştır. Herhangi bir faaliyet alanı kısıtlaması koymadan anonim şirket yasası çıkaran ilk iki eyalet ise 1837’de Connecticut ve 1846’da Iowa olmuştur (McBride, 2011: 3).

ABD’de anonim şirketlerin kurulmasına karşı siyasetler ve halk nezdinde sert muhalefet olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela, 1785’te New York Eyaleti

Revizyon Konseyi¹, anonim şirketleri bağımsız cumhuriyetler ve devlet içinde devlet olarak nitelendirmiştir. Benzer şekilde, anonim şirketler sayesinde toplumun geri kalanından ayrı olarak sınırlı sayıda kişiye ayrıcalıklar verilerek halkın egemenliğinin ihlal edildiği şeklinde eleştiriler gelmekteydi (Maier, 1993: 62). Ayrıca, anonim şirket kurma imtiyazlarının verilmesinde kamuoyunda kayırmacılık ve yolsuzlukla ilgili şüphelerin oluşmasına ve bu şirketlerin tamamen ortadan kaldırılması yönünde eleştirilere sebep oluyordu. Bu eleştirileri bertaraf etmek isteyen eyaletlerden bazıları imtiyaz verilmesi için mecliste üçte iki çoğunluk şartı gerektirirken bazı eyaletler ise anonim şirketlere ilişkin çerçeve yasalar çıkarmaya başlamıştır (Millon, 1990: 208). Bu yasalarla aynı zamanda anonim şirketlerin ekonomik gücünün kısıtlanması hedeflenmekteydi. Bunlardan en önemlisi, şirketlerin diğer şirketlerin hisselerini alarak holdingleşmenin önüne geçilmesi idi (Millon, 1990: 209).

Anonim şirketleşmenin Batıda ortaya çıkış ve gelişme sürecinin ABD ve Avrupa açısından bazı farklılıkları barındırdığı görülmektedir. Avrupa ülkelerinin sömürgecilik faaliyetlerinin anonim şirketlerin gelişim süreci açısından önemli bir faktör olmakla birlikte ABD'deki tecrübeye göre en önemli farkı ortaya koymaktadır. ABD'de kurulan ilk şirketler yalnızca kâr amacı gütmeyen, otoyollar, kanallar ve köprüler gibi altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi için kamu fonları ile özel kesim fonlarının bir araya getirilerek oluşturulan karma yapıda işletmelerdi. 19'uncu yüzyılda Avrupa ve ABD'deki ekonomik büyüme ile durum değişmeye başlamıştır (McBride, 2011: 3).

İslam Dünyasında Anonim Şirketlerin Gelişimi

Başta Osmanlı Devleti olmak üzere İslam dünyasında anonim şirketlerin ekonomi ve ticarete yerini alma sürecinin Batıya göre hem kolay hem zor yönleri olmuştur. Kolay olmasının sebebi Batıda hazırlanan ve pişen bir yapının aynen kopyalanarak kabul edilmesidir. Bu açıdan pek bir zahmet görünmemektedir. Zor olmasının sebebi de bu kolaylıktır, çünkü Batıdaki gibi kurumsallaşma sürecini ekonomik ve hukuki altyapıdaki olgunlaşma süreciyle uyumlu bir şekilde geçirmeden bir anda hayata giren anonim şirketler pek rağbet görmemiştir.

Osmanlı'da Tanzimat Fermanının 1839'da duyurulmasıyla başlayan Batılılaşma hareketleri çerçevesinde Batı tarzı hukukun Osmanlı'nın hukuk sistemine nakledilme süreci başlamıştı. Bu doğrultuda ilk olarak ticaret hukuku alanı etkilenmiş olup 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanununun (Code de Commerce) büyük bölümü iktibas edilerek 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret (Osmanlı Ticaret Kanunu) adıyla kabul edilmiştir (Foster, 2010: 276). Kanunun hazırlanması sürecini 1840 yılında kurulmuş olan Ticaret Nezareti yürütmüştür.

1 Konsey (The Council of Revision of the State of New York) New York eyaletinin 1777 tarihli Anayasasında, Anayasaya aykırı düzenlemelerini veto etmek için kurulmuş olup Vali, Baş Hâkim ve Eyalet Yüksek Mahkemesi Hâkimlerinden oluşmaktaydı (Street, 1859).

Ayrıca, Osmanlı'nın ticari ilişki içinde olduğu ülkelerin baskısıyla üyelerinin yarısı Osmanlı uyruklu, diğer yarısı yabancı uyruklu olan tüccarlardan oluşan karma ticaret mahkemeleri kurulmuş olup yabancı tüccarların davalara katılmamaları sebebiyle bu mahkemeler düzgün çalışmamıştır (Sunar, 2011: 59). İslam hukuku ile uyumluluğu tamamen göz ardı edilerek kabul edilen Kanunun ilk halinde Osmanlı hukuk sistemine uygun olmadığı gerekçesiyle yer almayan ticaret mahkemelerine ilişkin bölüm yaklaşık on sene sonra kabul edilerek Kanuna eklenmiştir (Şentop, 2005: 655).

Kanunname-i Ticaretin üçüncü bölümü, anonim şirketlere ilişkin hükümleri içermekteydi. Dolayısıyla, klasik fıkhıta yer almayan ve Batıdan doğup gelişen anonim şirketlerin ekonomik ve ticari hayata girmesi büyük bir yenilik olmuştur. 1851 yılında Sultan Abdülmecid tarafından onaylanan imtiyaz fermaniyle kurulan Şirket-i Hayriye Osmanlı'daki ilk anonim şirket olarak kabul edilmektedir.² 1860'lı yıllardan itibaren başta bankacılık alanında olmak üzere alt yapı yatırımları ve çeşitli tekelleri kurmak ya da faydalanmak amacıyla İkinci Meşrutiyet'e kadar 82 adet anonim şirket kurulmuştur (Sunar, 2011). Bu şirketlerin çoğunun merkezi Paris veya Londra'da bulunmaktaydı ve bunların müdahil oldukları büyük davalar yurtdışındaki mahkemelerde görülmekteydi. Ayrıca, Osmanlı'daki anonim şirketlerin hissedarları da çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşmaktaydı ve bunların yasal hakları uluslararası güvence altındaydı (Kuran, 2005: 787). Ticaret Kanununun kabulünden sonraki yaklaşık 60 yıllık dönemde sınırlı sayıda anonim şirket kurulmuş olması ve bunlardaki gayrimüslim hâkimiyeti ve yabancı devletlerin müdahaleciliği ekonomik, siyasal ve hukuki anlamda sorunlu alanlar olduğuna işaret etmektedir.

Batıdaki kurumsal dönüşüm hızına göre İslam dünyasında bu dönüşümün yavaş kaldığını belirten Kuran (2004), kendi modern iktisadi kurumlarını geliştirmeyi başaramayan ülkelerin bunları Batıdan almak zorunda kalmasının, İslam'ın ekonomik ilerlemeyi engellediği sonucuna götürmeyeceğinin altını çizmektedir. Diğer taraftan, bir kanunun veya kurumun iktibas edilmesinin onu ortaya çıkaran tüm sosyal sistemin de elde edileceğe anlamına gelmediğini belirterek iktibas edilen sistemin ve kurumun iyi çalışmasının destekleyici kuralların ve diğer tamamlayıcı kurumların varlığına ve toplumun istidadına bağlı olduğuna işaret etmektedir (Kuran, 2004: 71, 86). Buna karşın Turner (2017), sanayide en ileri gitmiş olan İngiltere'de Sanayi Devriminin anonim şirketlerle gerçekleştirilmediğinin altını çizmekte olup İngiltere'de Sanayi Devriminin omurgasını tüccarların, ortaklıkların ve adi şirketlerin oluşturduğunu öne sürmektedir (Turner, 2017: 2). Dolayısıyla, konunun sadece anonim şirket özelinde tartışılıyor olması bakış açısını daraltmakta ve daha etkin ve adil çözümlerin görüş dışında kalmasına neden olmaktadır.

2 Şirket-i Hayriye'nin kurulurken anonim şirket özelliklerine haiz olup olmadığına ilişkin tartışma için bkz. (Ortabağ, 2015).

Batının hukuk sisteminin ve kurumlarının benimsenmesinde İslam hukukunun fazla dikkate alınmamasındaki kabul ve teslimiyeti gösteren zihniyeti anlamak gerekir. Bu süreçte itiraz edenlerin ve muhalif olanların az olmasını dikkat çekici bulan Foster (2010), bunun bir sebebi olarak seçkin ulema ailelerin yeni devlet mekanizmasındaki edindikleri yeri göstermektedir. Diğer sebepler arasında, dönüşümün İslam'ı ve devleti korumak için gerekli olmasının gösterilmesi ve Batı tarzı hukuk sistemiyle Şer'i hukuk sisteminin birlikte yürütülmesi konusunda azim ve iradenin vurgulanmasıydı (Foster, 2010: 280).

Anonim şirketler diğer İslam ülkelerinde de sömürgeciliğin bir sonucu olarak yayılmış ve hukuk sistemlerindeki yerini almıştır. Eski İngiliz sömürgesi olan İslam ülkelerinde İngiliz tarzı anonim şirket hukuku benimsenirken eski Fransız sömürgeleri de Fransız yasalarını hukuk sistemlerine uyarlamışlardır. Böylece, anonim şirketler çağdaş İslam hukukundaki yerini Batıdaki hukuk sisteminin uyarlanmış şekliyle almış olmaktadır (Ahmed, 2012: 385).

Ekonomik ve siyasi alanda zayıflama sonucu Batı ile ilişkileri iyi tutmak adına ticaret alanında hâkimiyeti elinde bulunduran gayrimüslimlere ayrıcalık verilmesi ve korunması maksadıyla girişilen ıslahat hareketlerinin bir sonucu olarak Batının anonim şirketleri hukuk sistemimize ve iktisadi ve ticari hayatımıza girmiş olmaktadır. Dönemin hukukçuları ve âlimleri tarafından sesli bir muhalefet görmeden bu yeniliğin benimsenmesi günümüz açısından da önemli dersler vermektedir. Anonim şirketlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi sürecinde ekonomik ve siyasi anlamda nasıl bir güç barındırdıkları görülmektedir. Bazı zamanlar devletin gücüne yaklaşacak ayrıcalıklar elde eden şirketlere karşı o dönemler kamuoyunda tereddütler oluşmuştur. Günümüzde ise bu farkındalık daha azdır, ancak halen anonim şirketler ile hükümetler arasında ekonomik ve siyasi alanda güç paylaşımı ve güç kavgası aşikâr hale gelebilmektedir.

Anonim Şirketlerin Özellikleri Bağlamında Tartışılan Konular ve Sorunlar

Anonim şirketlerin varlık sebebi diyebileceğimiz öne çıkan özellikleri arasında tüzel kişiliğe sahip olmaları, pay sahiplerinin sorumluluklarının Sermaye payları ile sınırlı olması, pay senetlerinin kolaylıkla el değiştirebilmesi, yönetimin pay sahiplerinden bağımsız şekilde profesyonellerce yürütülmesi gibi önceki bölümlerde kısaca değinilen ve reform olarak tarihe geçmiş hukuki konular yer almaktadır. Anonim şirketlerle ilgili tartışmalar başta tüzel kişilik ve sınırlı sorumluluk olmak üzere bu konular üzerinde gerçekleşirken bunlara ilave olarak anonim şirketlerin elindeki ekonomik ve siyasi gücün artarak servetin küçük bir kesimin elinde toplanması da önemli bir endişe ve tartışma konusudur.

şirketlere ait yukarıda sayılan özelliklere ilişkin fikhî değerlendirmeler belirli kalıplar içinde kalmıştır. Özellikle, ekonomik ve siyasi güce artan şekilde sahip olan ve sermayenin bir kesimin elinde toplanmasını sağlayan anonim şirketlerin İslam hukukunda makasid bağlamında yeterli biçimde değerlendirilmediği görülmektedir. Bu bölümde, anonim şirketlerin özelliklerine ve bunlarla ilgili sorun alanlarına ilişkin fikhî ve iktisadi tartışmalar ele alınacaktır.

Anonim şirketler açısından tüzel kişilik veya kurumsal kişilik kavramı fıkıhçılar arasında en çok tartışılan ihtilafli konudur. Fıkıhçıların çoğu İslami açıdan tüzel kişilik kavramını uygun görmekte ve görüşlerini savunurken devlet, beyt-ul mâl, vakıf, cami gibi kavramları örnek göstermekte olup görüşlerini fikhî delillerden istihsan ve maslahat-ı mürseleye dayandıranlar da bulunmaktadır (Chapra, 1985: 254; Zahid, 2013: 126). Bu noktada önemli bir farkı işaret etmek gerekir. Şirketin yöneticileri şirketin ücretli çalışanlarıdır ve şirketle çıkar ilişkisi içerisindedirler. Vakıf ile beyt-ul mâl toplumun refahını artırmak için çalışırken, şirketin öncelikli amacı küçük bir kitlenin amacını korumak olup bu amaç doğrultusunda kimi zaman insani değerleri lekelemektedir (El-Saadouni, 2013: 241).

İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi'nin aldığı karara göre, bir anonim şirketin yönetimi, kişinin serveti üzerinden zekât vermesi gibi, tüm hissedarların sermayesinin tek bir kişiye ait olduğu varsayımıyla zekât verecektir. Zekâta tabi varlıkların türü ve değeri, yüzdesi ve ilgili gerçek kişileri ilgilendiren diğer tüm hususları dikkate alarak zekâtını buna göre hesaplayacaktır (Islamic Fiqh Academy, 2000: 57).³ Görüldüğü üzere, İslam Fıkıh Akademisi bu kararıyla tüzel bir kişiliğe gerçek kişilere yüklenen İslami bir yükümlülüğü yükleyerek tüzel kişiliğin varlığını fikhî açıdan kabul etmiştir. Bu açıdan fıkıhçıların tüzel kişi üzerine tartışması medeni hukukun bu konu üzerindeki tartışmasından farklılaşarak sadece kurgusal bir kişinin varlığını değil, aynı zamanda İslam'ın gerektirdiği yükümlülük ve sorumluluklara tabi olup olmamayı da içermektedir (Hassan et al., 2012: 194).

Yukarıda bahsedildiği üzere vakıf, cami, beyt-ul mâl gibi kurumlar tüzel kişiliğe haiz olmalarına rağmen klasik fıkhîta yer alan ortaklık türlerinden hiçbiri tüzel kişiliğe haiz değildir. Kanunname-i Ticaret ile Osmanlı hukuk sistemine giren anonim şirket içinse tüzel kişilik niteliği zikredilen Kanunda yer almamıştır. Ticaret Kanununun kabul tarihinden yaklaşık otuz yıl sonra yürürlüğe giren Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyede de tüzel kişilik kavramı yer almamıştır. Tüzel kişiliği tanıyan ilk kanun 1913 yılında yayımlanan Eşhas-ı Hükmiyenin

3 Şafii mezhebine göre, birden fazla kişinin ortaklığında malvarlığının birbirine karışması halinde, ortaklardan birinin malvarlığı nisab miktarını geçerse dahi anonim hisselerinin tamamı üzerinden zekât verilebilir. Toplam varlıkların değeri nisab miktarını aşıyorsa, nisab miktarı altında payı olan ortağınki de dâhil olmak üzere tüm anonim hisse üzerinden zekât ödenecektir. Zekât yükümlülüğü, Gayrimüslimler ile Müslümanların hisseleri birleştiğinde ise zekât yükümlülüğü Müslümanların hisselerine uygulanır (Hassan et al., 2012: 195).

Emval-ı Gayr-i Menkûleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı. Muvakkattır. Tüzel kişilik kavramının şirketler hukuku açısından tanınması ise 1926 yılında olmuştur (Ortabağ, 2015: 11-12). 29/5/1926 tarih ve 865 sayılı Ticaret Kanununun 122'nci maddesinde yer alan "*Ticaret şirketleri şahsiyeti hükmiyeyi haizdir. Binaenaleyh bu şirketler unvanları tahtında mukavelât ve muamelât akit ve icra, dâin ve medyun sıfatını iktisap ve bu sıfatla mehakimde ispatı vücut ve emvali menkule ve gayrimenkuleye tasarruf edebilirler*" hükmü ile anonim şirketler de dâhil olmak üzere Kanunda belirtilen diğer ticaret şirketlerinin tüzel kişilikleri kabul edilmiştir.

Anonim şirketlerde sermaye sahiplerinin sermaye paylarıyla sınırlı sorumlulukları, anonim şirket sermayedarları için önemli bir ayrıcalıktır. Sermaye birikimini teşvik edeceği ve gerçekleştirilmesi zor büyük projeler için sermayenin bir araya getirilmesini kolaylaştıracağı için hukuk sistemine girmiştir. Sermaye şirketleri ortaklarına getirilen bu ayrıcalık ilk olarak 1808 tarihli Fransız Ticaret Kanununda anonim şirketlerin için tanımlanmıştır (Kervankıran, 2007: 455). Zikredilen Kanundan iktibas edilen Kanunname-i Ticaret 24'üncü maddesinde pay sahiplerinin şirket sermayesine koydukları sermaye paylarından fazla zarar ve ziyanı tazmine mecbur olmadıkları hüküm altına alınarak sınırlı sorumluluk ilkesi benimsenmiştir.

Chapra (1985), anonim şirketlerde tüzel kişilik ve sınırlı sorumluluk özelliklerinin İslam hukukunun herhangi bir ilkesine aykırı görünmediğini savunarak anonim şirket modelinin İslami bir ekonomi için tamamen kabul edilebilir olduğunu öne sürmektedir. Pay senetlerinin kolaylıkla el değiştirebildiği de dikkate alındığında, anonim şirketin sağladığı bu avantajlar ile mudarebe ve müşarekeye kıyasen daha fazla miktarda özsermaye finansmanı gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir (Chapra, 1985: 255).

Diğer taraftan, Zahid (2013), sınırlı sorumluluk ayrıcalığının pay sahipleri ve şirket yöneticilerince suistimal edilebileceği için herhangi bir sınırlama olmadan kabul edilmemesi gerektiği, ancak halka açık şirketlerde pay sahiplerinin şirketin günlük işleri hakkında bilgi sahibi olmasının mümkün olmadığı için bunun ciddi bir zaruret olarak kabul edilebileceği ve buna binaen bu şirketler için sınırlı sorumluluğun kabul edilebileceği görüşündedir (Zahid, 2013: 150). Başka bir açıdan Kaan (2016), İslam şirketler hukukunda tüzel kişiliğin olmaması sebebiyle sınırlı sorumluluktan bahsedilemeyeceğini öne sürerek bunun suistimal edilmesi sonucu İngiliz ve Amerikan hukuk sisteminde tüzel kişilik tülünün veya perdesinin kaldırılması ("*lifting the corporate veil*" veya "*piercing the corporate veil*") kavramının ortaya çıktığını bildirmektedir. Buna göre, birden fazla şirketi olan gerçek kişiler şirketlerinin mal varlıklarını birbirine aktararak iflas gösterebilmekte ve alacaklıları mağdur ederek tüzel kişilik ve sınırlı sorumluluk avantajlarını suistimal edebilmektedir (Kaan, 2016: 78, 148).

Anonim şirketlerde pay sahiplerinin yönetimde söz sahibi olmaması ve yönetimin devri diğer bir tartışma konusudur. Gindis (2020), vekâlet teorisi olarak bilinen ve şirket sermayedarları ile yöneticiler arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan ilke çerçevesinde iş ahlakı, kurumsal yönetim, şirketler hukuku ve yönetim gibi alanlarda sürekli tartışılan bir şirketin en temel amacının pay sahiplerinin pay değerlerini veya şirketin değerini maksimize etmek olup olmadığı sorusuna işaret etmektedir. Pay sahibi odaklı kurumsal yönetim modelini savunanların bakış açısına göre, yöneticiler, yetkilerini kullandıkları pay sahiplerinin çıkarlarına hizmet etmekle yükümlüdür (Gindis, 2020: 571). Buna karşın, yöneticilerin görevlerini yürütürken hukuken pay sahiplerine karşı değil, pay sahiplerinden ayrı ve bağımsız bir tüzel kişilik olan şirkete karşı sorumlu oldukları savunulmaktadır. Yöneticilerin kontrol ettikleri varlıklar pay sahiplerine değil, şirkete aittir. Pay sahipleri bir tüzel kişilik olan şirketin sahibi olamazlar, ancak şirketin pay senetlerinin sahibidirler. Yönetimin, şirketin temsilcisi veya vekili olarak, pay sahiplerinden bu derece bağımsız olmasının sebebi temel olarak budur (Eeghen, 1997: 95; Gindis, 2020: 571).

Önceki bölümde belirtildiği üzere, Osmanlı'da hem İslam hukukunun hem de Batıdan iktibas edilen hukuk sisteminin eş zamanlı uygulanması sorunlara yol açmıştır. Ekonomik ve siyasi şartlar gibi hukuk sistemi de yeni şirket formlarının ve şirketler hukukunun gelişimi açısından önemli bir role sahiptir. İktisat literatüründe Anglo-Sakson⁴ hukuku ile Kıta Avrupası⁵ hukuku arasında şirketler hukuku açısından bir üstünlük mukayesesi yapıldığını belirten Turner (2017)'a göre, Anglo-Sakson hukukunun üstün olduğunu savunanlar, bu sistemin yeni iş ortamlarına ve fırsatlarına yanıt vermede dinamik ve pragmatik olduğunu öne sürmektedir. Kıta Avrupası hukuku ise sürekli yasama faaliyeti gerektirdiği için ortaya çıkan yeni iş ortamına dinamik bir şekilde yanıt verememiştir (Turner, 2017: 24). Osmanlı'nın iktibas ettiği Fransız Ticaret Kanunu da Kıta Avrupası hukuku içinde gelişmiştir.

Şirketler hukuku sayesinde farklı paydaşlar arasındaki birçok işlemin, zor ve maliyetli olan bireysel sözleşmeler kullanılarak yapılmasının önlendiğini belirten Ahmed (2012), karmaşık bir yapı içinde karşılıklı hak ve yükümlülükleri tanımlayan çeşitli paydaşlar arasındaki sözleşme maliyetlerini azaltan şirketler hukukunun bunu mümkün kıldığını açıklamaktadır. Bununla birlikte, şirketler hukuku klasik fıkıhta yer almamakta olup ortaklık kavramı ve buna ilişkin hükümler sözleşme hukuku kapsamına girmektedir (Ahmed, 2012: 372,284).

4 Yazılı kurallardan ziyade örf-adet gibi yazılı olmayıp kurallara ve mahkeme içtihatlarına dayalı bir sistem olduğu için örf ve adet hukuku veya içtihat hukuku şeklinde de adlandırılmaktadır.

5 Temel olarak tüm kuralların yazılı olduğu, içtihatların yardımcı kaynak olarak kullanıldığı bu sistem medeni hukuk şeklinde de adlandırılmaktadır.

Klasik fıkhıta yer almayan anonim şirketler modern fıkhıta bazı konular üzerinden tartışılmaktadır. Mesela, İslam Fıkıh Akademisinin anonim şirket gibi sermayesi paylara bölünmüş şirketlerin pay senetlerini alınmasına dair kararındaki hususlar önemlidir. Buna göre, amaç ve faaliyetleri yasaklanmamış bir anonim şirket kurulması caizdir. Bununla birlikte, riba içeren işlemler veya yasaklanmış ürünlerin üretimi veya ticareti gibi temel amacı dinen yasak bir faaliyet olan anonim şirketlerin pay senetlerini alarak bunlara ortak olmanın caiz olmadığı konusunda ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak esas faaliyet konusu caiz olduğu halde riba ve diğer yasaklanmış işlere bulaşan şirketlerin pay senetlerinin alınmasının yasaklanması temel ilke olarak kabul edilmiştir (Islamic Fiqh Academy, 2000: 127). Ayrıca, sorumluluğun sermaye ile sınırlı olduğu bir şirket kurma konusunda, müşterilerin sınırlı sorumluluk durumunun farkında olması ve bu farkındalık sayesinde aldatılmalarının engellendiği gerekçesiyle, İslam hukuku açısından itiraz edilecek bir husus bulunmadığı kararına varılmıştır (Islamic Fiqh Academy, 2000: 130).

AAOIFI'nin ortaklık ve çağdaş ortaklıklara ilişkin standardına göre çağdaş ortaklıkların, dolayısıyla anonim şirketin meşru oluşu fıkhıtaki eşyada aslolanın ibaha olması⁶ ve sözleşme hürriyetine dayanmaktadır. Menkul kıymetlere ilişkin standardın altında hisse senedi ihracı ve alım satımı ile ilgili hükümlere bakıldığında ise "*fikhen haram işler yapma gayesi güdülmeyerek şirket kurulmuş ise söz konusu şirketin hisse senetlerinin ihracının caiz*" olduğu, ancak haram bir amaç için şirket kurulması ile böyle bir şirketin hisse senedi ihraç etmesinin meşru olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan fikhen haram işler yapma gayesi ile kurulmayan ancak zaman zaman faizli işlem veya yasak malların ticaretini yapan şirketlere ortak olmanın ve hisse senetlerini almanın bazı şartlar altında meşru görülebileceği hükmü verilmiştir (AAOIFI, 2021: 552-553).

Anonim şirket günümüzde başta İslam hukukçuları ve İslam Fıkıh Akademisi gibi fıkıh alanındaki uluslararası organlarca kabul edilmiş olsa da anonim şirketlere ilişkin detaylı bir İslam şirketler hukuku henüz geliştirilmemiştir. Buna ilişkin Ahmed (2012), çağdaş şirketler hukuku çerçevesinde belirtilmiş olduğu halde, IFA veya AAOIFI kararlarında pay sahiplerinin haklarından açıkça bahsedilmediğini ifade ederek AAOIFI'nin anonim şirketlere ilişkin sadece on beş adet kararı olduğunu ve bunlardan dördünün yasaklarla ilgili olduğunu örnek vermektedir (Ahmed, 2012: 387). Diğer taraftan, IFA ve AAOIFI gibi uluslararası fıkıh mercilerince anonim şirketin meşruiyeti ibaha ilkesine dayandırılmış olsa da sermaye piyasası ile icra ve iflas alanlarında İslami hükümler türetmek için içtihadın yaygın olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Bu nedenle, genel anlamda ekonomik sorunların çözümü, özel olarak kurumsal finans alanında ibahanın mı yoksa içtihadın mı kullanılmasının daha

6 "*Haram olduğunu gösteren herhangi bir delil bulunmadığı sürece muâmelâtta aslolan ibâhadır.*" (AAOIFI, 2021: 354)

uygun olduğu hususunun İslam âlimlerince ele alınması gerektiği görüşündedir (Ahmed, 2012: 392). Bu doğrultuda, Batıdaki sistemi benimsemenin ve İslami normlara göre adapte etmenin mi yoksa İslam'a özgü bir yapının geliştirilmesinin mi daha uygun olduğu konusu ele alınabilir.

İslam dünyasındaki yaklaşık yüz elli yıllık geçmişine rağmen İslam hukukunda şirketler hukukunun Batı hukuk sistemindeki kadar detaylı ve kapsamlı ele alınmamış olması önemli bir eksikliklerdir. Diğer önemli bir eksiklik ise konunun sadece anonim şirketlerin genel fıkıh kaideleri bağlamında değerlendirilerek İslam hukukunun amacına uygunluğuna dair kuralların geliştirilmemiş olmasıdır. Ekonomik güç, siyasi güç, devlet-şirket ilişkileri gibi konuların göz ardı edildiği görülmektedir. Bir şirketin sadece beyan ettiği amacına veya zahiren görünen faaliyet alanına istinaden buna ortak olmanın, yatırım yapmanın veya çıkar ilişkisine girmenin değerlendirilmesi dar bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Devlet ve şirket yönetimlerinde tepedekilerin kesişen gündemleri ve aradaki bağlantıları nedeniyle devlet çıkarları ile şirket çıkarlarını birbirinden ayırmanın pek çok durumda oldukça zor olduğunu belirten Friedrichs & Rothe (2014), 2008/09 Küresel Mali Krizine karşı hükümetin tepkisinin Wall Street finans şirketlerinin çıkarlarını korumaya yönelik olduğuna ve hükümetin çoğu önemli üst düzey yetkilisinin bu şirketlerden geldiği veya bunlarla bağlı olduğuna dair birçok yorum yapıldığından bahsetmektedir. Ayrıca, Uluslararası finans kuruluşları ve başta ABD olmak üzere bunların arkasındaki sponsor devletler, çok uluslu şirketler ve bu kuruluşların ve şirketlerin hem politikalarını etkileyen hem de programlarından yararlanan gelişmiş ülkelerdeki şirketler ile bu programlara imza atan siyaset ve iş dünyasından liderler arasında devam eden ilişkilerin zararın temel kaynağı olduğunu belirtmektedir (Friedrichs & Rothe, 2014: 147, 159).

Gücü elde etmekte amacın gelir üzerinde kontrol sahibi olmak olduğunu öne süren Peterson (1980), ekonomik süreçlerde büyük şirketlerin kontrolü ve nasıl ele geçirdiklerini anlatmaktadır. Buna göre, ekonomide dört karar alanı etrafında dönen bu süreçte mal ve hizmetler için ödenen fiyatların belirlenmesi, sermaye biriktirmek ve yatırım yapmak, yeni ürün ve teknolojilerin ekonomik sürece dâhil edilmesini kontrol etmek ile toplumun gelecekteki yönünü şekillendirmek yer almaktadır. Gücün hesaba katılmadığı klasik iktisatta bu kararların rekabetçi piyasalarda arz ve talebin karşılıklı etkileşimi yoluyla alınması beklenmektedir (Peterson, 1980: 845). Gouge (1968) ise, gücün getirdiği sorumluluğu almayan anonim şirketler ve özellikle bankaların sınırlı sorumluluk gibi gerçek kişilerde olmayan ayrıcalıklar elde etmesi hakların eşitliğiyle bağdaşmadığını savunmaktadır. Anonim şirketlere verilen ne kadar güç varsa bunun ya hükümetin ya da halkın elinden alındığını ifade etmektedir (Gouge, 1968: 11, 41).

Anonim şirketlere karşı sert eleştirilerde bulunan Zaman (2018), kâr elde etmek uğruna milyonlarca hayatı ve gezegenimizi yok ettiklerini öne sürdüğü anonim şirketlerin kendilerine tanınan özerklik ve sağlanan diğer haklara rağmen eylemlerinden sorumlu tutulmadıklarını iddia etmektedir. Bu kapsamda iktisattaki üretim fonksiyonunu da eleştiren Zaman (2018), teoriye göre üretilen her üründen işçilerin ve sermaye sahipleri marjinal ürünlerini almakta olduğu ve şirkete kâr kalmadığı varsayımının doğruluğunu sorgulamaktadır. Milyarlarca dolar kazanç elde eden büyük şirketlerin kârlarının adil bir şekilde dağıtılması durumunda yoksulluğun önemli şekilde azalacağını öne sürmektedir (Zaman, 2018: 73, 86). Bu doğrultuda, anonim şirketlerin sayısındaki artış ile birlikte servetin belirli kesimde yoğunlaşmasının gelir dağılımını bozduğunu öne süren Peterson (1980), bu nedenle toplumda adil ücret konusunda gerilim oluştuğunu ve gelir mücadelesinin arttığını belirtmektedir (Peterson, 1980: 862).

Anonim şirketler özellikleri bağlamında öne çıkan konulara ve sorun alanlarına baktığımızda, buna ilişkin Batıda hukuk, iktisat, yönetim ile hukuk ve iktisat tarihi alanlarındaki tartışmalarının muhteşimiyatının geniş ve detaylı olduğu görülmektedir. Buna karşın, bu kurumu olduğu gibi tartışmadan Batıdan iktibas eden İslam dünyasının buna ilişkin konuları ele alış biçimi ile gerekli İslam hukuku hükümlerinin geliştirilmesi süreci dar bir bakış açısına hapsolmuş ve yetersiz kalmıştır. Konuya özellikle İslam hukukunda makasid bağlamında yaklaşım eksik kalmış, İslami finans alanında da olduğu gibi işin özüne değil şekline bakılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Batıda ekonomik ve sosyal olmak üzere iki tür amaca hizmet etmek üzere ortaya çıkan ve asırlar süren bir kurumsallaşma sürecinden geçen anonim şirket ekonomisi ve ticaret alanında olduğu kadar hukuk alanında da devrim niteliğinde buluşlara yol açmıştır. Bunların başında anonim şirketlerin temel özellikleri arasında sayılan tüzel kişilik ve sınırlı sorumluluk kavramları yer almaktadır. İslam hukukunda klasik ortaklık türleri arasında yer almayan anonim şirketlerin İslam dünyasında hem ekonomik sisteme hem de hukuk sistemine aynen transfer edilmiştir. Batıdaki gibi kurumsallaşma sürecini ekonomik ve hukuki altyapıdaki olgunlaşma süreciyle uyumlu bir şekilde geçirmeden anonim şirketlerin benimsenmiş olması sorgulanması gereken başlıca konudur.

İslami bir iktisadi düzende anonim şirketin önemli bir işletme türü olarak yer alacağını ve İslam dünyasının ekonomik yeterliliği ve bağımsızlığı için şirketleşmeyi bir zaruret olduğu öne sürülmektedir. Ancak şirketin yönetimi ile pay sahipliğinin birbirinden tamamen ayrılmış olması nedeniyle anonim şirketlerin İslam iktisadi açısından kabul edilemeyecek amaçlara ve uygulamalara hizmet ettikleri gibi küresel çapta birçok büyük şirket Müslümanlara ve İslam ülkelerine karşı şiddet, sömürü ve vahşet tutumlarına girdikleri veya girenleri

destekledikleri bilinmektedir. Müslümanların müşteri veya yatırımcı sıfatıyla bu tür şirketlerin menfaatlerine bilerek veya bilmeden hizmet ettikleri de göz önüne alındığında, anonim şirketlere dair yapılan fıkhi değerlendirmelerin sınırlı kaldığını göstermektedir.

Servet üretmekten ziyade serveti korumak amacıyla hizmet eden anonim şirketlerin elindeki ekonomik ve siyasi gücün artarak servetin küçük bir kesimin elinde toplanması da önemli bir endişe ve tartışma konusudur. Anonim şirketlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi sürecinde bazı zamanlar devletin gücüne yaklaşacak ekonomik ve siyasi güç elde etmeleri bu dönemlerde kamuoyunda anonim şirketlere karşı tereddütler oluşturmuş ve verilen her ayrıcalıkla elde edilen gücün halkın ve devletin elinden alındığı fikrinin yayılmasına sebep olmuştur. Günümüzde bu farkındalık daha az olsa da anonim şirketler ile hükümetler arasında ekonomik ve siyasi alanda güç paylaşımı ve güç kavgası aşikâr hale gelebilmektedir.

Sonuç olarak, İslam'a özgü bir yapının geliştirilmesi ile Batının kurumları ve kurallarını benimseme ve İslami normlara göre adapte edilmesi açısından ikincisinin kolay görüldüğü ve tercih edildiği görülmektedir. Bu tercihin sorunlu kısmı ise adaptasyon sürecinde bakış açısında görünen ve ilk aşamada siyasi mülahazalardan kaynaklı olan kolaycılık ve yüzeysellik olup İslam hukukunun amaçlarının yeterli ve etraflı biçimde dikkate alınmamasıdır. Bu doğrultuda, anonim şirketlerin ortaya çıkışındaki gibi ekonomik amaçlara mı yoksa sosyal amaçlara mı hizmet edeceği seçeneklerinin değerlendirilmesi ve amme maslahatının gözetilmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- AAOIFI. (2021). *Faizsiz Finans Standartları*. TKBB Yayınları.
- Ahmed, H. (2012). Islamic Law, Investors' Rights and Corporate Finance. *Journal of Corporate Law Studies*, 12(2), 367–392. <https://doi.org/10.5235/JCLS.12.2.367>
- Berle, A. (1965). The Impact of the Corporation on classical Economic Theory. *Quarterly Journal of Economics*, 79(1), 25–40. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/1880510>
- Büyükçelebi, İ. (1981). *İslam Hukukunda İnan Şirketi ve Nevileri*. Atatürk Üniversitesi.
- Chapra, M. U. (1985). *Towards a Just Monetary System*. The Islamic Foundation.
- Eeghen, P.-H. van. (1997). The capitalist case against the corporation. *Review of Social Economy*, 55(1), 85–113. <https://doi.org/10.1080/00346769700000025>
- Ekelund, R. B., & Tollison, R. D. (1980). Mercantilist Origins of the Corporation. *The Bell Journal of Economics*, 11(2), 715–720. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/30033909>
- El-Saadouni, R. (2013). *Law School The Liability of Groups of Companies in Islamic Law (A Comparative Study with Common Law)*. University of Stirling.

- Foster, N. H. D. (2010). Islamic perspectives on the law of business organisations II: The sharia and Western-style business organisations. *European Business Organization Law Review*, 11(2), 273–307. <https://doi.org/10.1017/S1566752910200058>
- Friedrichs, D. O., & Rothe, D. L. (2014). State-Corporate Crime and Major Financial Institutions: Interrogating an Absence. *State Crime Journal*, 3(2), 146–162. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/10.13169/statecrime.3.2.0146>
- Gindis, D. (2020). Conceptualizing the business corporation: insights from history. *Journal of Institutional Economics*, 16(5), 569–577. <https://doi.org/10.1017/S1744137420000235>
- Gouge, W. M. (1968). A Short History of Paper Money and Banking. İçinde *Augustus M. Kelley Publishers*. New York: Augustus M. Kelley Publishers.
- Graeber, D. (2011). *Debt The First 5,000 Years*. New York: Melville House Publishing.
- Handlin, O., & Handlin, M. F. (1945). Origins of the American Business Corporation. *The Journal of Economic History*, 5(1), 1–23. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/2113160>
- Hassan, H., Ghadas, Z. A. A., & Rahman, N. A. (2012). “The Myth of corporate personality”: A comparative legal analysis of the doctrine of corporate personality of Malaysian and Islamic laws. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 6(11), 191–198.
- Islamic Fiqh Academy. (2000). *Resolutions and Recommendations of the Council of the Islamic Fiqh Academy 1985-2000*. Jeddah: Islamic Development Bank (IDB) Islamic Research and Training Institute (IRTI).
- Jan: , & Asutay, M. (2019). *A Model for Islamic Development*. <https://doi.org/10.4337/9781788116732>
- Kaan, E. O. (2016). *İslam hukukunda şirket yapısı ve sürekliliği sorunu*. İstanbul University.
- Kervankıran, E. (2007). Sermaye Ortaklıklarında Sınırlı Sorumluluk İlkesine Karşı Önemli Bir İstisna: Tüzel Kişilik Perdesinin Kaldırılması. *EÜHFD*, XI(3–4), 453–472.
- Köse, M. (1996). *İslam Hukukunda Anonim Ortaklıklar*. Atatürk Üniversitesi.
- Kuran, T. (2004). Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. *Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 71–90. <https://doi.org/10.1257/0895330042162421>
- Kuran, T. (2005). The Absence of the Corporation in Islamic Law : Origins and Persistence. *The American Journal of Comparative Law*, 53(4), 785–834. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/30038724>
- Maier, P. (1993). The Revolutionary Origins of the American Corporation. *The William and Mary Quarterly*, 50(1), 51–84. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/2947236>
- McBride, D. (2011). General corporation laws: History and economics. *Law and Contemporary Problems*, 74(1), 1–18. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/25800691>

- Millon, D. (1990). Theories of the Corporation. *Duke Law Journal*, 1990(2), 201-262. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/1372611>
- Ortabağ, E. (2015). Osmanlı Devleti'nde Anonim Şirket Hukukunun Gelişiminde Ban-
kalar. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (19-20), 5-34.
- Peterson, W. C. (1980). Power and Economic Performance. *Journal of Economic Is-
sues*, 14(4), 827-869. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.jstor.org/stable/4224969>
- Robins, N. (2012). Regulating the Company. İçinde *The Corporation That Changed the
World* (ss. 102-121). <https://doi.org/10.2307/j.ctt183pcr6.13>
- Şekerci, O. (1997). İslam Şirketler Hukuku Açısından Anonim Şirketler. İçinde M. Bay-
yigit (Ed.), *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kong-
resi* (ss. 79-105).
- Şentop, M. (2005). Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü. *Tiirkiye
Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(4), 647-672.
- Street, A. B. (1859). *The Council of Revision of the State of New York*. Albany, N.Y.: W.
Gould.
- Sunar, L. (2011). *Türkiye'de İş Ortaklıkları*. İstanbul.
- Turner, J. D. (2017). *The development of English company law before 1900* (Sayı No.
2017-01). Belfast.
- Williamson, O. E. (1981). The Modern Corporation : Origins , Evolution , Attributes.
Journal of Economic Literature, 19(4), 1537-1568. Tarihinde adresinden erişildi
<https://www.jstor.org/stable/2724566>
- Yılmaz, A. (1997). Anonim Şirket ve İslam Hukuku. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakül-
tesi Dergisi*, 301-316.
- Zahid, A. (2013). Corporate Personality from an Islamic Perspective. *Arab Law Quar-
terly*, 27(2), 125-150. <https://doi.org/10.1163/15730255-12341252>
- Zaman, A. (2018). An Islamic approach to inequality and poverty. *Journal of King Ab-
dulaziz University, Islamic Economics*, 31(1), 69-92. [https://doi.org/10.4197/Is-
lec.31-1.4](https://doi.org/10.4197/Is-
lec.31-1.4)
- Zuryati, Z., Yusoff, M., & Azrae, A. (2009). Separate legal entity under Syariah law and
its application on Islamic banking in Malaysia: A note. *International Journal of Ban-
king and Finance*, 6(2), 139-154. Tarihinde adresinden erişildi [http://epublicati-
ons.bond.edu.au/ijbf/vol6/iss2/8](http://epublicati-
ons.bond.edu.au/ijbf/vol6/iss2/8)

Sosyal Adaletin Sağlanmasında Katılım Bankacılığının Rolü

Hasan DURMUŞ*

Sakarya Üniversitesi

Hülya ER**

Bolu İzzet Baysal Üniversitesi

Erdal HARUNOĞLULARI***

Sakarya Üniversitesi

Öz

Dünyada ve Türkiye’de gelir dağılımında adaletsizliğin giderek artmakta olduğu görülmektedir. TÜİK (2019), Türkiye’de, en yüksek gelire sahip %20’lik grubun ülke toplam gelirinden aldığı pay bir önceki yıla göre 1,3 puan azalarak %46,3’e düşerken, en düşük gelire sahip % 20’lik grubun aldığı pay 0,1 puan artarak %6,2’ye yükseldiği görülmektedir. Bankacılık hizmetleri de bu adaletsiz dağılımda büyük rol oynamaktadır. Günümüz bankacılık hizmetleri Friedman (1953)’in iktisadi faaliyetlerin etik ve normlara göre inşa edilemeyeceği anlayışının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ancak bununla beraber İslam, sosyal ve ekonomik hayatta da bir adalet tesis etmek ister. İslami bankaların bu konudaki rolü elbette tam anlamıyla konvansiyonel bankalardaki gibi olmamalıdır. Katılım bankaları diğer ticari bankalar gibi sadece kârı gözetemezler, bununla birlikte bankaların dağıtıcı adalet rolünü de İslam’a uygun bir şekilde yerine getirmelidirler. İslami finansın önemli sorunlarından birisi olan toplumsal adalet anlayışına katılım bankalarının çözüm önermede ve alternatifler oluşturmada yeterince çaba göstermediği göze çarpmaktadır. Bu çalışmanın amacı, katılım bankalarının sosyal adaleti sağlamadaki rolünü incelemek ve ticari hedefleri ile sosyal sorumluluk faaliyetlerine yönelik çıkarımlarda bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, “Katılım bankalarının ticari hedeflerinin yanı sıra sosyal sorumluluk misyonu da olmalı mıdır?” ve “Ticari hedefleriyle birlikte sosyal sorumluluk misyonunu nasıl bir

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı, hasan.durmus3@ogr.sakarya.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0089-5217

** Öğr. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, BMYO, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü; Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Doktora Öğrencisi, hulyaer@ibu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-3715-2433

*** Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Doktora Öğrencisi, erdalharunoğlulari@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9716-9838

arada yürüteceklerdir?” soruların cevapları aranmaktadır. Çalışmada, konu ile ilgili literatür araştırması yapılmış, katılım bankalarının faaliyet raporları incelenmiş ve elde edilen bulgular betimsel araştırma yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma sonucuna göre, katılım bankalarından beklenen sosyal adalet rolünün pratikte gösterdikleri performansları arasında farklılık olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, katılım bankalarının İslam iktisadi enstrümanlarını yeterince kullanmadığı, sosyal adalet sağlamada katılım bankalarının çözüm önermede ve alternatifler oluşturmada yeterince çaba göstermediği ve diğer alternatif kuruluşlara da yeterli desteği sağlayamadığı görülmüştür. Bu bağlamda, katılım bankalarının uygulamada sosyal adaleti sağlayabileceği örnekler incelenerek çeşitli öneriler sunulmuştur. Sosyal adaletin sağlanmasında katılım bankacılığının rolünü ele alan çalışmaların sınırlı olması nedeniyle çalışmanın literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam ekonomisi, İslami Finans, İslami Bankacılık, Sosyal Adalet, Katılım Bankacılığı

The Role of Participation Banking in Ensuring Social Justice

Abstract

In the world and Turkey, it is observed that the increasing inequity in income distribution. According to TUIK (2019) data, in Turkey, the share of the country with the highest income of 20% decreased by 1.3 points compared to the previous year and decreased by 46.3%, while the share of the 20% group increased by 0.1 points compared to the previous year and increased by 6.3%. Banking services also play a major role in this unfair distribution. Today's banking services can be regarded as a reflection of Friedman's (1953) understanding that economic activities cannot be built according to ethics and norms. However, Islam also wants to establish justice in social and economic life. The role of Islamic banks in this matter should not be exactly like conventional banks. Participation banks cannot only pursue profit like other commercial banks, but they must also fulfill the distributive justice role of banks in accordance with Islam. One of the most important problems of Islamic finance, it is noteworthy that the social justice concept offered by the participation banks was not enough to propose solutions and create alternatives. The aim of this study is to examine the role of participation banks in providing social justice and to make inferences about their commercial goals and social responsibility activities. In line with this purpose, "Should participation banks have a social responsibility mission besides their commercial goals?" and "How will they carry out their social responsibility mission together with their commercial goals?" The answers to the questions are sought. In the study, a literature search was conducted on the subject, the activity reports of participation banks were examined and the findings were evaluated with the descriptive research method. According to the results of the study, it has been determined that there is a difference between the performance of the social justice role expected from participation banks in practice. In addition, it has been observed that participation banks do not use Islamic economic instruments sufficiently, that participation banks do not make enough efforts to offer solutions and create alternatives in providing social justice, and cannot provide sufficient support to other alternative institutions. In this context, examples where participation banks can provide social justice in practice have been examined and various suggestions have been presented. Due to the limited number of studies

dealing with the role of participation banking in ensuring social justice, it is aimed to contribute to the literature.

Keywords: Islamic economics, Islamic finance, Islamic banking, Social justice, Participation banking

Extended Abstract

Globalization, which has an important role in shaping today's economy, has been the beginning of a new era in which there are no trade barriers, no restrictions in the distribution of labor force, and societies can interact with each other faster since the end of the 20th century. Globalization has brought the countries closer to each other in both cultural and institutional aspects by enabling the full liberalization of labor and capital movements between countries, as well as faster transfer of knowledge and technology. Dominant Economic Thought (HID) argues that with globalization, the economies of the country will reach an efficient production and consumption level, and thus, countries will grow faster (Yanar and Şahbaz, 2013: 56). The HID argues that growth by integrating with global markets is the most effective way to reduce poverty. However, according to many empirical studies conducted since the 1980s when the globalization process began, it is seen that the inequality in income distribution has increased. For example, while the share of the richest 5% of the population in income was 14.5% in the early 1980s in the USA, it exceeded 25% towards the 1990s (Baş, 2009). Globalization and new technologies most negatively affected the unskilled workforce in developed countries (Brinkman & Brinkman, 2001). During this period, millions of people lose their jobs, families are falling apart, and social problems increase. (Mazur, 2000) Even though inequality is a phenomenon that has existed throughout the history of humanity, the opening of the distance between those who have competitiveness and those who are not competitive together with the perfect competition and free market understanding created by the globalization process has enabled the inequality to increase many times (Özerkmen, 2004: 138).

In order to minimize the income inequality, not only the policies implemented by the state, but also the institutions and organizations and NGOs that consider providing social justice besides profit-making should take an active role in reducing this big problem (Nadzri et al., 2012). In addition, participation banking has an important place in ensuring fair income distribution and social justice in society. This study Does the participation banks adequately fulfill their social responsibility expectations in terms of ensuring social justice?, "Do participation banks have a role in reducing the injustice in income distribution? Which areas are included in the social responsibility reports of participation banks?", "should it also have a social responsibility mission?" and "How will they carry out their social responsibility mission together with their commercial goals?" It aims to find answers to your questions. While seeking answers to the research questions mentioned in the study, first of all, the problems related to income inequality are evaluated, the corporate social responsibility activities of participation banks are examined, and the research questions are tried to be answered by presenting theoretical and practical model proposals for the social justice of participation banks for the welfare of the society. In the study, a wide literature search was carried out and the findings obtained were evaluated in depth by exploratory descriptive research method. It is expected that this study will contribute to the literature and

participation banking sector with this aspect of the limited studies of Islamic banks regarding social justice in the literature.

When the balance sheets of participation banks are examined, it is revealed that the share of partnership financing, which aims at sharing the risks of Islamic economics, in total financing has remained very low during the said years. The reason for the miscarriage; It can be said that the lack of legislation, maturity mismatch, difficulties in training experts in the fields and a decrease in the sense of trust in the social order (individual interest order) can be said to be effective. It is important to use more instruments such as *mudaraba* and *musharaka* in order to distribute the resources more equitably.

They can contribute to social justice through the microfinance mechanism of participation banks. For example, by mobilizing fund resources such as *zakat*, charity, and *karz-ı hasen* gathered under the umbrella of participation banks, on the lending side, models based on profit-loss sharing based on lower income groups and small enterprises can be used. It is important in terms of ensuring social justice in protecting the low-income group of participation banks and small businesses against economic difficulties and preventing financial exclusion. Thus, income injustice between rich and poor will be minimized. The basic condition for ensuring social justice will also be fulfilled.

Today, participation banking can provide a fairer distribution of income by assuming the role of social justice. The fact that participation banks are based on Islamic principles plays an important role in realizing their social goals as well as their commercial goals. For this reason, participation banks are expected to achieve the highest level of social targets in their annual corporate social responsibility activity reports. However, it is observed that participation banks cannot fulfill their social responsibility expectations in terms of ensuring social justice. This study, "Should participation banks have a social responsibility mission as well as their commercial objectives?" and "How will they carry out their social responsibility mission together with their commercial goals?" It aims to find answers to your questions. In the study, the findings obtained by scanning the literature were evaluated with the descriptive research method. According to the literature research, it has been determined that there is a difference between the performance of the social justice role expected from participation banks in practice. It is observed that participation banks do not make enough efforts to offer solutions and create alternatives in providing social justice.

Giriş

Üretim sistemlerinin değişmesinde etkili olan sanayi devrimi, dünyada hızlı bir ekonomik büyüme yaşanmasında etkili olurken öte yandan gruplar arasındaki gelir dağılımını olağan üstü şekilde değiştirmiştir. Sermaye sahiplerinin gelirleri katlanırken emek ve toprak sahiplerinin gelirlerinde azalma olması toplumsal adaletin bozulmasında önemli rol oynamıştır. Sanayi devriminden sonra ortaya çıkan yeni dünya düzeninde devletler, sosyal adaletin ve toplumsal refahın sağlanmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Gelir ve servet dağılımındaki adaletsizliği çözmek için yola çıkan devletler bu sorunu çözemediği gibi, 1980 sonrası benimsenen politikalar sonucunda gelir ve servet dağılımındaki adaletsizliğin katlanarak artmasına neden olmuşlardır (Bilen, 2015: 247).

Küreselleşme sürecinin başladığı 1980'lerden beri yapılan pek çok amprik çalışmaya göre gelir dağılımındaki eşitsizliğin arttığı görülmektedir. Örneğin, ABD'de 1980'lerin başında, nüfusun en zengin %5'inin gelir içindeki payı %14,5 iken 1990'lara doğru %25'i aşmıştır (Baş, 2009). Gelişmiş ülkelerde küreselleşme ve yeni teknolojiler en çok vasıfsız işgücünü olumsuz etkilemiştir (Brinkman ve Brinkman, 2001). Bu dönemde örneğin, milyonlarca insan işlerini kaybetti, aileler dağıldı, toplumsal problemler arttı (Mazur, 2000).

1980 sonrası dönemde dünyada olduğu gibi ülkemizde de gelir dağılımı daha da kötüleşmiştir. Sermaye geliri olarak belirtilen faiz, rant ve kâr gelirinin milli gelirdeki payı artmış fakat emek kesiminin payı olan ücret ve maaşların milli gelirdeki payı iyice düşmüştür. Ülkelerin uyguladıkları ekonomik politikalar ve bazı faktörler gelir dağılımındaki bu değişmelere neden olmaktadır (Güçlü & Bilen, 1995: 164). Örneğin, nüfus artışıyla artan işsizlik, reel ücretler, maaşlardaki gerileme ve fiyat artışları, sendikal faaliyetlerin kısıtlanması, vergi politikalarındaki değişiklikler, faiz hadlerinin yükselmesi, tarım gelirindeki reel gerileme şeklindedir.

Gelir adaletsizliğini en aza indirebilmek için yalnızca devletin uyguladığı politikalar değil, aynı zamanda kâr amacı gütmeyen kurum ve kuruluşlar ile STK'ların da bu büyük sorunun azaltılmasında aktif rol alması gerekmektedir (Nadzri et al., 2012). Ayrıca katılım bankacılığı, toplumdaki adil gelir dağılımını ve sosyal adaleti sağlama konusunda önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmanın amacı, katılım bankalarının

sosyal adaleti sağlamadaki rolünü incelemek ve ticari hedefleri ile sosyal sorumluluk faaliyetlerine yönelik çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, “Katılım bankalarının ticari hedeflerinin yanı sıra sosyal sorumluluk misyonu da olmalı mıdır?” ve “Ticari hedefleriyle birlikte sosyal sorumluluk misyonunu nasıl bir arada yürüteceklerdir?” sorularının cevapları aranmaktadır. Çalışmada belirtilen araştırma sorularına cevap aranırken öncelikle gelir adaletsizliği ile ilgili sorunlar değerlendirilmekte, katılım bankalarının kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri incelenmekte ve toplumun refahı için katılım bankalarının sosyal adaleti sağlama konusunda teorik ve uygulama model önerileri sunulmaktadır. Çalışmada, konu ile ilgili literatür araştırması yapılmış, katılım bankalarının faaliyet raporları incelenmiş ve elde edilen bulgular betimsel araştırma yöntemiyle değerlendirilmiştir. Literatürde İslami bankaların sosyal adalet ile ilgili çalışmaların sınırlı olduğu bu yönü ile bu çalışmanın literatüre ve katılım bankacılığı sektörüne katkı sağlaması beklenmektedir.

Dünya’da Gelir Adaletsizliğinin Ortaya Koyulması

Günümüz ekonomisinin şekillenmesinde önemli bir paya sahip olan küreselleşme, 20. Yüzyılın sonlarından itibaren ticaret engellerinin olmadığı, işgücünün dağılımında sınırlamanın bulunmadığı, toplumların birbirleriyle etkileşimin daha hızlı yapabildiği yeni dönemin başlangıcı olmuştur. Küreselleşme, ülkeler arasında emek, sermaye hareketlerin tam serbestleşmesine olanak sağlamasının yanında bilgi ve teknoloji transferinin daha hızlı bir şekilde yapılarak ülkeleri hem kültürel hem de kurumsal yönlerden birbirlerine yaklaştırmıştır. Hakim İktisadi Düşünce (HİD) küreselleşmeyle birlikte, ülke ekonomilerinin verimli bir üretim ve tüketim düzeyine ulaşacağını ve böylelikle ülkelerin daha hızlı büyüdüğünü ileri sürmektedir (Yanar & Şahbaz, 2013: 56). HİD küresel piyasalarla bütünleşerek büyümenin yoksulluğu azaltmanın en etkin yolu olduğu savını ileri sürmektedir. Bu savı destekleyen ampirik çalışmalar Dünya Bankası ve IMF tarafından yayınlanmıştır. Küreselleşme yanlısı yaklaşımlar orta ve uzun vadede ekonomilerin bütünleşmesiyle meydana gelecek olan hızlı büyümenin ortalama geliri artıracığını, dolayısıyla yoksulluğun azalacağını savunmaktadır (Dollar & Kraay, 2001: 3). Küreselleşme karşıtları ise küresel piyasalarla bütünleşerek gerçekleşen ekonomik büyümenin toplumun tüm kesimleri tarafından hissedilmediğini ve gelir dağılımında adaletsizliğe neden olduğunu bu sebeple az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde mutlak yoksulluğun azalmadığını hatta kalıcı hale geldiğini ileri sürmüştür (Bakırtaş, 2014: 342).

Eşitsizlik insanlık tarihi boyunca var olan bir olgu olsa bile küreselleşme sürecinin meydana getirdiği tam rekabet ve serbest piyasa anlayışıyla birlikte rekabet gücü olanlar ile olmayanlar arasındaki mesafenin açılması eşitsizliğin kat be kat artmasına olanak sağlamıştır (Özerkmen, 2004: 138). Bu durumu

Tablo 1'deki gibi bir örnekle açıklamak gerekirse¹ serbest piyasa, faizin ve bencilik anlayışının hâkim olduğu kapitalist bir ekonomide sermaye sahibi 100 TL'lik parasını düşük gelirli bir kişiye faizle² koşuluyla vermesi halinde istediği bileşik faiz oranına ve yıllara göre ne kadarlık bir getiri elde edecektir?

Tablo 1: 100 TL Borcun Yıllara ve Faiz Oranlarına Göre Geri Ne Kadar Ödendiğinin Gösterimi

Yıllık %faiz	5	10	20	50	100
%10	161	254	672	11.739	1.378.000
%5	127	162	265	1.146	13.150
%2	110	121	148	269	724
%0	100	100	100	100	100

Kaynak: (Saraç, 2017: 40)

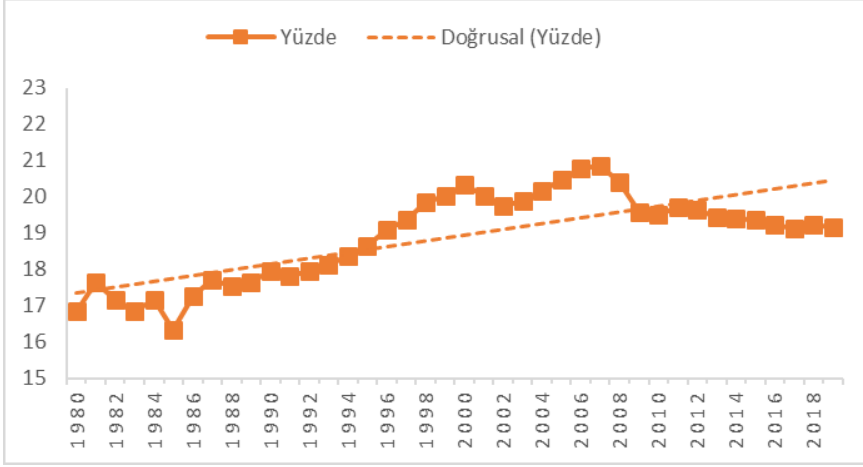
100TL borç alan düşük gelir birey %2 faizli borcunu 5 yıl sonra ödemesi halinde 110TL olarak %10 faizle 5 yıllık borcunu 161 TL olarak %5'lik faizle 50 yıl sonra ödemesi halinde 11.739TL olarak geri ödemesi gerekecektir. Alınan borç yüksek meblağlar olsaydı borcun geri ödeme durumu da o kadar zor olacağı görülmektedir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi sermaye sahipleri, şirketler herhangi bir emek harcamadan herhangi bir maliyet olmadan yüksek kazançlar elde ederken, düşük gelire sahip bireyler, şirketler aldığı borcu daha da yüksek bedellerle geri ödemektedir. Bu örnekten anlaşılacağı üzere zenginler zenginleşmekte, zenginlerin en zenginleri daha da zenginleşirken, düşük gelir grubunda yaşayanlar daha da yoksullaşmakta yani rekabet gücü olanlar ile rekabet gücü olmayanlar arasındaki eşitsizlik daha da artmaktadır (Stiglitz, 2012). Sermaye sahiplerinin lehine olan günümüz sistemi gelir dağılımında adaletsizlikler meydana getirdiği söylenebilir.

Sermayenin büyük bir kısmı azınlık çoğunluğun elinde toplanıp, dünyanın geri kalan kısmına daha az yansıyor; toplumda eşitsizlik artmakta, güven ve adalet duygusu, azalmakta ve dolayısıyla yoksulluk yükselmektedir.

1 Bu örnek Mehmet Saraç'ın "Finansı Yeniden Düşünmek" esinlenerek düzenlenmiştir (Bkz. ss.40).

2 Tablodaki veriler $F=P(1+i \times n)$. formülü kullanılarak elde edilmiştir.

Şekil 1: En tepedeki %1'lik kesimin uluslararası toplam gelir dağılımındaki payı (1980-2019)

Kaynak: https://wid.world/data/#countriestimeseries/sptinc_p99p100_z/WO/1930/2019/eu/k/p/yearly/s sitesinden elde edilen veriler yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tepedeki %1'lik dilim dünyadaki toplam gelirin ne kadarına sahip olduğu Wid.World verileriyle ortaya konulmuştur. 1980-2019 verilerine göre gelir ölçeğinin tepesindeki %1'lik kesim uluslararası toplam gelirin, küreselleşmenin başladığı yıl olarak kabul edilen 1980 yılında 16,2 sahipken, küreselleşmenin yaygınlaşmaya başlamasıyla paralel olarak %1'lik dilimin toplam gelirdeki payı artmış, 2006 ve 2007 yıllarında uluslararası gelirin %22,1'lik kısmına sahip olarak zirve yapmıştır. 2019 yılında %1'lik dilimdeki grup toplam gelirin %19,15'lik bir paya sahiptir. Şekilde görüldüğü gibi 1980-2019 yılları arasında doğrusal bir artış görüldüğü eğilim eğrisinden anlaşılmaktadır. Yukarıdaki Şekil 1'den hareketle kapitalist düzenin sürekli büyüme, serbest ticaret, küreselleşme anlayışı dünyayı giderek daha adaletsiz (eşitsiz) bir hale getirdiği söylenebilir.

Ekonomideki adaletsizlikleri ortaya koymak için en ideal göstergelerden biri olarak kabul edilen kişisel gelir dağılımı kullanılarak en yüksek %20 ve en düşük %20'lik gelir dilimlerinin milli gelirden aldıkları paylar tespit edilir, eğer gruplar arasında büyük fark varsa, gelir dağılımının adaletsiz olduğu kabul edilir (Aktan & Vural, 2002: 19-20).

Tablo 2: Dünya ülkelerini temsilen seçilen³ ülkelerin kişisel gelir dağılımı

Türkiye'de 2002-2018 Yılları Arasında Kişisel Gelir Dağılımı (%)																	
Hanehalkı (%)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
min%20	5,8	5,5	5,4	5,2	5,6	5,8	5,7	5,9	5,9	5,8	5,8	5,8	5,8	5,6	5,7	5,8	5,8
max%20	47,7	48,4	47,0	48,3	45,6	44,7	45,1	45,4	45,2	46,5	46,6	46,6	47,7	49,2	48,3	47,8	48,5
Brezilya'da 2002-2016 Yılları Arasında Kişisel Gelir Dağılımı(%)																	
min%20	2,6	2,6	2,8	2,9	3	3	3,1	3,2	-	3,3	3,4	3,4	3,7	3,6	3,3	3,2	3,1
max%20	62,9	62,2	61,2	61	60,4	59,6	58,8	58,3	-	57,6	57,2	57,4	56,3	56,1	58,0	57,8	58,3
Rusya'da 2002-2016 Yılları Arasında Kişisel Gelir Dağılımı(%)																	
min%20	6,6	6,1	6	5,8	5,9	5,8	6,1	6,4	6,4	6,4	6,3	6,4	6,6	6,9	7,0	7,0	7,1
max%20	44,2	46,7	46,8	47,7	47,5	48,9	48,5	47,1	46,6	47	47,8	48	47,1	45,3	44,3	44,8	45,1
Fransa'da 2002-2016 Yılları Arasında Kişisel Gelir Dağılımı(%)																	
min%20		8,2	8,4	8,6	8,5	8,1	7,9	7,7	7,7	7,8	7,9	8	8	7,9	8,0	8,1	8,0
max%20		39,8	39,2	38,5	38,3	40,9	41,2	40,7	41,8	41,4	41,3	40,9	40,6	40,9	40,2	40,0	40,8

Kaynak: World. Bank'den elde edilen veriler yazarlar tarafından derlenmiştir.

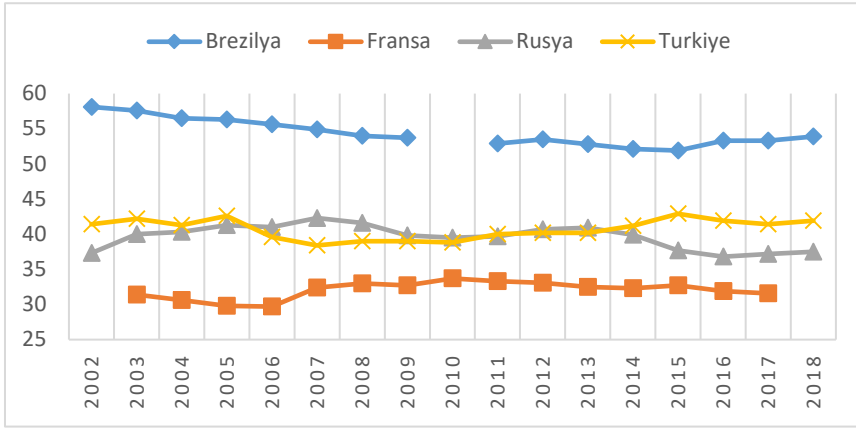
Dünya ülkelerinde mili gelire sahip en yüksek ve en düşük %20'lik gruplar arasında büyük fark var mıdır? Bu soruya yanıt arayabilmek için dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ve buldukları bölgeleri temsilen Türkiye, Fransa, Brezilya, Rusya ülkelerine ait veriler yukarıdaki Tablo 2'de verilmiştir. World. Bank 2002-2018 verilerine göre Türkiye'de milli gelire sahip en yüksek ve en düşük %20'lik grupların arasında fark ortalama olarak 42,7 iken, 2018 yılında milli gelirden en yüksek paya sahip %20'lik kesim en düşük paya sahip %20'lik kesimden yaklaşık olarak 9 kat daha fazla paya sahiptir. Dünyanın gelir dağılımında en adaletsiz ülkelerinden bir olan Brezilya'da milli gelire sahip en yüksek ve en düşük %20'lik grupların arasında fark ortalama olarak

3 World.bank veri tabanında düzenli verileri olan ülkeler tercih edilmiştir.

55,2 iken 2018 yılında milli gelirden en yüksek paya sahip %20'lik kesim en düşük paya sahip %20'lik kesimden yaklaşık olarak 19 kat daha fazla paya sahiptir. Avrupa'yı temsilen seçilen Fransa'da milli gelire sahip en yüksek ve en düşük %20'lik grupların arasında fark ortalama olarak 32,8 iken 2018 yılında milli gelirden en yüksek paya sahip %20'lik kesim en düşük paya sahip %20'lik kesimden yaklaşık olarak 5 kat daha fazla paya sahiptir. Rusya'da ise milli gelire sahip en yüksek ve en düşük %20'lik grupların arasında fark ortalama olarak 38 iken 2018 yılında milli gelirden en yüksek paya sahip %20'lik kesim en düşük paya sahip %20'lik kesimden yaklaşık olarak 6,5 kat daha fazla paya sahiptir.

Gelir eşitsizliğinin bir diğer ölçüsü de gini⁴ katsayısıdır. Gini katsayısı nüfusu en yoksuldan en zengine doğru sıralayan ve yatay ekseninde nüfusun kümülatif oranını dikey ekseninde ise gelirin kümülatif oranını gösteren Lorenz eğrisi yardımıyla hesaplanmaktadır.

Şekil 2: 2002-2018 yılları arasında Gini katsayıları

Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2016&locations=RU-TR-BR FR&start=2002&view=chart&year_low_desc=false

Brezilya, Türkiye, Rusya ve Fransa gibi farklı kıtalarda bulunan ülkelerin gelir dağılımlarındaki adaletsizliklerinin gösterildiği yukarıdaki Tablo 2 ve Şekil 2'de gelir dağılımındaki adaletsizliğin yüksek olduğu görülmektedir. Bu verilerden hareketle dünyada olduğu gibi ülkemizde de gelir dağılımının adaletsiz dağıldığı söylenebilir.

4 Gini katsayısı 0 ile 1 (0 ile 100) arasında değer almaktadır. Gini katsayısının 0 değerini alması mutlak eşitlik, 1 (100) değerini alması ise mutlak eşitsizlik anlamına gelmektedir.

Dünyada ve Türkiye’de gelir dağılımının adil olmadığı ortaya konulmuş, bu tespitten hareketle gelir dağılımında adaletsizliğin çıkmasında finans sektörünün etkisi bulunmakta mıdır? 1980’lerden itibaren uluslararası ve uluslar-ötesi (büyük sermayeli finans şirketleri) ticaret yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemlerde devletlerin uyguladığı hatalı politikalar sonucunda birçok ekonomik kriz ortaya çıkmıştır. 2008-2009 krizi, bu krizlerin en kötüsü olarak görülmektedir. Bu krizin ortaya çıkmasında, finans sektörünün piyasa başarısızlıklarına müdahale edememesi, sektörde bireysel çıkarların toplumsal çıkarların önüne geçmesi etkili olmuştur. Bankacılar kendi çıkarlarının peşinde koşarken, toplumun geri kalanını felakete sürükleyip, finans sektöründe balonların oluşmasına ve sermayeye sahip olan azınlık çoğunluğun daha da zenginleşmesine katkı sağlarken gelir dağılımında adaletsizliklere neden olmuştur. Faizli borç verme ve kredi kartı uygulamalarıyla bilgi eksikliği bulunan ve yoksul insanların üzerinden çok yüksek meblağlar kazanan finans sektörü sermayenin yoksullardan zenginlere aktarılmasında önemli bir paya sahip olması sebebiyle dünyadaki sosyal adaletin dengesinin bozulmasında önemli rol oynamıştır (Stiglitz, 2012: 86-88). Gelir dağılımında adaletsizlik artıkça zengin daha zengin olurken, fakir daha da fakirleşmektedir. Gelire sahip olan azınlık çoğunlukla, gelirin azına sahip olan büyük çoğunluk arasındaki fark açıldıkça, sosyal huzursuzluklar meydana gelecektir. Bu durumda da ülkede ahlaki ve sosyal sorunlar ortaya çıkacaktır. İslam İktisadının sosyal adalet sağlamasında zekât, mudaraba, muşarake, karz, sadaka gibi enstrümanlar ve bu enstrümanların kullanılabilmesi müessesler önemli bir paya sahiptir. (Çolak, 2003: 12–13). Bu nedenle ülkemizdeki İslam iktisadının öncüsü konumunda olan katılım bankacılığı sistemi sosyal adalet dengesinin düzeltilmesinde önemli katkılar sağlayabilir.

Katılım bankalarının ticari misyonlarının yanı sıra sosyal adaleti sağlama gibi hedefleri de bulunmaktadır (Chapra, 2018: 14-15). Bu hedefler göz önünde bulundurulduğunda, bundan sonraki bölümde, katılım bankalarının sosyal adalet ve katılım bankacılığın ilkelerine, sosyal adaletin sağlanmasına yönelik faaliyetlerine ve sosyal adalet mekanizmalarına değinilecektir.

Katılım Bankalarının Sosyal Adaleti Sağlamadaki Rolü Sosyal Adalet ve Katılım Bankacılığının İlkeleri

Günümüzde katılım bankalarından kar hedefleri yanı sıra sosyal hedeflerinin de gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Katılım bankaları topluma katkı sağlayabilmesi için bu hedeflere ulaşmada kazanç ve harcama arasında bir denge kurmalıdır. Denge ise ancak adaletin gelmesiyle oluşur. Adalet kavramı Türk Dil Kurumunda; *“Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması”* şeklinde tanımlanmıştır (TDK: 2018). Adalet, bireylerin insanca yaşamasını sağlayan hakkın tanınması ve bunun ötesinde insanın emeğiyle orantılıdır. Başka bir deyişle, adaletin gereği bireyin emeği oranında istediklerini elde edebilmesidir (Tabakoğlu, 2010: 108). Sosyal

adalet kavramı ise; *“Toplumun değişik kesimlerinde hayat standardı, gelir düzeyi vb. birtakım ölçülerin fırsat eşitliği çerçevesinde dikkate alınmasıyla sosyal alanda sağlanan denge durumu”* şeklinde tanımlanmaktadır (TDK: 2018). Orman (2018) sosyal adalet kavramını “19. Yüzyıl hatırası” olarak tanımlamaktadır. Ona göre, “sosyal sigorta” gibi “sosyal adalet” kavramı da “sosyal mesele” yüzyılından kalmıştır. Bu kavramlar endüstriyel devrim sürecinden geçişin ve sonrası süreçte ortaya çıkan toplumsal hareketlerin bir yansıması olarak görülmektedir. Farklı çevrelerce “bölüşüm adaleti”, “iktisadi adalet” ya da “adalet” şeklinde incelenen sosyal adalet kavramının hedefinde adil bir piyasa ekonomisi vardır. Miller (1999)’e göre sosyal adaletin konusu eşitlik, ihtiyaç ve hak ediş gibi kavramlardır.

Friedman (1953)’a göre iktisadi faaliyetlerin etik ve normlara göre inşa edilemeyeceği anlayışı hakimdir. Günümüz bankacılık hizmetleri bu görüşün bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ancak bununla beraber İslam, hayatın her alanında olduğu gibi sosyal ve ekonomik alanda da bir adaletli yapı tesis etmek ister. Katılım bankacılığın temel ilkeleri onu konvansiyonel bankalardan ayırmaktadır ve bu yönü ile sosyal adaletin sağlanmasına uygun bir ortam sağlamaktadır. Bu temel ilkeler aşağıdaki gibidir;

- Faiz, Garar ve Kumar Yasağı
- Gayrimeşru Sektörlerin Yasaklanması
- Kar-Zarar Ortaklığı İlkesi
- Varlığa Dayalı Olma İlkesi

Katılım bankacılığının temel ilkeleri, zenginlerin fakirleri sömürmesini engellemesi, adil gelir dağılımını sağlaması, zekât yoluyla toplumdaki yoksulluğu en aza indirmeye çalışılması, yoksulların temel ihtiyaçlarının giderilmesi ve küçük işletmelere sermaye yatırımı sağlanması, kar-zarar ortaklığı sistemiyle girişimcilere teminatsız finansman sağlanması ile sosyal adaletin sağlanması bakımından önemli bir rol üstlenmektedir.

Katılım Bankalarının Sosyal Adaletin Sağlanmasına Yönelik Faaliyetleri

İslam iktisadi, İslami ilkelere dayalı sosyo-ekonomik adaleti hedefleyen bir paradigma üzerine inşa edilmiş olup kişiler ve kurumlar tarafından adalet ve toplumsal refahı sağlamayı amaçlamaktadır (Jedidia, 2017: 95). Kâr maksimizasyonu prensibi üzerine kurulan geleneksel bankalarının aksine katılım bankalarının karı maksimize etmenin yanı sıra sosyal adaleti hedefleyen bir rol üstlenmişlerdir (Sairally, 2007: 282). Chapra (1985) göre, İslami finans kuruluşlara geleneksel mali yasaların kendilerine tahsis ettikleri sorumlulukların yanı sıra sosyo-ekonomik bir amaç getirdiğini vurgulamaktadır.

Uluslararası İslami Bankalar Birliği tarafından hazırlanan İslami Bankacılık el kitabında İslami bankaların sosyo-ekonomik hedeflerinden ve ülke kalkınmasında önemli bir rol oynayacağından bahsedilmiştir. Bunlar (Sairally, 2007: 282);

- Sosyo-ekonomik hedeflerin yerine getirilmesi,
- Umut verici ekonomik sektörlere odaklanma,
- Girişimciliğin teşvik edilmesi,
- Sosyal adaletin sağlanması ve dağıtımı,
- Eşitlik ve adalet kurulması,
- Yoksulluğun azaltılması,
- Yatırımların bölgesel olarak dağılımının teşvik edilmesidir.

Yukarıdaki maddelerden yola çıkılarak İslami bankaların kâr hedeflerinin yanı sıra sosyal adaleti sağlamaları da beklendiği görülmektedir.

- Literatürde İslami bankaların sosyal adaletin sağlanmasına yönelik faaliyetleri incelendiğinde;

Haron ve Hisham (2003) yapmış oldukları araştırmada, iki İslami bankanın sosyo-ekonomik yönünün eksik olduğunu tespit etmişlerdir. Sairally (2007) araştırmasında, İslami bankaların kurumsal sosyal sorumluluk performanslarını değerlendirme ve bu kurumların topluma sosyo-ekonomik bir katkıda bulunup bulunmadığını incelemiştir. Buna göre, İslami bankaların teorik olarak sosyal sorumluluğa önem verdiği fakat uygulamada yeterince çaba sarf etmedikleri gözlemlenmiştir. Dusuki ve Dar (2007) yaptıkları araştırmada, Malezya'daki İslami bankaların farklı paydaş gruplarının algıları incelenerek bu paydaşların kurumsal sosyal sorumluluğa ilişkin olumlu görüşlere sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Olumlu tutumlarının en önemli yansımalarından biri, kurumsal sosyal sorumluluk faktörlerinin bankacılık seçim kararlarında önemli kriterlerden biri olarak görülmesidir. Ayrıca İslami bankaların İslam hukuku ilkelerine doğrultusunda sosyal adaleti sağlamaya yönelik hedefleri arasında olması gerektiğini vurgulamışlardır. Farook ve Lanis (2007) yaptıkları araştırmada, 47 İslami bankanın yıllık sosyal sorumluluk raporları incelenmişlerdir. İslami bankaların kurumsal sosyal sorumluluk raporlarını beklenenden daha az bilgi paylaştıkları gözlemlenmiştir. Bu durum da İslami bankaların topluma sosyo-ekonomik bir katkı sağlayamayacağı vurgulanmıştır. Hasan (2009) yaptığı çalışmada, Batı ve İslami modellerin kurumsal yönetim yaklaşımı ile ilgili literatür incelemiştir. Buna göre, İslami finans kurumlarının sadece şirket paydaşlarına değil, tüm paydaşlara da sosyal adalet uygulaması gerektiğini vurgulamıştır. Kamla ve Rammal (2013) yaptıkları çalışmada, sosyal adalet kavramına vurgu yaparak 19 İslami bankanın sosyal yıllık raporları ve web sitelerinin içerik analizi incelemiştir. İslami bankaların sosyal adaleti sağlama ve yoksulluğu ortadan kaldırma konusunda yeterince çaba göstermedikleri tespit edilmiştir. Alamer et al (2015) yaptıkları çalışmada, İslami bankaların kurumsal sosyal sorumlulukları ile ilgili güncel literatürü incelemişler ve bu kurumların faaliyetleri toplum üzerindeki sosyal etkilerine dair mevcut eleştirilerin karşılaştırılmasını yapmışlardır. Buna göre, İslami bankacılık faaliyetlerinin toplumun etik değerlerinden ayrı tutulamayacağı ve sosyal adaleti sağlamadaki hedeflerini gerçekleştirebilecekleri

yeni sosyal sorumluluk faaliyetlerine başvurması gerektikleri sonucuna varmışlardır. Zainuddin et al (2017) yaptıkları çalışmada, Endonezya'da ve Malezya'daki İslami bankaların 2007-2011 yılları arasında yıllık sosyal sorumluluk raporlarını incelemişlerdir. İçerik analizi sonucuna göre, Bu ülkelerdeki bankaların her yıl sosyal sorumluluk faaliyetlerinin arttığını bulmuşlardır. Ayrıca, İslami bankalardan beklenen toplumsal adalet yönünü yeteri kadar yansıtamadıkları tespit edilmiştir. Literatür taraması incelendiğinde İslami bankalardan beklenen sosyal sorumluluk hedeflerinin sosyal adaleti sağlama açısından yetersiz olduğu tespit edilmiştir.

Katılım bankalarının kurumsal sosyal sorumluluk raporu, sosyal açıdan hesap verebilirliği için tasarlanmıştır. Bu rapor bankalar tarafından üstlenilir ve bankaların yıllık raporlarında, özel yayınlarda hatta reklamlarda detaylı bilgi verilebilir. Genelde bankalar daha iyi kurumsal hesap verebilirliği sağlamak için kurumsal, çevresel ve sosyal raporlara yönelmektedir (Zubairu et al, 2011: 196). Türkiye' de faaliyet gösteren Katılım Bankalarının internet sitesinde yer alan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyet raporları incelenerek aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır.

Türkiye katılım bankaları birliği(TKBB)

1. Kültürel değerlerin korunması amacıyla T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının da katkı verdiği "Başkentlerimizden – Anadolu'da Türk Şehirciliği" adında 7 bölümlük belgesel dizi yaptırılmıştır.
2. Hanehalkı tasarruf bilincinin artırılması, hanehalkı harcamalarının bütçelerine göre yapılması ve her türlü özel kişiye ait şifrelerin korunması amacıyla 3 adet kamu spotu yapılmıştır.
3. Katılım bankacılığı ve faizsiz finans alanında ihtiyaç olan insan kaynağını geliştirmek ve bu alanı teşvik etmek amacıyla belirli bölümlerde olmak kaydıyla 15 yüksek lisans ve 10 doktora öğrencisi olmak üzere 25 öğrenciye karşılıksız burs desteği sağlanmıştır.
4. Bursa İli, Nilüfer ilçesinde bulunan gayrimenkul 6.500.000TL bedelle satın alınarak Türkiye Diyanet Vakfına bağış yapılmış olup, bu gayrimenkul Yükseköğrenim Öğrenci Yurduna tahsis edilmiştir (<https://tkbb.org.tr>).

Albaraka Türk

1. Bereket Bursu aracılığıyla 1987 yılından bu güne 62.454 öğrenciye burs desteği sağlanmıştır. Eğitime destek kapsamında 15 ilköğretim ve liseye kütüphane yaptırılmış ve 3 okula da teknoloji, bilgisayar ve robotik kodlama sınıfı oluşturulmuştur.
2. 2015 yılından bu yana Gazze'de fizik tedavi, psiko-sosyal, rehabilitasyon alanlarında hizmet veren sağlık merkezine fizik tedavi ve rehabilitasyon alanında 1480, tıbbi tedavi alanında 2.374, psiko-sosyal alanında 156 seans ile toplam 4.010 seans hizmet verilmesi sağlanmıştır.

Sağlığa destek kapsamında, personel ve yakınlarının sağlık problemleri için maddi destek verilmekte ve ihtiyaç sahibi personel yakınlarına akülü sandalye desteği sağlanmıştır.

3. Milli ağaçlandırma günü kapsamında 2.283 adet fidan dikilmiştir.
4. Klasik Türk İslam sanatları alanında faaliyet gösterecek olan ve hat sanatının desteklenmesi amaçlayan “Albaraka Sanat Akademisi ve Galerisi” ni faaliyete geçirilmiştir
5. Sosyal sorumluluk projeleri destekleme kapsamındaki sponsorlukları; “Diyaret-Haseki 40. Yıl belgeseli”, “Meridyen Destek Derneği hadis araştırma ödülleri”, “IFN Turkey Forum 2017” etkinliği, “Hattın çelebisi Hasan Çelebi Kitabı”, “İstanbul Maker Faire” etkinliği, “Wake Up Fast” Albaraka garaj etkinliği, “Gpas ve Sermaye Piyasaları Kongresi”, Union Of Arab Banks, Ostim Spor Kulübü, “Ar-Ge İnovasyon” zirvesi, “Miraciye Film ve CFO Summit 2017 etkinliği sponsorluklarıdır.
6. Banka çalışanlarının, gönüllülük esasına göre Albaraka Türk çalışanlarının, sosyal sorumluluk projelerine katılabilmeleri için “İyilik Kulübü” oluşturulmuştur (<https://www.albaraka.com.tr>).

Kuveyt Türk

1. Şehit yakınları ile Gazi olan Mehmetçiklere sosyal ve ekonomik destek sağlanmıştır. Bu amaçla Mehmetçik Vakfına’na 1.000.000 TL bağışta bulunulmuştur.
2. Milli ve manevi değerlerin korunması kapsamında, Ortaköy Büyük Mecidiye Cami, Azapkapı Saliha Sultan Sebili, Bursa’da Kozahan Şadırvanı ve Bestekar İtri’nin kabrinin restore ettirilmiştir.
3. Kansersiz Çocuklara Umut Vakfı (KAÇUV) tarafından yürütülen Umuda Destek Projesi’ne 2013 yılından itibaren destek verilmektedir. Bu kapsamda Kuveyt Türk’ün katkılarıyla ilk Aile evi yaptırılmıştır. KAÇUV’ 2 milyon 114 bin TL’bağış yapılmıştır.
4. Kızılayın başlattığı “Arakan Kan Ağlıyor, Türkiye Sahip Çıkıyor” adlı yardım kampanyalarına 7.000.000 TL yardım yapıldı. Düzenli bir şekilde Kızılay’a kan bağışında bulunulmaktadır.
5. Somali ve Afrika genelinde kuraklık ve açlıkla mücadele kampanyası olan “Afrika Yalnız Değil” projesine destek verilmiş ve Pakistan’da yaşanan sel felaketi sebebiyle Kızılay’la iş birliğiyle 100 aile barınmasına destek olunmuştur.
6. Kültürel mirası yaşatmak amacıyla, “Kaybolan Meslekler” ve “Kaybolan Çeşmeler” adını taşıyan iki adet kitap yayınlanmıştır. Evliya Çelebi Hac Yolu” kitabı ile aynı adı taşıyan, bir belgesel film çekilmiş ve bir fotoğraf sergisi düzenlenmiştir (<https://www.kuveytturk.com.tr>).

Türkiye Finans

1. Türkiye Finans 2014 yılında Hatay ve Van illerinde, Soma ve Türkiye'nin 17 ilçesinde meydana gelen olaylar sonucunda zarar gören işletmelere yönelik KOSGEB'le protokol imzalayarak KOBİ'lere finansal destek sağlanmıştır. Ayrıca Eş Finansman Protokolü destek almaya hak kazanan KOBİ'lerin iş planlarına yönelik alımlara aracılık etmiştir.
2. 2014 yılında banka tarafından yayımlanan raporda, Kurumsal Sosyal Sorumluluk projesi olarak tarihi Kırkpınar Yağlı Güreşlerine yönelik önemli bir yer ayırdıkları görülmektedir.
3. 2014 yılında İstanbul Valiliği Ağaçlı Çocuk ve Gençlik Merkezi'ne destek vermek amacıyla proje çalışmalarına başlanmıştır. İlk olarak Merkez'in fiziksel şartlar iyileştirilmiştir. Ardından Merkez'deki sosyal olumsuzluklarla karşı karşıya kalmış gençlerin topluma faydalı bir birey yetiştirilmesine, sosyalleşmesine ve motivasyonunu arttırmaya yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.
4. 2014 yılında "Herkes Her Yerde Kitap Vakfı" ve "Darüşşafaka Cemiyeti" işbirliği ile banka "Darüşşafaka Kitapcan Velisi" projesine destek vermiştir.
5. 2014 yılında Türkiye Finans ana sponsorluğunda Midtown Orkestrası'nın Bodrum Antik Tiyatro'da eğitim yararına konser verilmiştir.
6. 2015 yılında banka tarafından öğrencilerin spora özendirilmesi amacıyla Dr. Mümtaz Ataman İlköğretim Okulu'na 35 adet bisiklet ile destek vermiştir.
7. 2018 yılında banka, «Çocuklara Gönül Ver» projesi ile müşteri ve çalışanların desteğiyle 8,000'den fazla kitap toplanarak ihtiyacı olan okullarda kitaplıklar kurulmuştur. Proje kapsamında Koruncuk Vakfı'na bilgisayarlar bağışlanmış ve Bolluca Çocuk Köyü Kültür Merkezi içerisinde Türkiye Finans Bilişim ve Lisan Laboratuvarı'nın açılışı gerçekleştirilmiştir.
8. 2019 yılında ise, "Çocuklara Gönül Ver" projesi "Çocuklar Bu Kış Üşümesin" kampanya kapsamında 14 ilde bulunan 50 köy okulundaki 1,400'e yakın çocuğa kışlık ayakkabı gönderilmiştir. Ayrıca proje ile banka İyilik Kulübü üyeleri ile Diyarbakır'ın Silvan ve Çermik ilçesindeki ilköğretim okullarına "Türkiye Finans Çocuklara Gönül Ver" parkları kurulmuş, okulların dış cepheleri ve sınıfları boyanmıştır.
9. Banka tarafından bağış ve yardım kapsamında sosyal sorumluluk projeleri çerçevesinde 2020 yılında 5.7 milyon TL tutarında harcama yapıldığı görülmektedir (<https://www.turkiyefinans.com.tr>).

Vakıf Katılım Bankası A.Ş.

1. Osmanlı'nın nezaket, zarafet ve iyilik temelleri üzerine kurduğu yaşam felsefesini mimari olarak anlattığı eserler arasında yer alan "Kuş Evleri" sosyal sorumluluk proje kapsamında banka tarafından desteklenmiştir.
2. 2017 yılında banka tarafından 'Nesilden Nesile Kuş Evleri' Tasarım ve Fotoğraf Yarışması düzenlemiştir.
3. 2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıflara bağlı üniversite ve işletmeler ile iş birliği yaparak ana finansal çözüm ortağı olma yolunda iş geliştirmelerine devam edeceğini açıklamıştır. Vakıf katılım finansal yapının iyileştirilmesine yönelik hedeflerini yanı sıra vakıf hayratlarının yaşatılması ve yardım başlığı çerçevesinde çeşitli sponsorluk faaliyetleri içerisinde de yer alacağını açıklamıştır.
4. Banka tarafından 2019 yılı içerisinde çeşitli kuruluşlara 6.974 bin TL bağış yapıldığı görülmektedir (<https://vakifkatilim.com.tr>).

Ziraat Katılım Bankası A.Ş.

1. Banka, 2020 yılında Elazığ ve Malatya'da oluşan depremler nedeniyle bölgede ve eş zamanlı olarak İstanbul'da Kâğıthane, Başakşehir, Ümraniye, Sultanbeyli, Pendik, Kartal ilçelerinde ihtiyaç sahibi ailelere yönelik gıda kolisi dağıtımını gerçekleştirmiştir.
2. Ziraat Katılım Vefa Grubu, Pandemi döneminde, Covid19 salgını nedeniyle uzaktan eğitim gören öğrencilere katkı için Türkiye genelinde 8 farklı il 25 ilçede tablet dağıtımını yapmıştır.
3. Ziraat Katılım, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı ile yapılan işbirliği kapsamında ARGEM'de (Araştırma Geliştirme Eğitim ve Uygulama Merkezi Ortaokulu Lisesi) kurulan Yapay Zekâ Atölyesi'nin açılışını gerçekleştirmiştir. Ayrıca BİLSEM'e (Bilim ve Sanat Merkezleri) kayıtlı öğrenciler arasından belirli kriterler doğrultusundaki değerlendirmelerle öğrenci seçim kampına çağırılan ve burada başarılı olanlar, ARGEM öğrencisi olmaya hak kazandığı görülmektedir (<https://www.ziraatkatilim.com.tr>).

Emlak Katılım Bankası A.Ş.

1. 2020 yılında banka tarafından Milli Dayanışma Kampanyası için 1.000.000,00 TL, Türkiye Şehit Yakınları ve Gazileri Dayanışma Vakfına 10.000,00 TL ve OGEM-VAK Vakfına 7.906,00 TL. bağış yapılmıştır (<https://www.emlakkatilim.com.tr>).

Katılım Bankalarının sosyal sorumluluk faaliyet raporları incelendiğinde; katılım bankalarının önemli sosyal sorumluluk projelerine katkı verdikleri görülmektedir. Ayrıca, sosyal adaletsizliği azaltabilmek/kaldırabilmek için düşük gelire sahip olan kesimin verimliliğini artıracak uygulamaları desteklemesi önem arz etmektedir. Bu nedenle katılım bankalarının İslam iktisadı

enstrümanlarının (karz, mudaraba, müşaraka, zekat), kullanımı ya da bu enstrümanların kullanılıp kullanılmadığı ve bu enstrümanları kullanabilecek müesseselere katkı verip vermediğini ortaya konulması gerekmektedir. Bundan sonraki bölümde katılım bankalarının bazı bilanço kalemleri ve faaliyetleri incelenerek söz konusu enstrümanların ne derecede kullanıldığı ve diğer kurumlara ne derece destek sağladığı ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

Katılım Bankacılığının Sosyal Adalet Mekanizmaları

Faizsiz Finansal Hizmetler Kurumu (IFSB) tarafından (2018) yayınlanan raporda, İslami bankacılık sektörünün varlıkları yüzde 4,3'lük bir artışla yaklaşık 1.56 trilyon dolara ulaştığı görülmektedir. Ayrıca İslami bankacılık varlıklarının da pazar payları bakımından sırasıyla ülkeler; İran, Suudi Arabistan, BAE, Malezya, Kuveyt, Katar, Türkiye, Bangladeş, Endonezya ve Bahreyn şeklindedir (TKBB, 2018). İslami bankaların finans sektöründe önemli bir paya sahip oldukları için sosyal adaletin sağlanmasıdaki rolü önemlidir. Fakat bu rolü gerçekleştirebilmek için bazı uygulamalara ihtiyaç duydukları söylenebilir. Bu mekanizmalar aşağıda kısaca özetlenmektedir.

Adil servet dağılımı

Katılım bankacılığının fon kullandırma yöntemleri olan mudaraba ve müşaraka, risk paylaşımına dayalı finansman sağlaması ve yatırım hesaplarındaki tasarrufları harekete geçirilmesi işlemidir. Mudaraba işleminde, müşteri bir işin yönetilmesinden sorumlu olduğu, katılım bankasının da sermayesinin tamamını sağlayarak yatırımcı rolünü üstlenmektedir (Jedidia, 2017: 103). Elde edilen kârlar önceden belirlenen oranlarda taraflar arasında paylaşılır fakat zarar durumunda ise katılım bankası tarafından karşılanır (Tunç, 2016: 142). Klasik fıkıh kitaplarında yer almayan müşaraka ismi modern terminolojide gelişmiştir (Usmani, 2002: 11). Müşaraka işleminde ise, katılım bankacılığındaki uygulaması, bir ticari faaliyetin veya bir yatırım sürecinin finansmanı olup müteşebbis ile bankanın birlikte yürüttüğü kar-zarar ortaklığıdır (Tunç, 2016: 146). Mudarebe ve müşaraka yöntemlerinin aralarındaki fark, mudaraba işleminde pasif bir katılım müşaraka işleminde ise aktif bir katılım söz konusudur. Bu iki finansman model servetin ve gelirin daha adil servet dağılımını sağlamaktadır. Adil servet dağılımı için kar-zarar ortaklığına dayanan finansman yöntemlerinin kullanılması ortak girişimlerin riskini dağıtarak (Jedidia, 2017: 103) nimet- külfet dengesini tesis etmeyi sağlayacaktır (Orman, 2014).

Tablo 3'te 2005-2019 yılları arasında Katılım Bankalarının finansman kullandırma tablosu verilmiştir.

Tablo 3: Katılım Bankaları Finansman Kullandırma Tablosu (Milyon TL)

Yıllar	Ortaklık Finansmanı	Toplam Finansmanı	Toplam içerisindeki payı
2005	79	6.474	0,012
2006	23	9.323	0,002
2007	43	14.072	0,003
2008	30	17.641	0,002
2009	66	23.641	0,003
2010	130	30.823	0,004
2011	99	38.538	0,003
2012	106	47.961	0,002
2013	103	62.029	0,002
2014	231	64.065	0,004
2015	230	72.038	0,003
2016	314	75.896	0,004
2017	817	97.615	0,008
2018	1.933	112.475	0,017
2019	2.279	136.202	0,017

Kaynak: Türkiye’de İslam İktisadı 2019 alan izleme raporundan alınmıştır.

Tablo 3’te görüldüğü üzere, İslam İktisadı 2019 Raporunda, 2005 yılında katılım bankalarının toplam finansmanı 6.5 milyar TL iken bu yıl içerisinde ortaklık finansmanın 79 milyon TL olup toplam finansmanın içerisindeki payı sadece % 1,2 dir. 2005 yılına göre 2019 yılında toplam finansman yaklaşık olarak 22 kat artarken, 2019 yılında 2 milyar TL olan ortaklık finansmanı, 136 milyar TL’lik toplam finansman içerisindeki payı sadece %1,7 olduğu görülmektedir (Özdemir vd., 2020: 38). Katılım bankalarının bilançoları incelendiğinde, İslam iktisadının risklerin paylaşımı ilkesini amaçlayan Ortaklık finansmanın toplam finansman sağlama içerisindeki payını söz konusu yıllar içerisinde çok düşük kaldığı ortaya koyulmuştur. Düşük kalmasının sebebi; mevzuat eksiliğinin olması, vade uyumsuzluğunun olması, alanlarla ilgili uzmanların yetiştirilmesindeki zorlukların bulunması ve güven duygusunun toplumsal düzende (bireysel çıkar düzeni) azalmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu olumsuzluklar sebebiyle katılım bankalarının tablo 3’te de görüldüğü gibi daha çok murabaha yöntemiyle finansman vermeyi tercih ettiği söylenebilir. Kaynakların daha adil dağıtılması için mudarebe, müşaraka gibi enstrümanların daha çok kullanılması önem arz etmektedir.

Katılım bankalarının kar-zarar ortaklığı (mudaraba ve müşaraka) yöntemini pek tercih etmemeleri ve buna karşılık murabaha gibi kazanç odaklı

yöntemleri kullanması, bu kurumların vizyonlarını ve misyonlarını geleneksel kurumlarından ayrılması yönelimini zayıf düşürmüş, farklı ve yeni bir sistem ortaya koyma fikrinden uzaklaştırmıştır (Ebu Zeyd, el-Mudarebe ve Tatbikâtuha'l- Âmeliye fi Masârifi'l-İslamiyye; Çelik, 2017). Sonuç olarak, katılım bankalarının sosyal adaleti sağlamak için kar-zarar ortaklığı (mudarabave müşaraka) finansman yöntemlerini kullanabilmesi açısından önemlidir.

Yoksulların temel ihtiyaçlarının karşılanması

Kaynaklarda bilinen İslami yardım türleri, zekât, sadaka ve vakıftır. Kur'an' da bahsedilen yardım türleri arasında kuralları en belirgin olan zekâttır (Yumma, 2017: 103). İslam'da sosyal adalet görüşünün önemli temellerinden biri olan zekât, hem servetin yığılmasını önler hem de zenginleri yoksullara yardım etmeyi yöneltir. Kısaca zekât, sosyal adaleti sağlamak için zenginin ödediği bir vergi olarak söylenebilir (Mannan, 1976: 514). Allah'ın rızasını kazanmak için toplanan zekât ve sadakalar, yoksulluğun azaltılması ve toplumda sosyal adaletin sağlanması için önemli bir araçtır. Ayrıca zorunlu tutulan ödemelerden ziyade toplumda hayırseverlik ve kardeşlik kavramlarını önemini hatırlatır. Çoğu Müslüman ülkede kurulan zekât ve sadaka kurumlarına yönelik yardım farklı nedenlerden dolayı daha az önem kazanmıştır. Örneğin, zekât bağışçıların zekât ödeme konusunda farklı tercihleri olduğu (yakın akraba, komşu gibi), zekat kurumlarına güvenin çok az olması, zekat kurumunda çalışan kişilerin ödeme yapılacak yoksul kişiler hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması ve vatandaşların zekat ve sadaka bağışı yapacak kurumların varlığından bihaber olması (Hassan, 2010: 269).

Katılım bankaları yoksulların temel ihtiyaçlarını giderilmesinde bir sosyal aracı vazifesi görevini üstlenebilir. Katılım bankalarınca toplanan zekât ve sadaka fonları topluma sosyo-ekonomik katkı sağlamada önemli bir role sahiptir (Jedidia, 2017: 105). 2018 yılında Türkiye' de ilk defa Albaraka Türk Katılım bankası bünyesinde kurulan 'Zekât Asistanı' dijital uygulaması hayata geçiriliyor. Bu uygulama ile zekât ödemesi yapmak isteyenler için hem daha pratik hem doğru hesaplama yapılmaktadır. Hesaplama yapıldıktan sonra dileyenlerin de zekâtlarını anlaşmalı kurumlara ödeyebilme imkânı da sağlanmaktadır (<https://www.albaraka.com.tr/zekât-asistani.aspx>). Bu uygulama katılım bankalarından beklenen sosyal adaleti sağlama yönündeki hedefleri gerçekleştirmeye katkı sağlayacaktır.

- Katılım bankaları kendi çatısı altında zekât ve sadaka fonları toplayabilir ve yönetebilir. Zekât ve sadaka yoluyla toplanan fonlar yoksulların temel ihtiyaçlarını karşılanmasında veya küçük girişimcilerin başlangıçta kullanacakları sermayelerin finansmanı sağlanmasında kullanılabilir. Bu fonlar zekât ve sadaka kartlara yüklenerek danışma kurulunca belirlenen ihtiyaç sahiplerine verilebilir. Böylece bu toplanan fonlarla yoksulların temel ihtiyaçlarının karşılanabilir ve küçük girişimcile-

rin kendiışlerine odaklanmak için daha iyi konumda olabilir. Belki de zekât alan durumdan zekât veren duruma geçiş sağlanabilir. Böylece zengin ile yoksulun arasındaki fark azalabilir ve gelir adaletsizliği en aza indirilebilir. Devletin bu uygulamaların hayata geçirilmesinde desteği önemlidir. Örneğin, toplanan fonların vergi ve harçlardan muaf tutulmalarını sağlayabilir. Ayrıca reel sektörün kalkındırılması ile ülke ekonomisinin gelişimine katkıda bulunulabilir. Bu mekanizmalar ile katılım bankaları sosyal adaletin sağlanması rolünü üstlenmesiyle toplumun gelişimine katkı sağlayabilir.

Zayıfların ekonomik zorluklara karşı korunması

1967 yılından itibaren Mith Ghamr, İslami bankaların ilk kurumsal aşamasında toplumun gelişimine katkıda bulunabileceğini göstermiştir. 1970 yılından itibaren ise İslami bankaların toplumun gelişimine katkıda bulunamamış, küçük işletmelere ve alt gelir gruplarına finansman sağlayamamıştır. Bu sebeple zayıfların ekonomik zorluklara karşı korunması açısından yeni bir kurumsal gelişmeye ihtiyaç vardır (Asutay, 2008: 110). Bu doğrultuda katılım bankalarının ekonomik amaçlarının yanı sıra sosyal amaçlarının da yeni mekanizmalarla ilişkili olmalıdır. Küçük işletmelerin ve alt gelir grupların finans erişimi artırılırsa girişimcilik de artacak ve böylece yoksulluk azalacaktır (Jedidia, 2017: 106). Bu bağlamda katılım bankalarının mikrofinans mekanizmasıyla sosyal adaletin sağlanmasına katkı sağlayabilirler. Örneğin, katılım bankalarının çatısı altında toplanan zekat, sadaka, karz-ı hasen gibi fon kaynakları harekete geçirerek, borç verme tarafında ise alt gelir grupları, küçük işletmeler üzerinden kar-zarar ortaklığı esasına dayalı modeller kullanılabilir (Naceur et al, 2015; Parlakkaya ve Çürük, 2015: 67). Bu mikrofinansman kullanan kişilere sadece gelir sağlamakta yeterli değildir (Sanrego, 2017: 148). Kullanılan finansmanın geri ödememe durumunda sorun yaşamamaları için mikro tekafül mekanizmasıyla her ay düzenli ödeme yapmaları zorunlu tutulabilir (Parlakkaya & Çürük, 2015: 80). Katılım bankalarının alt gelir grubuna ve küçük işletmelere ekonomik zorluklara karşı korumada ve finansal dışlamanın önüne geçmesinde sosyal adaleti sağlama açısından önemlidir. Böylece zengin ile fakir arasındaki gelir adaletsizliği en aza inecektir. Sosyal adaletin sağlanmasındaki temel şart da sağlanmış olacaktır. Ülkemizde uygulanan karz-ı-hasen uygulamalarına şu örnekler verilebilir;

- Düşük gelirli aileler gelir getirici faaliyetler için karz desteği vermekte olan İ.K.S.A.R⁵. bugüne kadar 52 kişiye 336.440,00 TL'lik destek sağlamıştır.

5 Teorik bilgilerin pratiğe olabildiğince yansıtılmasını ve toplumda bilinç oluşturularak yaygınlaşmasını, kendisine özel olarak amaç edinen İslam İktisadi Araştırma ve Uygulama Derneği (İKSAR), 2018 yılında Sakarya'da bir grup akademisyen tarafından kurulmuştur. Verilen Karzlar ile ilgili detaylı bilgileri <https://iksar.org.tr/> adresinden elde edebilirsiniz.

- Aile kurumunun kurulması, korunması ve ihyası için ihtiyaç duyulacak her türlü maddi ve manevi yardımın sağlanması, teşvik edilmesi ve yeni evlenecek olan gençlere faizsiz borç veren Karz-hasen Vakfı⁶, bu güne kadar yeni evlenecek olan 70 genç çifte 3.553.000,00 TL'lik karz desteği sağlamıştır.

Katılım bankaları İslami mikrofinans uygulamasını hayata geçirirken ilk önce pilot uygulaması ile yoksulluğun en az olduğu bölgeye odaklanabilir. Belirlenen hedef kitleye yönelik verilecek fonlara ulaşabilmenin bir ön şart getirilebilir. Uygulamanın önemini kavrama (dini boyutu) ve mesleki eğitim verilerek eğitim sonrası veya sınav şartı ile başarılı olma durumunda katılımcılara fon verilebilir. Karşılıklı dayanışma ilkesine dayanan mikrotekafül ile de zorluk yaşayan kişilere finansal yardım ve destek sunulmalıdır.

Genel anlamda önerilen yukarıdaki mekanizmalar her ne kadar zaman alacak ve geliştirilebilecek olsa da katılım bankalarının unutulmuş sosyal hedeflerini hatırlatmaya yardımcı olacaktır. Ayrıca bu çalışma ile bu mekanizmaların temel özellikleri ve işleyişlerini özetlemeye çalışılmıştır. Bu mekanizmalar geliştirilerek uygulamaya geçirildiği takdirde topluma fayda sağlaması muhtemeldir.

SONUÇ

Günümüzde katılım bankacılığı, sosyal adaleti rolünü üstlenerek daha adil bir gelir dağılımı sağlayabilir. Katılım bankaları İslami ilkelere dayalı olması onları ticari hedeflerinin yanı sıra sosyal hedeflerinin de gerçekleşmesinde önemli rol üstlenmektedir. Bu nedenle katılım bankalarının yıllık kurumsal sosyal sorumluluk faaliyet raporlarında en üst seviyede sosyal hedeflerini gerçekleştirmesi beklenmektedir. Fakat katılım bankaları sosyal adaleti sağlaması açısından sosyal sorumluluk beklentilerini yerine getiremediği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, katılım bankalarının sosyal adaleti sağlamadaki rolünü incelemek ve ticari hedefleri ile sosyal sorumluluk faaliyetlerine yönelik çıkarımlarda bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, "Katılım bankalarının ticari hedeflerinin yanı sıra sosyal sorumluluk misyonu da olmalı mıdır?" ve "Ticari hedefleriyle birlikte sosyal sorumluluk misyonunu nasıl bir arada yürüteceklerdir?" sorularının cevapları aranmaktadır. Çalışmada, konu ile ilgili literatür araştırması yapılmış, katılım bankalarının faaliyet raporları incelenmiş ve elde edilen bulgular betimsel araştırma yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma sonucuna göre, katılım bankalarından beklenen sosyal adalet rolünün pratikte gösterdikleri performansları arasında farklılık olduğu tespit edilmiştir. Sosyal adalet sağlamada katılım bankalarının çözüm önermede ve alternatifler oluşturmada yeterince çaba göstermediği görülmektedir.

6 Genç Yuva Kooperatifi, gerçek kişilerden oluşan üyelerinden aldığı bağışlar ve Karz-ı Hasen Vakfı'ndan sağlanan kaynaklarla gençlere faizsiz borç vermektedir. Detaylı bilgileri <https://karzihasenvakfi.com/> adresinden eldeabilirsiniz.

Katılım bankalarının ticari hedefleriyle birlikte sosyal sorumluluk misyonu (adil gelir dağılımı, temel ihtiyaçların karşılanmasına katkı ve zayıfların ekonomik zorluklara karşı korunması gibi) sosyal adaleti sağlama yönünde olmalıdır. Bu sosyo-ekonomik hedeflerini nasıl bir arada yürüteceklerine dair önerilerimiz de aşağıdaki gibidir;

- Katılım bankaları sosyal sorumluluk stratejilerini tekrar gözden geçirerek sosyal adalet yönüne daha fazla odaklanmalı,
- Adil servet ve gelir dağılımını sağlayacak kar-zarar ortaklığına dayalı yatırımlarını artırmalı ve yenilikçi ürünler geliştirmeli,
- Katılım bankalarının çatısı altında zekât, sadaka fonları toplanarak, danışma kurulunun onayı ve detaylı incelemeler sonucu yoksul kişilere bu fonlar mikrofinans, karz-ı hasen şeklinde verilmeli ve karşılıklı dayanışma ilkesine dayanan mikrotekafül ile de zorluk yaşayan kişilere finansal yardım ve destek sunulmalı,
- Katılım bankaları alt gelir gruplarına, doğrudan destek vermenin yanında düşük gelirli gruplara karz veren Karzı-Hasen dernek ve vakıflar gibi kurumlara destek vererek dolaylı olarak da katkı sağlayabilir.
- Katılım bankaları sosyal sorumluluk hassasiyetlerini destekleyen ve toplumsal faydaya katkı sağlamayı teşvik eden bankacılık faaliyetleri geliştirilme ve arttırılmalı,
- Katılım bankacılığı faaliyetlerinin İslami ilkelere uygun olup olmadığını inceleyen Danışma Kurulunun aynı zamanda sosyal adalet de uygun olup olmadığı incelenmeli,
- Katılım bankası çalışanlarının ve yöneticilerin sosyal adalet konusunda eğitimi sağlanarak yeni ürünler geliştirmeye teşvik edilmeli,
- Halkın da sürece dahil olması sağlanmalı, çalıştaylar, sempozyumlar, sosyal projeler ve reklamlarla kamuoyu aydınlatılmalı ve sürece kaynaştırılmalıdır.

Katılım bankalarının sosyo-ekonomik hedefleri sadece topluma değil Allah'a karşı hesap verebilirliği ve sosyal adaleti yansıtan boyutları hakkında daha fazla açıklaması yapması beklenmektedir. Katılım bankalarının İslami ilkeleri gerçekten yansıttıklarından emin olmak için faaliyetlerini ve sosyal hedeflerini tekrar gözden geçirmelidirler. Bu faaliyetler doğrultusunda katılım bankalarının toplumda itibarlarının korunması ve güvenirliliği açısından önemlidir. Bu çalışma İslami bankaların sosyal adaleti sağlama konusunda sınırlı çalışma olması ve bu yönü ile bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Gelecek çalışmalara öneriler; faizsiz finans sektörüne yönelik sosyal adalet konulu çalışmaların ele alınması ve katılım bankalarının sosyal adaleti sağlama yönünde önerilen mekanizmalara ilave yeni uygulamalar geliştirmesi tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktan, Ç. C., ve Vural, İ. Y. (2002). *Gelir Dağılımında Adalet(siz)lik ve Gelir Eşit(siz)liği: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri* (Çoşkun Can). Ankara: Hak-İş Federasyonu Yayınları.
- Alamer, A. R. A., Salamon, H. Bin, Qureshi, M. I., ve Rasli, A. M. (2015). CSR ' s Measuring Corporate Social Responsibility Practice in Islamic Banking : A Review. *International Journal of Economics and Financial Issues*, (5), 198–206.
- Asutay, M. (2008). *Islamic Banking And Finance: Social Failure*. New Horizon. Retrieved from https://www.islamic-banking.com/IIBI_magazine.aspx, adresinden 22 Ekim 2018 tarihinde alınmıştır.
- Bakırtaş, T. (2014). *Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Baş, K. (2009). Küreselleşme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği . Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 18 (1) , 49-70 .
- Bilen, M. (2015). Servet Eşitsizliği: Piyasa veya Devlet Eksenli Çözümde İslam Ekonomisinin Konumu. *İslam Ekonomisi ve Finansı Bildiriler Kitabı , Sakarya Üniversitesi, 1*, 247–258.
- Brinkman, R. L., ve Brinkman, J. E. (2001). Cultural Lag: A Relevant Framework for Social Justice,”(mimeo). *Paper Presented to the 76th Western Economic Association International Conference Held in San Francisco*.
- Çelik, İ. (2017). Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudarebe Ve Günümüzde Kullanımı, 1(3), 381–395.
- Chapra, M. U. (1985). Towards A Just Monetary System. *International Institute of Islamic Thought 8*.
- Chapra, M. U. (2018). *İslam İktisadında Ahlak ve Adalet* (Saraç, Mehmet Çev.). İstanbul: İSIFAM Yayınları.
- ÇOLAK, Abdullah (2003): İSLÂM'IN İKTİSÂDÎ PRENSİPLERİ. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 3* (1).
- Dollar, D.,ve A.Kraay. (2001). Growth is Good for the Poor”. WB Policy Research Working Paper. Washington. DC: *World Bank*.
- Dusuki, Asyraf Wajdi, ve Dar, H. (2007). Stakeholders' Perceptions Of Corporate Social Responsibility Of Islamic Banks: Evidence From Malaysian Economy. *Islamic Economics and Finance*.
- Farook, S., ve Lanis, R. (2007). Banking On Islam? Determinants Of Corporate Social Responsibility Disclosure. *Islamic Economics and Finance*.
- Friedman, M. (1953). *The Methodology Of Positive Economics*. In *Essays In Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Güçlü, S., ve Bilen, M. (1995). 1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Değişmeler. *Yeni Türkiye Dergisi* (Vol. 6, pp. 164–167).
- Haron, S., ve Hisham, B. (2003). NoWealth Mobilization By Islamic Banks: The Malaysian Case. *International Seminar on Islamic Wealth Creation, University of Durham*.
- Hasan, Z. (2009). Corporate Governance: Western and Islamic Perspectives. *International Review of Business Research Papers*, 5(1), 277–293.

- Hassan, M. K. (2010). An İntegrated Poverty Alleviation Model Combining Zakat, Awqaf And Micro-Finance. *In Seventh International Conference–The Tawhidic Epistemology: Zakat and Waqf Economy, Bangi, Malaysia*, 261–281.
- Jedidia, B. K. (2017). İslami Bankalar Toplumsal Adaleti Nasıl Sağlar? L. Sunar (Ed.), *İslam İktisadında Sosyal Adalet* (pp. 95–116). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kamla, R., ve Rammal, H. G. (2013). Social reporting by Islamic banks: Does social justice matter? *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 26(6), 911–945.
- Mannan, M. A. (1976). *İslam Ekonomisi Teori ve Pratik*. (B. Zengin ve T. Ömeroğlu, Çev). İstanbul: Fikir Yayınları.
- Mazur, J. (2000). Labour’s New Internationalism. *Foreign Affairs Global*, 79–93.
- Miller, D. (1999). *Principles Of Social Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Nadzri, Farah Aida Ahmad, AbdRahman, Rashidah, Omar, N. (2012). Zakat and Poverty Alleviation: Roles of Zakat Institutions in Malaysia. *International Journsl of Arts and Commerce*, 1(7).
- Orman, S. (2014). *İktisat, Tarih Ve Toplum*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Orman, S. (2018). *Gazali, Adalet ve Sosyal Adalet*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Özerkmen, N. (2004). Uluslararası Eşitsizliği Derinleştiren Bir Süreç Olarak Ekonomik Küreselleşme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44(1), 135–148.
- Özdemir, M., Shafiq, A., Orhan, Z. H. (2020). Türkiye’de İslam İktisadı: 2019. İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı. [https://ilke.org.tr/images/air/turkiyede_islam_iktisadi_2019_web_\(1\).pdf](https://ilke.org.tr/images/air/turkiyede_islam_iktisadi_2019_web_(1).pdf)
- Parlakkaya, R., Suna, ve Çürük, A. (2015). Bir Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak İslami Mikrofinans ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, (1), 61–86.
- Sairally, S. (2007). Evaluating The ‘Social Responsibility’ of Islamic Finance: Learning From The Experiences Of Socially Responsible İvestment Funds. *Advances in Islamic Economics and Finance: Proceeding of the 6th International Conference on Islamic Economics and Finance*, 1.
- Sanrego, D. Y. (2017). Kayıt Dışı Ekonomide İslami Mikrotekafül Yoluyla Toplumsal Adaletin Sağlanması: Sosyal Sermaye Meselesi. *İslam İktisadında Sosyal Adalet* (L. Sunar (Ed.)pp. 147–167). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Saraç, M. (2017). *Finans Teorisini Yeniden Düşünmek*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Stiglitz, J. (2012). *Eşitsizliğin Bedeli* (O. İşler). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (2010). İslâm İktisadi ve Modern Kapitalizm. *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslâm’daki Algılanışı*, 91–134.
- Tunç, H. (2016). *Katılım Bankacılığı: Felsefesi, Teorisi Ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Usmani, Muhammad Taqi, M. T. ‘Usmani. (2002). *An İntroduction To Islamic Finance*. Brill. Retrieved from <https://books.google.com.tr>
- Yanar, R., ve Şahbaz, A. (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 55–74.

Yumma, A. (2017). Sosyal Bir Mekanizma Olarak Üretici Zekatın Sunduğu Fırsat ve Tehditler: Endonezya'da Bir Vaka İncelemesi. L. Sunar (Ed.), *İslam İktisadında Sosyal Adalet* (pp. 117–145). İstanbul: İktisat Yayınları.

Zainuddin, Z. B., Zailani, S., Govindan, K., Iranmanesh, M., ve Amran, A. (2017). Determinants And Outcome Of A Clean Development Mechanism İn Malaysia. *Journal Of Cleaner Productio*, 1979–1986.

Zubairu, Umaru Mustapha, Olalekan Bua Sakariyau, Chetubo Kuta Dauda. (2011). Social Reporting Practices Of Islamic Banks İn Saudi Arabia. *International Journal of Business and Social Science*, 2(23).

https://wid.world/share/#0/countries/series/sptinc_p99p100_z/WO/last/eu/k/p/yearly/s/false/15.305499999999999/22.5/curve/false/country

https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2016&locations=RU-TR-BR&start=2002&view=chart&year_low_desc=false

<https://databank.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC/1ff4a498/Popular-Indicators>

https://wid.world/world/#sptinc_p99p100_z/WO;TR/last/eu/k/p/yearly/s/false/14.998499999999998/30/curve/false/country

http://iksar.org.tr/wpcontent/uploads/2020/01/iksar_faaliyet_raporu.pdf

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2019-33820>

<https://www.albaraka.com.tr/surdurulebilirlik-kurumsal-sosyal-sorumluluk.aspx>

<https://www.albaraka.com.tr/zekat-asistani.aspx>

<http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/KATILIM-FINANS-SAYI-9.pdf>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c0929945250e0.11103184

<https://tkbb.org.tr/sayfa/detay/sosyal-sorumluluk-faaliyetleri-134>

<https://vakifkatilim.com.tr/tr/yatirimci-iliskileri/faaliyet-raporlari>

<https://www.turkiyefinans.com.tr/tr-tr/yatirimci-iliskileri/finansal-raporlar/sayfalar/faaliyet-raporlari.aspx>

<https://www.ziraatkatilim.com.tr/yatirimci-iliskileri/finansal-bilgileri>

<https://www.emlakkatilim.com.tr/tr/yatirimci-iliskileri/finansal-bilgiler/faaliyet-raporlari>

<https://www.albaraka.com.tr/faaliyet-raporlari.aspx>

<https://www.kuveytturk.com.tr/yatirimci-iliskileri/finansal-bilgiler/yillik-ve-ara-donem-faaliyet-raporlari>

<https://tkbb.org.tr/sayfa/detay/faaliyet-raporlari-160>

<https://ilke.org.tr/turkiye-de-islam-iktisadi-2019><https://karzihasenvakfi.com/>

A Critical Review of “Ottoman Modernization”

Fatmanur ALTUN*

Abstract

The concept of modernization frequently appears in today’s sociological analyses. This conceptualization, which is employed to describe the non-Western world in particular, is essentially provided within a theoretical framework and takes on meaning within it. The term “modernization,” however, is frequently abstracted from the latter and substituted with the concepts of modernity. Such uses make it difficult to understand the “modernization theory” developed in Western academic circles to explain the non-Western world and criticize it.

The Ottoman Empire dealt with the problem of “encountering the West” within its unique circumstances and produced specific solutions for this problem. Moreover, the emergence of modernization theory can only be traced back to the 1950s. Therefore, speaking of an “Ottoman modernization” appears anachronistic when considered chronologically and in light of the Ottoman Empire’s unique historical experience. Using the methods of document analysis and literature review, this paper seeks to determine whether the Ottoman experience had a place within the paradigm of modernization or not.

Keywords

Modernity, Modernization Theory, Ottoman Modernization, West, Progress

* Dr. fatmanuraltun@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8139-1469

Introduction

Assessing history and social structures of the past with today's perspectives and ideas is a frequent mistake made even by the most experienced specialists. A researcher studying historical events or societies should understand that his/her current circumstances are not absolute and that assessing the past from a present-day perspective results in incorrect conclusions. Such an awareness, above all, entails examining the impact of current circumstances on human life and distancing oneself from the past. Almost all facets of human life, including the social, economic, cultural, religious, or psychological aspects, are subject to this kind of assessment. With such awareness, one can conduct a more distanced analysis of the social circumstances of past communities, the institutions that were built in response to these circumstances, and their modes of operation within the relevant time-space. Analyses lacking this perspective are bound to be either anachronistic or deficient/flawed.

Pointing to this procedural error, Halil İnalçık notes that historians, in an attempt to bring a different perspective from their era to their research, frequently resort to abstract concepts derived from sociology which results in a construed perspective of historical events? This situation illustrates the absence of the approach (İnalçık, 2011) advocated by German historian Leopold von Ranke, dubbed the father of modern historiography. Ranke argues that a historian should concentrate on the critical analysis of history's mark, namely the document, and return to the period of history under study in order to see and understand the events as if living through them. Ranke's scientific approach avoids twisting historical events to fit a contemporary context and assigning them new meanings. By preventing anachronistic interpretations of history, he establishes a benchmark for the validity of contemporary social analyses based on historical data.

Oğuz Adanır reminds us that over the last four or five decades, social and human sciences in some countries have been dominated by certain ideologies, most notably in modern societies, and the "scientific approaches" developed as alternatives have been similarly dominated by counter ideologies. According to Adanır, authentic thoughts that could be considered objective have not been produced during this period or prior to it, and those that have been produced have been hidden, pushed to the back burner, and suppressed. Particularly in Europe, in the first half of the 20th century, people with free thoughts received the necessary attention, and respect only after the 1960s

and 1970s, and the level of attention remained insufficient even in 2000. The atmosphere of intellectual, mental, and ideological debate and competition in the early days of modernity ceased (Adanır, 2013), and at the end of two centuries, the modern system, having established its adequacy, ended all debates and assumed a dogmatic character by asserting that it is the sole historical and social reality.

From this point onwards, the academic and intellectual worlds have been dominated by the perspective founded on a particular historical milestone and the historical experience of a particular society. This approach, which is centered on Western history and society, presents the latter as models for all societies and attempts to define and describe non-Western societies based on this model. The approach has persisted due to political processes associated with the non-scientific dynamics discussed previously, despite criticism at various levels and its labeling over the years as a “West-centric perspective.”

Interpretations of the nearly two-century period marked by the rise of Europe and the fall of the Ottoman Empire appear to have been heavily influenced by the ideological orientations outlined above. There are very few studies that portray Ottoman history authentically, while representations based on the modernization paradigm have dominated the field. The concepts “Ottoman modernization” and “Turkish modernization” (Berkes, 1999; Davison, 2016; Mardin, 2019), which emerged for the first time in the 1960s as a result of studies undertaken in American universities, were adopted without argument by the vast majority of our historians and social scientists, particularly after the 1970s and 1980s. After achieving a certain level of penetration, the validity of the conceptualization became completely irrelevant, and it began to be regarded as an attributed term. Is it possible, however, to speak of an “Ottoman modernization”?

This article seeks to answer this question in the context of modernity and modernization theory by shedding light on the development courses and semantic domains of the concepts. To this end, I will employ a new conceptualization, the “modernity-centric perspective,” that will function as my fundamental tool of analysis in both the document analysis and literature review.

The article consists of four main sections. The first discusses the modernity-centric perspective in-depth, while the second section discusses the Ottoman Empire’s approach to the problem of “encountering with the West” and developing solutions at a point in history when the West’s rise reached undeniable heights. As with other societies confronted with a similar problem, Ottomans employed a plethora of methods to resist the West’s expansionism. The unique characteristics that enabled them to resist far longer than other societies are discussed, while this section seeks to explain the nature of their selected practices. The third section delves into the conceptual roots of the perspective that interprets the solution proposals and methods

of struggle developed by the Ottomans against the West as "modernization," and attempts to explain the historical and political dynamics that facilitated the emergence of the modernization theory and the global expansion of the modernization paradigm. Within this scope, this section proposes that modernization theory is a political construct and a historical phenomenon distinct from the resistance mechanisms that non-Western societies employ voluntarily and which include their own authentic solutions against Western expansionism. The fourth section concludes that, in the light of the issues raised, "Ottoman modernization" is a retrospective interpretation, that the "modernization" concept had not yet emerged during the Ottoman Empire's existence, and that it never encountered the modernization perspective, as we understand it today, which entails externally prescribed formulae and their passive implementation. In this context, the chapter emphasizes that the Ottomans invented, elaborated, and selectively implemented all solutions to the problem of encountering with the West, and ultimately, it is not possible to speak of an "Ottoman modernization."

"Modernity-Centric" Perspective

The unscientific approach that Ranke warned against became the dominant perspective in historiography and social sciences, particularly in the post-19th century period. Comprehending history in today's context, attempting to adapt the contemporary ethical and cultural codes to the past, and judging societies and history based on these codes have been comprehensively practiced. Criticisms of the West-centric perspective and orientalism in this context are regarded as a product of scientific diversity and lack the strength to alter or stretch the dominant paradigm.

These unscientific approaches employ a historical turning point as a tool rather than endorsing particular geography. So much so that Europe's sustained success, particularly after the 19th century, is understood as the result of a series of historical events. The West emerged as a significant military, industrial, and political power as a result of a lengthy period of colonialism following geographical discoveries, which ensured the influx of the non-Western world's wealth into the West; the Industrial Revolution as a consequence of the accumulation of capital, and capitalism and imperialism that accompanied all these developments.

These developments ushered in a comprehensive process of social change and transformation for the West, beginning with a mental metamorphosis and eventually encompassing all spheres of life. Western sociologists retrospectively coined the term "modernity" to refer to this historical experience. Western intellectuals and politicians believe that the modernity experience is what truly distinguishes the West from all other societies, and that modernity elevates the West to the status of a role model for others. With modernity, the West rewrote its history, and in doing so, it interpreted its entire history

- including its failures - as a series of circumstances that led to it. In this way, the West demonstrated a proclivity toward sanctifying its history as a whole. This perspective produced a myriad of historical narratives and provided fine examples of the progressive history perspective, which advocates that from the beginning of its history, the West progressed along a linear trajectory toward its target of modernity, namely from bad to good. All good and bad developments that enabled the West to achieve modernity and to dominate all other societies were legitimized by the outcome. Therefore, all societies should desire to follow in the West's footsteps and share in the West's achievements. This path is the "modernization paradigm," the boundaries of which were established academically in the aftermath of the West and the United States seizing leadership after 1945. The paradigm places the West at the center, pushing all other societies to the periphery.

The event of modernity is the starting point of the modernization paradigm, which will be discussed in detail in subsequent sections. Modernity is the prism through which the West is portrayed as a success story, and it should be at the center of all narratives about societies or historical experiences outside the West, both for those who invented the modernization paradigm and for those who implemented the modernization paradigm to non-Western societies.

This perspective is more than just West-centric. It is proposed here that all approaches to understanding and interpreting societies in the context of post-19th-century circumstances that do not center on their own unique circumstances and historical context should be referred to as "*modernity-centric*" narratives.

After the 19th century, non-Western societies gradually began to be exposed to the West to the point that some faced complete subjugation to it. This dynamic resulted in the West's continued progress while other countries faced constant decline. By relying on its substantial military strength derived from advanced firearms, the West turned its attention to other societies and their territories, engaged in colonialism, transformed the capital accumulation from colonialism into a massive financial power, and subjugated more land and people through its mentality of using this financial power to further expand into all other geographies. Thus, by the turn of the 19th century, Western expansionism, whose origins date back to the 14th-century geographical discoveries, evolved into the first imminent threat to the existence of societies across the globe.

One long-term consequence of defeat by the West was the loss of land and people, followed by the annihilation of native cultures and the erasure of their history and previous way of life. Native languages and cultures were largely eradicated, while native communities' histories began to be retold and re-written from a Western perspective. During this period, the victorious West

and its unique experience became the only meaningful story not only for itself but also for the remaining geographies. Thus, native societies, histories, and cultures were eclipsed by the West's tangible achievements.

By utilizing intellectual instruments and military power, the West codified its own experience as the sole developmental path for all humanity and categorized all other societies within that path. In this framework, certain societies were labeled despotic and underdeveloped, while others were dubbed primitive and wild.

The modernity-centric perspective assesses historical events, lifestyles of human communities, institutions, and unique experiences through the lens of Western hegemony. The shape the world took under this hegemony became evident after the 19th century and eventually engulfed the entire globe. Accordingly, societies are judged as advanced/underdeveloped, economic structures as developed/less-developed, political regimes as ancient/modern, and scientific, philosophical, and artistic events as archaic/contemporary. In this taxonomy, postmodernity is presented as the ideal, while phenomena associated with pre-modernity are described as invalid due to deficiencies, flaws, and errors. This approach, which strongly categorizes history and human experience, makes it impossible to comprehend historical events or recent developments in their entirety (Genç, 2012:175-86).¹

The Ottoman Empire vs. the West in the Aftermath of the 19th Century

As with other non-Western societies, the Ottomans also confronted the West in the aforementioned power dynamic. Following a years-long struggle, the nearly 200-year-long arm wrestle between the West and the Ottoman Empire concluded with the Ottoman Empire's demise and the rise of the Republic of

1 Genç's analysis of the Ottoman economic structure is a significant example in so far as the author states that societies must be assessed in the context of their unique circumstances, presents the Ottoman economic worldview, and criticises the modernity-centric perspective. As is known, post-modernity is the period during which finance capitalism flourished substantially and economic activity ascended to the highest rank among human activities. Thus, economic structures became independent entities within the modern state design, and economics established itself as a distinct scientific discipline. When the Ottoman Empire is viewed in this light, a picture of underdevelopment emerges. The Ottoman economic structure is fraught with flaws and errors. According to Genç, however, the Ottoman economic worldview is profound in and of itself. Thus, based on the political philosophy upon which the Ottoman economic structure is founded, it places a premium on subsistence. This principle, also called the provision principle, prevented famine, which was regarded as the most significant threat, and served the mentality of "letting the people live so the state will live.". To uphold this principle, the size of agricultural enterprises was kept under control and the guild organization and the ahi community were preserved. This revealed yet another facet of the Ottoman economic structure: traditionalism. The fiscalism principle, which was founded on these two principles, aimed to boost revenues, and measures such as spending restraint were implemented to this end. Utilizing a scientific rather than an ideological history methodology to examine the Ottoman economic system, which appears to be rather unproductive and underdeveloped from a modernity-centric perspective, reveals that it is completely compatible with the physical and philosophical circumstances that created it.

Türkiye from its ashes on a relatively small piece of territory in comparison to the empire that preceded it. There is substantial scientific literature on Western dominance, the major event that led to this development and peaked in the 19th century, and the dynamics that created it.

When describing major milestones in this literature, we should begin by stating that the world before the 19th century was significantly different from the one we know now. The Ottoman Empire was a major power in the East, spanning over three continents and holding a position of leadership in the Eastern world. On the other hand, the West began to awaken from its feudal slumber in the 14th century, gaining significant wealth through geographical discoveries and colonialism, and gradually emerged as a center of power. It was recognized in the 19th century that the balance of power between the East and West had shifted in favor of the latter and that the West had evolved into a substantial political power which in time became a military/industrial one. Occupations and military actions undertaken by European countries with the intention of colonizing the entire non-Western world resulted in the West's favor, and the Ottoman Empire also suffered from these developments. Both degradation in the financial structure and territorial losses caused by military defeats led to its dissolution.

After overcoming the initial shock of their unexpected defeats, the Ottomans, like all communities heavily defeated by the West, began to analyze the issue confronting them. According to M. Şükrü Hanioğlu, the feeling of obligation determined the Ottoman officials' first inclination toward the West. Due to the dominant belief that the state was being defeated by "infidels" familiar with the "new order," developments needed to be closely monitored. In this setting, the idea of inclining toward the West and implementing many of its methods in the Ottoman state began to emerge, along with the perception that knowledge of the West could bring back its superiority over the state (Hanioğlu, 1986).

After the Ottoman administrators realized that the achievements of the West could not be overlooked, they undertook a number of measures. The prevalent belief was that the West's advances were the product of scientific and technological breakthroughs and that the status quo that had favored the Ottoman Empire for centuries could be restored if those advancements were replicated. Since the first clear and serious defeats were military failures, they began to reorganize the military in the Western-style. However, it was understood that this on its own would be insufficient, and officers trained in the Western tradition were necessary to maintain this type of army. The tradition of sending cadets to the West for training was established in order for them, upon their return, to continue the efforts that had initially been supported by foreigners. This practice was carried on with military and medical schools that provided Western-style training, and since the state endeavored

to innovate, it opened new educational institutions to replace the old madrasahs, educational institutions, and scientific institutes (Ülken, 2013: 46).

Mahmud II is one of the most important figures of this historic moment. Despite the opposition, he embarked on an extremely comprehensive reform program in 1826 that began with the abolition of the Guild of Janissaries and the establishment of the Mansure Army (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*), organized in the Western-style. His reform program continued until his death in 1839. These reforms laid the groundwork for Turkish reformists in the 19th century and, to a lesser extent, in the 20th century. The first considerable need after the reform was in the field of education as the new army suffered from a severe lack of qualified officers. Despite strong opposition, students were sent to Paris for the first time in 1827 to meet this need. In the same year, a medical school was opened in Istanbul to train physicians for the new army. The Imperial Music School (*Muzika-i Hümayun*) and the School of Military Sciences (*Mekteb-i Ulumu Harbiye*), both military colleges, were established in 1831 and 1834, respectively, as were the *Mektebi Maârifî Adliye* and the *Mektebi Ulûmi Edebiye*, which were established to train public officers and translators. Each of these schools was a Western-style educational institution that focused on foreign languages and particularly French. In addition, after the first four students went to Paris, a significant number of students were sent to Europe. Students, who studied abroad as well as those who received Western-style education within the empire, became the prominent figures who altered the course of the Ottoman Empire in the years that followed (Lewis, 2000: 83-86).

Following these practices in the military and education sectors, various changes were introduced to the management mechanism, which was not fundamentalist in nature and mostly demonstrated a series of features of bureaucratic conservatism. The meaning attributed to change was associated with resistance to the West, and the way to do it was through repairing and restoring traditional Ottoman structures and power relations (Öğün, 1995: 53). These broad bureaucratic reforms, which primarily concerned the ruling class, had little influence on people's daily life. According to Ejder Okumuş, this was because the political structure, or state, was at the center of the transformation of both the empire and its social life. Although state-level innovations had some effect on society, it is striking that the state was ahead of society in terms of change and that it took initiatives to address issues raised by changing circumstances. (Okumuş, 1999: 175).

Carter V. Findley argues that the Ottoman Empire's initiatives were linked to strong traditions that had lasted since the birth of Islamic civilization and which had pre-Islamic roots. Findley argues that in an era when the empire as a form of a political organization became obsolete, the Ottomans embarked on radical reforms to overcome the consequences of the decline and

to cope with the realities of the world in which they lived (Findley, 2019: 29). In this manner, they became the only state to maintain and improve its administrative tradition without “entering the modernization age” (Kissinger 2016: 125).² This reformist approach enabled the Ottoman Empire to shine as one of the few societies that remained largely independent during the era of 19th-century imperialism. In fact, experiences and solutions developed by the Ottomans during the 130-year administrative reform process had an impact on societies all over the world - societies that were otherwise unable to respond to Western dominance due to the lack of a deep-rooted tradition on which the Ottoman Empire relied (Findley, 2019: 29-31). According to Sean McMeekin, citing Herbert A. Gibbons, it is astonishing that the Ottoman Empire persisted for as long as it did. From this perspective, although the Ottoman Empire’s territories were much more appealing to predatory European states than distant lands and were therefore under tremendous pressure, the Ottomans withstood European attacks far better than the Aztecs and Incas in America, the Mughal dynasty of India, the Manchus of China, the Qajar shahs of Persia, and the entire African continent (McMeekin, 2019: 30).

However, a distinct aspect of Western expansionism began to impact the Ottoman Empire. While commemorating the centennial of the French Revolution in 1889, François Georgeon mentioned that a group of students from the Military Medical School in Istanbul secretly laid the groundwork for a movement known as the Young Turks against Abdülhamid’s regime (Georgeon, 2006: 120-21). This group, first known as Young Ottomans and then Young Turks, formed the backbone of the Committee of Union and Progress, which was instrumental in dethroning Abdülhamid II in 1908 (Hanioglu 1995: 71-72). Claiming to be the successors of the French Revolution, their first goal was the sultan’s dethronement and proclaiming a constitution. According to Georgeon, the Young Turks, who attended the classes of historians such as Albert Sorel and Emile Boutmy at the *École des Sciences Politiques* and were influenced by their views of the French Revolution, were more inspired by the French Third Republic’s vision of “radical” revolution (Georgeon, 2006: 120-21). Thus, Western expansionism reached the Ottoman territories through Western-style educational institutions established for the training of army officers and students sent abroad. It, thus, became clear that the new generations of a defeated society would be unable to resist the West, which used its colonial-based financial power to provide not only military but also cultural tools. This process reached a tipping point with the emergence of a view among students receiving Western-style education that the West was superior to the East not only militarily but also spiritually and ideationally. Students

2 Henry Kissinger disregards the solutions generated by the Ottoman Empire based on its own traditions and circumstances, and explains the process from a modernity-centric perspective claiming that the “Ottoman Empire began to get infected when the strict religious groups in the palace resisted against modernization.”

with similar views banded together in peer solidarity, which eventually led to the emergence of the first organized internal opposition to the Ottoman Empire (Ergut & Uysal, 2012: 81), which eventually led to the emergence of the first organized internal opposition to the Ottoman Empire. Even though these opposition movements, which were organized in the field of education and were well-known for their opposition to Abdülhamid II, believed in the philosophical superiority of the West, their fundamental question was "How can this state be saved?" (Lewis, 2000: 212) Early views advocated that the only remedy to overcome the failure against the West was to recognize its superiority in military and technological terms, as well as in the generation of knowledge. These views also emerged within this movement and gained many followers.

Although some of the answers produced by the established Ottoman order paradoxically constituted the foundation of its opposition, the Ottoman establishment was confronted with the question "How can this state be saved?" long before the aforementioned opposition movements. In addition to military and educational measures, the establishment made a series of intellectual/political moves to reverse the political developments. These policies or styles of politics, according to Yusuf Akçura, can be classified into three categories. The first is Ottomanism (Ottoman unity), whose goal was to build an "Ottoman nation" that blended different elements, similar to the United States. This idea was developed during the reign of Mahmud II, and although it was in the spirit of the time and was supported by Ali and Fuat Pashas, it was weakened by the rise of German nationalism. When the destructive effects of nationalist movements on the Ottoman territory were realized, Islamism was adopted as a different style of politics after the ideal of Ottomanism failed. Islamism was presented as an alternative nationalism emphasizing the national system. Abdülhamid II adopted the Islamism policy, which was even mentioned in diplomatic correspondence during Abdülaziz's final years. This policy was implemented to put an end to the rebellions and provocations that began in the southern regions that were densely populated by Arabs and to keep the Muslim population of the empire together. However, due to the incapacity to quell the rebellions in the south and the rise of Arab nationalism, Islamism was destined to fail. As a result, the Pan-Turkism policy was implemented to keep the Turkish community united as the empire's founding and most populous ethnic element. The pan-Turkism policy, like the Islamic policy, is universal and extends wherever Turks live (Ülken, 2013: 573-574).

Throughout the 19th century, the state adopted these three political styles consecutively and implemented them dynamically in response to changing circumstances. The motivation behind these approaches, which could be considered as state policies, was not to view the Ottoman Empire as a historical stage that needed to be overcome but instead to preserve the empire along

with the state and society and to avoid transforming them into something other than what they were.

Westernism, on the other hand, is a completely different political style that became influential when the aforementioned opposition students began to fill positions in the bureaucracy (Mardin, 1997: 16). This movement gained strength as the center of power shifted from the palace to the Sublime Porte, particularly during the reign of Mahmud II. During this period, the traditional scribal service (*kalemiye*) began to be transformed into a structure resembling modern bureaucracy, and bureaucracy emerged as an independent power that was extremely difficult to control. In fact, when reformist Foreign Minister Reşit Pasha read the Imperial Edict of Gülhane (*Gülhane Hatt-ı Şerif*) on November 3, 1839, he intended not only to ease Western states' pressure on the empire but also to represent the aspirations of Ottoman bureaucrats, who had visited Europe, spoke European languages, and had adopted classical liberal thoughts, and who sought to be relieved from their vulnerable positions as the sultan's subjects (Zürcher, 1995: 78-80) and gain control over the state. The Edict was recorded as one of the most powerful manifestations of Westernism as a political approach and one of the first triumphs of Westerners as a group. This is why Western newspapers portrayed the Ottoman Empire's domestic transformation as "a kind of evidence of joining the Great European family"³ and a "triumph of the Western civilization."

The groups supporting juridical Westernism seized power during the final years of the Ottoman Empire and acted with the notion that one could catch up with the West by adopting the Western philosophy in its entirety (Ortaylı, 2001: 230). According to Orhan Türkdoğan, the groups seeking to implement policies that would transform Westernism into a kind of philosophical migration introduced an imitation mechanism rather than a mental process characterized by understanding, comprehension, recognition, and digestion. This approach contributed to the persistence of imitation over creativity in subsequent cultural exchanges (Türkdoğan, 2012: 368).

Despite differences in methods and philosophical preferences, it is clear that the common ground between the Ottoman state policy and the opposing classes, which had received Western-style education and saw the West as superior, was their desire to prevent the empire from dissolving (Lewis, 2000: 212). Both viewpoints believed that necessary conditions for competing with the rising Western power needed to be in place to avoid this outcome, and major policies needed to be adopted to achieve it.

However, neither the 19th-century Ottoman bureaucracy and high palace officials nor the Ottoman intelligentsia referred to these movements as

3 Orhan Türkdoğan quoting the newspaper *Le Temps* (November 9, 1839) in *Türk Toplum Sistemi ve Yapısal Sorunları*, p. 371.

modernization movements. Identifying these efforts as "modernization efforts" is associated with the subsequent period, particularly the process that began after the 1950s and is primarily political in nature. This becomes clear when we analyze the theory of modernization and the political/academic climate that gave rise to this concept.

The Concept of Modernization and Modernization Theory

Modernity emerged as a direct result of capitalism. According to S. N. Eisenstadt, modernity, the practice typical to Western societies, emerged as a result of the changes that took place in the social, economic, and political systems in Western Europe and North America from the 17th to the 19th century (Eisenstadt, 2007: 11). When confronted with the West's military and economic power, many societies sought ways to resist it, and within that context, they voluntarily introduced Western-made items, particularly military and technological products, to their lands. However, history shows that these efforts were not successful, and no single society emerged that could stand up to Western expansionism and resist being conquered. Along with the West's military superiority, cultural expansionism contributed significantly to events unfolding in this direction. The items initially transferred to resist the West and to defend their own social/national existence brought with them the culture of the world to which they belonged and small islets of power, mostly composed of ruling elites who adopted the culture of the hostile society at varying rates, emerged within these societies. Thus, these societies which came within a hair's breadth of the enemy society's military pressure, on the one hand, and which were caught in a mentality conflict with their elites who admired the enemy society's culture, on the other, were taken over by the West at various times.

"Modernization Theory" as a Political Construct

"Modernization Theory" is a theory coined after 1945 that examines the stages of social development based on industrialization and compiles it to provide non-Western societies with paths to follow. According to Madan Sarup, this concept and all of the developments that it evokes, such as scientific discoveries, technological innovations, advances in the industry, population movements, urbanization, the establishment of nation-states, and various socio-economic changes brought about by mass political movements, are not independent of the emergence of the capitalist world market (Sarup, 1995: 187). The latter and the dynamics underlying capitalism, in general, have given the concept of modernization its main characteristics. These characteristics can be seen in the West's wide-scale economic strategy. According to David Landes, the first capital accumulation that allowed capitalist expansionism to appear on the historical stage and the role played by the non-Western world at this historical moment continued in subsequent periods. After a certain point,

the activities that revealed the West's initial capital accumulation, which Landes mentioned and were essentially illegitimate, began to be abandoned by the Western world, but the Western perspective persisted. The role assigned to the non-Western world has been that of not objecting to the transfer of its underground and ground riches to the West as cheap raw materials; functioning as lucrative markets for Western-manufactured goods; and serving as cheap labor whenever necessary. Despite encountering local resistance, the West carried out this strategy, with "economic" activities such as colonization, looting, smuggling, piracy, and enslavement at its very center. (Landes, 1995: 72-73) After sufficient capital accumulation, it moved to a different phase.

At the beginning of the 20th-century, there was a paradigm shift away from illegitimate methods that cannot be justified discursively toward a more legitimate ground that permits doing so. Throughout this process, politics and diplomacy were organized and instrumentalized on a global scale with the goal of ensuring that international trade served the interests of the West. In accordance with this goal, international institutions were established, and non-Western countries were compelled to adhere to this design through political, military, and economic pressures. These dynamics, which persisted through the organization of international trade and the systematic and institutional regulation of relations established with the rest of the world from the second half of the twentieth century onward, have gained an academic framework through modernization theses which argue that the West should be taken as a model and that the non-Western world should go through the same stages of development by following in the footsteps of the former.

According to Roland Robertson, the modernization argument, which began to be discussed after 1945 and became popular in the 1960s, is directly related to the traditional sociological perspective of transition from "community" (*Gemeinschaft*) to "society" (*Gesellschaft*). Modernization theories, he claims, were developed to discuss what modern life brought and took from Europe and North America in the late 19th and early 20th centuries and how these would relate to the rest of the world (Robertson, 1992: 11). When the United States became influential in world politics after 1945, a heated debate erupted around this viewpoint, the frame of which was formed by American academic circles, and many different definitions of modernization emerged. According to Fahrettin Altun, Anthony D. Smith evaluates modernization definitions under three categories: modernization as "a process of social change or the sum of such processes that are theoretically universal in space and time"; modernization as a historical experience "distinguished by secularization and the rise of capitalism," often traced back to the Renaissance and the Reformation; and modernization as a concept characterizing "a series of policies pursued by leaders or elites of developing countries." (Altun, 2011: 12) The concept of modernization, according to Dankwart A. Rustow and Robert E. Ward, refers to the "colossal transformation in Western Europe that began at the end of

the Middle Ages and today includes even the most distant countries." (Altun, 2011: 12) Wilbert E. Moore defines modernization as "contemporary transformations of 'traditional' or 'underdeveloped' countries in order to acquire the economic and other structural characteristics of technologically advanced nations." (Altun, 2011: 12) Eisenstadt defines modernization as the transformations that occurred as a result of economic, political, and social processes that developed in Western Europe and North America from the 17th to the 19th centuries, then spread to other European states, and finally to Asia, Africa, and South America in the 19th and 20th centuries. David Apter, on the other hand, considers modernization as a social system that has the ability to be new constantly; employs change as its main belief; and claims that it contains differentiated, flexible social structures and a social skeleton that provides the knowledge and skills required to live in a technologically advanced world (Altun, 2011: 12). All definitions converge on the point that the target of the modernization paradigm is always non-Western parts of the world.

According to İnalçık, the modernization theory or program, like the classical theories of Karl Marx, Émile Durkheim, and, to a lesser extent, Max Weber, is based on the adoption of the main theoretical projects and frameworks that emerged in early European modernity, namely phenomena such as social differentiation, urbanization, industrialization, by all societies seeking modernization (İnalçık, 2011: 369-70). Eisenstadt does not distinguish between modern and modernizing societies and describes the modernization process as an unavoidable process that began at different times for different societies. He explains concrete modernization phenomena such as social differentiation and specialization, markets in economic life, party activities and voting in politics, bureaucratic organization and the improvement of functions in many institutional areas, the distinction between professional and political roles, and family and kinship roles. In the economic field, he offers the development of cutting-edge technology; the emergence of secondary (industrial and commercial) and tertiary (service) sectors as opposed to key sectors that provide core services; increase in production, consumption, marketing; specialization; the growth of fields of activity; the increase in the complexity of markets, goods, and workers; and the expansion of financial markets. In the political field, he discusses the concentration of power by central, legal, administrative, and political instruments; the potential power to contact large segments of society; and democracies and populism. In the cultural field, Eisenstadt discusses mass education, mass media, the increase of interaction between cultural elites and large masses in order to spread secular education and literacy; and the emergence of a new cultural perspective, which is at the zenith of all these developments. This viewpoint manifests itself as an emphasis on progress and development; the spontaneous expression of happiness, abilities, and emotions; the emergence of individuality as a moral value; and the simultaneous suppression of the individual's dignity and an emphasis on

efficiency (Eisenstadt, 2007: 13-16). As a result, modernization is an outcome of the West's attempt to sustain its modernity experience in accordance with the roles it has assigned to the non-Western world. Its main thesis is that if the formulae proposed by the West are accepted, non-Western societies will share in the West's wealth and success. Acceptance of this thesis by non-Western societies directly results in the importation of the modernization paradigm developed in Western academies and all the solution proposals it contains.

Early modernization theorists were preoccupied with objectively measurable characteristics such as education, occupation, literacy, income, and wealth, and showed little interest in the subjective and interpretive aspects of modernization. When discussing culture, references to concepts such as Protestant ethics and political participation are made in the hope of eliciting disciplined work. Robertson points out that the modernization theories that emerged during this first period were discussed in terms of "*convergence and divergence*." Accordingly, proponents of convergence argue that all societies progress towards the same point at different rates. The birth of the "industrial man" is the culmination of this process. Divergence thesis proponents believe that the same point will be reached in different ways and forms, referring to plural modernities. These arguments, in essence, envision a monolithic "world system" and an ideal model in which all societies become identical. Robertson also mentions a third point of view proposed by Zygmunt Bauman: *invariance*. According to Bauman, societies mostly converge in economic and technological aspects, diverge in social relations, and remain unchanged in some others. Robertson believes that this development introduces "*social continuity*" to modernization discussions but that this point of view is only taken into account by a few who speak from within the paradigm. According to Robertson and J. P. Nettle, modernization is much more "subjective," fluid, and "cultural" than many modernization theorists demonstrate in their "objective" approach. Using Japan's Meiji era and Russia's Peter I period, which can be referred to as "latecomers" as examples, it becomes evident that the latter and all societies that have implemented the modernization project are in mutual interaction with one another. This demonstrates the *reflexive* character of modernity. Robertson also refers to the "world systems" theory proposed by Immanuel Wallerstein in the 1970s under the category of modernization theories. According to Wallerstein, modernization theory's classical framework construes non-Western societies comparatively to Western societies. Western societies serve as the primary frame of reference in this perspective. It is claimed that all societies are comprehended within a pattern of inter-societal systematic relations, that capitalism grows stronger as the system expands, that societies play their roles in the world system based on their place in the systematic global division of labor, and that political and military relations continue reciprocally (Robertson, 1992: 12).

Altun draws attention to certain a priori present in the road map laid out for societies within the framework of modernization theory. Non-Western societies, Altun argues, must systematically carry out an *internal purge* and *external intervention* in order to achieve their goal of modernization. In any case, the traditional elements that stand in the way of modernity must be removed from the social sphere and historical memory. In terms of external intervention processes, the *image of the West* as a transcendent concept and the *American model* as a practical demonstration are consecrated. Non-Western societies that want to modernize must follow the United States' footsteps, the *world's leading society*. External intervention mechanisms should be established in this context, and these mechanisms, organized on an international scale, should assist other societies within the world order designed by the U.S. In addition to the political regulations in question, it should be possible to raise local *modernizing elites* in non-Western societies, which will have the opportunity to influence society. These elites, which emerge as social actors who have internalized Western values, should be given considerable space to direct the modernization processes. Altun argues that it has been attempted to form a theoretical framework around issues such as how intercommunal institutions can construct intervention areas in a healthy way and to what extent various social leaders, such as intellectuals, the military, and actors who are viewed as drivers of change and innovators in developing countries, can fulfil their "mission to pave the way for history" (Altun, 2011: 154-55).

The main reason for the emergence of modernization theory and its widespread discussion around the world is the steps taken by Europe and then the United States to expand the capitalist world market following their rise as military, commercial, and political powers. During this period, the United States and Europe launched a massive propaganda campaign (Kaynar, 2020: 624-26) against non-Western societies, taking advantage of all the opportunities provided by the audio, written, and visual mass media. With the help of these efforts, they consolidated their position as hegemonic powers in the historical scene. The recognition of the West as a teacher and the non-Western world as a student is the most important feature determining the nature of these discussions. The "recipient civilization/contributing civilization" categorization, whose most definite forms are encountered in the experiences of colonialism and imperialism, is active here, and a top-down road map is dictated to all societies under the leadership of the U.S. Societies that do not adhere to this road map would be unable to participate in global trade or find a place in the global division of labor. Modernization practices, which appear to be the preferred path, are essentially a series of bitter pills that non-Western societies must swallow in order to remain in the international system. Non-Western communities are coded as either raw material suppliers, cheap labor, or profitable markets for finished goods in this form of relationship, and reversing the relationship is structurally impossible.

According to Ronald Inglehart, modernization studies played an active role in social sciences in the 1950s and early 1960s but lost prominence in the 1970s. Inglehart conducted a detailed study of 43 countries in 1995, asserting that the modernization framework was a functional system, evoking Lucian Pye's 1990 thesis, in which he stated that a return to modernization studies was necessary (Inglehart, 1997: 8). Following the publication of this work in 1997, the issue of modernization resurfaced as a global topic of discussion.

Is it possible to speak of an "Ottoman modernization"?

In light of all this information, it is apparent that neither Western reforms recorded in the history of the Republic of Türkiye prior to 1945 nor movements of renovation and reform introduced in the last century of the Ottoman Empire can be regarded as modernizations. According to the Ottoman experience, even if the initiatives were taken and practices are known as renovation, reform, and innovation were implemented as a result of compelling historical conditions in order to achieve the technical superiority of the West, they emerged as a result of an internal choice. The Ottoman elites established their framework and put it into practice. The practices that went on after 1923 as an extension of the Ottoman Empire's reform agenda and the spread of Western perspectives in society also emerged as a result of domestic debates and were based on choices. Therefore, one cannot speak of "Ottoman modernization" in the same way that one cannot speak of "Turkish modernization" prior to 1945.

The Ottoman Empire was well aware of modernity developments in the West from an early date and wanted to keep abreast of these developments at various levels. According to A. Adnan Adıvar, Selim III, in particular, closely followed the French Revolution, which occurred during his reign, and took steps to build up an army capable of opposing the European armies trained in accordance with modern science and techniques. In this framework, he considered renovating the armory and brought engineers from France and Sweden to establish factories (1790). However, the state considered that relying on the science and techniques of foreign engineers would prove unreliable and thus decided to establish a modern school of mathematics and artillery to train officers and military engineers. The Imperial School of Military Engineering was founded in this period, and it later merged with the Imperial School of Naval Engineering and started to serve as a single school. Later, initiatives to write and translate scientific publications to be taught there began. With an edict of Selim III, arithmetic, geometry, geography, trigonometry, algebra, topography, military history, integral and differential calculus, mechanics, astronomy, military engineering, and ballistics were added to the curriculum, in addition to Turkish, Arabic, and French (Adıvar, 1970: 187-88).

Hanioglu underlines that scientific analyses were prevailing at that time. Accordingly, in a short time, "The people of Europe built America and even

spread to other continents. Even though other nations cannot depart from the coasts of their own countries, Europeans travel from one pole of the globe to the other under the guidance of science and industry." (Hanioğlu, 1986: 18). This demonstrates that functions assumed by science were praised, and supporters of renovation, who were aware of the need for "*knowledge and science*," began to rise fast among the empire's intellectuals. It became the most notable feature of the time that "engineers" were introduced as a new figure in narratives that contained dialogues about how to reform a province, and that the fundamental problem highlighted was awareness of "*knowledge and science*" (Hanioğlu, 1986: 18). Countless articles and anecdotes about this issue made an indelible mark on the era. Among them is an article authored by Munif Pasha, representing the zeitgeist of the time:

Apart from the major difference between scholars and illiterates in terms of prosperity and well-being, it is evident proof of our argument that illiterates are always defeated and enslaved by contemporary nations, and a small community like Britain can enslave and occupy foreign states that are twenty times larger than itself, and it can influence the entire world to some extent. Some people prefer a nomadic and simple life to civilisation; this is a completely erroneous view. Nothing can be said about those who support this erroneous view other than they are "ill-intentioned" or "malevolent". It is a great fallacy for some illiterate people to claim that science produces a corrupt belief. However, the foolish friends of religion profess such an impertinent statement out of zealotry, but they actually ruin religion. (Hanioğlu 1986:19)

The emphasis on knowledge and science with extremely presumptuous statements also gave rise to the idea of innovation. According to Hanioğlu, the magic component of the era was "New Progress". The phrase "progress" gained popularity in the sense used by Marquis de Condorcet and Jacques Turgot. For the metropolitan bureaucrats and upper classes who were familiar with the Western culture in addition to its science, the phrases "knowledge and science" and "development" summed up what was understood by Europe and its superiority. Hanioğlu carefully underlines that the science discussed here was given a transcendent identity. He argues that it was quite simple to make such a change in a society that saw science and scientific knowledge as synonymous with "religion." Similarly, the "need for progress" was an idea that emerged as a result of cultivating Islamic thought. However, the concepts of "new progress" and "new science" that were the path to that progress were, above all, of tangible worth. The superiority of "science," which was prepared to take on all the roles played by religion, including legitimacy, with its new identity, was based on this tangible nature, and its supporters never hesitated to express this feature (Hanioğlu 1986: 21).

Moving on from knowledge and science, after the concepts of progress and innovation became clear, extremely radical ideas began to gain a foothold in a dual structure that saw society divided between adopters and non-adopters of these concepts. Unhesitatingly stating that the gap between these two groups constituted the major divide in society, Şemseddin Sami Bey wrote,

In today's world, a man familiar with knowledge and science does not rely on anything else. Today, science has advanced to the point that it is no longer an impossible dream, a shadow, an illusion, but a tangible and evident reality that can be seen, touched, and the scent of its flower can be smelled, and the flavour of its fruit can be tasted... Just as the people of Egypt and India were formerly separated into classes, we notice that the people of civilised nations are still divided into three classes even today: scientists, artists and workers... (Hanioğlu, 1986: 18-19)

This process continued with the spread of statements claiming that engaging with science would liberate people from superstitious beliefs (mostly Islamic beliefs), that even cases such as child labor are legitimized through scientific judgments, and that the ground had been laid to put aside ethical perspectives completely. Later, like in Europe, biological materialism and the views of Charles Darwin influenced these groups, and a new generation emerged among the Ottoman intellectuals and bureaucracy (Hanioğlu, 1986: 22-26).

During the Ottoman Empire's final years, this dissidence among the elites also led to some disagreements about how to address the problem of confronting the West in particular. Nonetheless, there was no dissidence about introducing several innovations or reforms based on knowledge and science - there was actually an agreement among Ottoman elites on this. The policies implemented during this period were always referred to as "innovation, novation, reform, and progress."

Although the analyses produced in the Ottoman Empire and the mechanisms provided to resist the West yielded results for over a century at various levels, they failed to prevent the inevitable ending. With World War I, the Western world succeeded in ending the Ottoman Empire and sharing its territory. After the West recovered from the Great Depression of 1929, one of the most severe crises of capitalism, it found itself embroiled in a new struggle for division with World War II, and the United States emerged stronger as a result of this struggle. After 1945, the world moved forward to a new international organization led by the United States. International political, judicial, and economic organizations that would ensure the West's leading position and interests were established following 1945 under U.S. leadership. After 1945, the countries whose ground and underground resources were transported to the West under the classical colonialism led by Britain were affiliated with the center in a mechanism called "new colonialism." No society that wished to survive thereafter had any choice but to become a part of the "international"

system. Under the leadership of the West, countries became involved in the global organization of cooperation, and they were given various recipes to achieve this most efficiently. Within this framework, the modernization paradigm is one of the most effective instruments used for this purpose. After the 1950s, the fundamental question of the modernization paradigm, which was developed at universities in the United States, was how to conduct individual analyses of countries that would be integrated into the global system and provide prescriptions for their modernization. Given that it was decades after the collapse of the Ottoman Empire when this paradigm was introduced, one could argue that the Ottomans did not deal with the paradigm of modernization or the theory of modernization and that when confronted by the West, they used their unique solutions, allowing them to resist Western expansionism for much longer than other civilizations.

Conclusion

"West" is intrinsic to modernity so that "modernity" as a term serves merely to describe the unique experience of the Western world. From this perspective, the concept of modernity has no meaningful equivalent in the non-Western world.⁴ Although the term "modernity" is widely used while speaking about the historical experience of the non-Western world, this is incorrect, as are all anachronistic claims. On the other hand, there is a large body of literature that attempts to explain the way non-Western communities survive in the face of the West's new position as a result of its modernity experience. Almost all of this literature was written from a modernity-centric perspective that views the West's modernity experience as the ultimate goal and seeks to explain the non-Western world through some form of "improvement." The explanation attempts mentioned above, which may be described as mostly orientalist prior to 1945, emerged as the "paradigm of modernization" after 1945.

The critical aspect of this paradigm may be that it is a discursive construction of Western academic circles, primarily within U.S. universities, developed for the non-Western world after 1945 and that its limits were artificially defined. The concept of "modernization" developed within this paradigm, and the "theory of modernization," built on this concept, emerged as a theoretical/political framework that describes how the non-Western world can become more like the West or that reviews the experiences of the communities aspiring to be like the West, compiling their failures or good practices. From this perspective, one can easily argue that the non-Western world referred to its problem of confronting the West and its solutions for that problem with a variety of names, but the paradigm of modernization emerged as a post-1945 phenomenon. There were some changes after 1945: societies were no

4 For a different perspective on multiple modernities see Atsuko Ichijo, *Nationalism and Multiple Modernities, Europe and Beyond*, England: Palgrave Macmillan, 2013.

longer permitted to use their unique solutions to the problem of confronting the West; the West once again offered solutions and prescriptions for the target societies; and the target societies were denied their right to choose on the matter. As a direct result of this forced choice, these societies had to abandon their solution proposals for resistance toward the West, and acknowledge the Western dominance, consciously or unconsciously, at a systemic level by importing the modernization paradigm. Upon this, they were integrated into the international system and trade network formed in accordance with the interests of the West, and they agreed to work in line with these interests.

On the other hand, the societies that are consoled with the promise of success and motivated by the dream of achieving wealth as Westerners did, failed to achieve the objective of “modernization” regardless of how hard they tried. Although there are attempts to obscure this fact through new theoretical initiatives like “multiple modernizations” or “multiple modernities,” it cannot be concealed that there is an obvious failure. However, this failure is an unavoidable consequence of the “paradigm of modernization” because the majority of tangible and intangible indicators put forth by the West are not significant from a cultural, historical, or social perspective for the non-Western world. Therefore, the steps towards modernization remain cursory, and amorphous community structures emerge. That said, societies are bound to absolute failure by approaches that view history and non-Western societies from this perspective and try to explain them on a true or false scale. This inevitable failure ensures that societies do not question why they cannot attain a share of the prosperity and success of the West, despite having acknowledged the Western dominance and agreeing to play the role assigned to them in the world system. These societies, which accept being classified as developing or underdeveloped, continue their hopeless attempts with a yearning for the day they will succeed and in the meantime, remain within the system. As suggested by the “paradigm of modernization,” these countries play the roles assigned to them from the very beginning, and they continue to lose in order for the West to win by providing cheap raw materials and labor and maintaining their position as a market for value-added products created by the West.

This type of relationship between the Western world and the non-Western world is a post-1945 phenomenon, and it is anachronistic to use the concept of “modernization” that accompanies this phenomenon to characterize the period preceding 1945. It is understood that this anachronism is used to provide a historical context for the modernization paradigm and to turn it into a narrative by linking it to non-Western societies’ past experiences. The discussions about “Ottoman modernization” or “Turkish modernization,” which began among our academics, especially after the 1970s and peaked after the 1980s, are of a similar character. Although the concept of “Ottoman modernization” first emerged in the 1960s in studies at U.S. universities, this term was recognized especially after the 1970s and 1980s, and terms like “Ottoman

modernization" or "Turkish modernization" were used in academic works in this field without argument. However, it is impossible to speak of a potential "Ottoman modernization" within the context of the abovementioned claims. It is hardly hyperbole to argue that the discussions about Ottoman modernization were injected into our academia as a retrospective effort of review and interpretation, and that they were later adopted without being questioned.

References

- Adanır, O. (2013). *Osmanlı ve ötekiler*. Doğu Batı Yayınları.
- Adivar A., A. (1970). *Osmanlı Türklerinde ilim*. Remzi Kitabevi.
- Altun, F. (2011). *Modernleşme kuramı / Eleştirel bir giriş*. Küre Yayınları.
- Berkes, N. (1999). *The development of secularism in Turkey* (1st edition). Routledge.
- Davison, R. H. (2016). *Reform in the Ottoman empire, 1856-1876*. Princeton University Press.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme, başkaldırı ve değişim*. Doğu Batı Yayınları.
- Ergut, F., & Uysal, A. (2012). *Tarihsel sosyoloji / Stratejiler - sorunsallar - paradigmalar*. Dipnot Yayınları.
- Findley, C. V. (2019). *Osmanlı imparatorluğu'nda bürokratik reform*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2012). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 175-186.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk modernleşmesi 1900-1930*. Yapı Kredi Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1986). *Bir siyasal örgüt olarak osmanlı ittihad ve terakki cemiyeti ve jön Türklük (1889-1902)*. İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*. Oxford University Press.
- Ichijo, A. (2013). *Nationalism and multiple modernities: Europe and beyond* (2013th edition). Palgrave Macmillan.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization*. Princeton University Press.
- İnalcık, H. (2011). *Rönesans Avrupası & Türkiye'nin batı medeniyetiyle özdeşleşme süreci*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaynar, M. K. (2020). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İletişim Yayınları.
- Kissinger, H. (2016). *Dünya düzeni*. Boyner Yayıncılık.
- Landes, D. S. (1995). *Kapitalizmin doğuşu*. İnsan Yayınları.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). *Türk modernleşmesi makaleler 4*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2019). *Genesis of young Ottoman thought*. Princeton University Press.
- McMeekin, S. (2019). *Osmanlı'da son fasıl & savaş, devrim ve ortadoğu'nun şekillenmesi (1908-1923)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Okumuş, E. (1999). *Türkiye'nin laikleşme serüveninde Tanzimat*. İnsan Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İletişim Yayınları.
- Öğün, S. S. (1995). *Modernleşme, milliyetçilik ve Türkiye*. Bağlam Yayınları.
- Robertson, R. 1992. *Globalization: social theory and global culture* (1st Edition). SAGE Publications Ltd.

- Sarup, M. (1995). *Post-yapısalcılık ve postmodernizm & Eleştirel bir giriş*. Pharmakon Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2012). *Türk toplum sistemi ve yapısal sorunları*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ülken, H. Z. 2013. *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1995). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları.

İslam Ekonomisine Dair Görüşlerin Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Harun ŞENCAL*

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

ÖZ

Bu çalışmada İslam ekonomisine dair dört farklı görüş ele alınarak eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu görüşlerden ilki, kapitalizmin kökeninin İslam'da olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunanların anakronik bir okuma yaparak kurumlar ve ilişkiler arasındaki benzerliklere odaklanıp farklılıkları göz ardı ederek bir İslam ekonomisi tanımladıkları görülmektedir. İkinci görüş, bilginin İslamlaştırılması bağlamında iktisadi görüşlerin içerisinde bulunan seküler ve İslam'a uygun olmayan bilgilerin çıkartılarak yerine İslami bir dünya görüşüne uygun bilgilerin yerleştirilmesi şeklinde tanımlanan İslami ekonomi anlayışıdır. Bu görüşte dikkat edilmesi gereken iki husus (1) arındırılması gereken unsurların farkına varmanın ve gerçekten arındırabilmenin imkânı ve (2) yerleştirilmesi gereken İslami görüşlerin ne kadar İslami olacağı noktalarıdır. Üçüncü görüş, İslam ekonomisinin Şeriat'ın gayeleri bağlamında anlamlandırılmasıdır. Özellikle makro politikalar bağlamında İslam ekonomisi yaklaşımlarının dayandırıldığı bir görüş olarak Şeriat'ın gayeleri ve maslahat kavramları, soyut olmaları ve aydınlanmacı eğitim ile şekillenmiş akıllar tarafından İslam'ın gayelerinin çarpıtılarak kapitalizmin gayelerinin ön plana çıkarılması tehlikesini barındırması sebebiyle dikkatle yaklaşılması gereken bir pozisyonudur. Son görüş ise İslam'ın ontolojik ve epistemolojik kaynakları üzerine inşa edilmiş İslami bir düzeni ve bu düzendeki sistemlerin çerçevesini ifade eden İslam politik ekonomisi görüşüdür. Bu görüşle ilgili en önemli eleştiri, kapitalist sistemin hegemonyası altında bu tarz bir makro dönüşümün ve normatif inşanın ne derece başarılı olabileceği sorunudur.

Anahtar Kelimeler:

İslam Ekonomisi, Bilginin İslamlaştırılması, Şeriat'ın Gayeleri, Ahlaki Kapitalizm, İslam Politik Ekonomisi

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, hsenca1@29mayis.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3617-8954

A Critical Evaluation of Views on Islamic Economics

Abstract

In this study, four different views on Islamic economics are discussed and critically evaluated. The first is the view that the origin of capitalism is in Islam. It is seen that those who support this view understand Islamic economics through an anachronistic reading, focusing on the similarities between institutions and relations and ignoring the differences. The second view is the Islamic understanding of economics, which is defined as the removal of secular and un-Islamic information from economic views in the context of the Islamization of knowledge and replacing it with knowledge extracted from an Islamic worldview. Two points to consider in this view are (1) the possibility of recognizing and truly purifying the elements that need to be purified, and (2) how Islamic the Islamic views that need to be placed will be. The third view is to make sense of Islamic economics in the context of the objectives of *Shariah*. As a view that determines the approaches of Islamic economics, especially in the context of macro policies, the aims and *maslaha* concepts of *Shariah* are a position that should be approached carefully because they are abstract and carry the danger of distorting the objectives of Islam and bringing the aims of capitalism to the forefront due to the minds shaped by enlightenment education. The last view is the Islamic political economy view, which expresses an Islamic order built on the ontological and epistemological sources of Islam and the framework of the systems in this order. The most important criticism of this view is how successful such a macro-transformation and normative construction can be under the hegemony of the capitalist system.

Anahtar Kelimeler

Islamic Economics, Islamization of Knowledge, Objectives of Shariah, Ethical Capitalism, Islamic Political Economy

EXTENDED ABSTRACT

The transformations caused by modern life have not only been in the political and legal systems but also in economic systems. Especially after the 18th century, the emerging market system started to shape the society and define the main institutions of the society leading to a significant transformation of traditional relations and institutions (Polanyi, 2010). This transformation was not only limited to Western countries but also resulted in the change of relations and institutions in Muslim societies in line with the principles of the capitalist market system. Muslim intellectuals and scholars who are aware of the transformative effect of capitalist economic principles -especially on Muslim societies- have also done important research on how an economic system should be in an Islamic order. In the background of these attempts, there were the efforts of Muslim scholars to establish an economic system in the post-independent era of colonized Muslim societies and to build an Islamic identity against socialism and capitalism, two important ideologies of the 1920s.

In the theoretical debates on Islamic economics, which have continued since the 1920s and especially increased in the 1970s, the positions of the researchers and their approaches to the issues are based on the background of these people (their fields of education such as Islamic sciences, politics or economics), the context they are in (the aim to find solutions to practical problems or develop theoretical frameworks) and their position in society (working for government agencies as a bureaucrat or being a member of civil society). Through examining the positions taken by researchers from

different backgrounds and contexts, this study aims to evaluate and categorize the positions of researchers seeking answers to the question of how the economic structure should be in an Islamic order. It will be difficult to gather these centuries-old studies, which seek answers to the question of how the economic life in an Islamic order should be; hence, the common points of the relations and institutions suggested by the researchers in the context of political economy have been highlighted.

In this study, four different views on Islamic economics are discussed and critically evaluated. The first is the view that the origin of capitalism is in Islam. It is seen that those who support this view understand Islamic economics through an anachronistic reading, focusing on the similarities between institutions and relations and ignoring the differences. The second view is the Islamic understanding of economics, which is defined as the removal of secular and un-Islamic information from economic views in the context of the Islamization of knowledge and replacing it with knowledge extracted from an Islamic worldview. Two points to consider in this view are (1) the possibility of recognizing and truly purifying the elements that need to be purified and (2) how Islamic the Islamic views that need to be placed will be. The third view is to make sense of Islamic economics in the context of the objectives of *Shariah*. As a view that determines the approaches of Islamic economics, especially in the context of macro policies, the aims and *maslaha* concepts of *Shariah* are a position that should be approached carefully because they are abstract and carry the danger of distorting the objectives of Islam and bringing the aims of capitalism to the forefront due to the minds shaped by enlightenment education. The last view is the Islamic political economy view, which expresses an Islamic order built on the ontological and epistemological sources of Islam and the framework of the systems in this order. The most important criticism of this view is how successful such a macro-transformation and normative construction can be under the hegemony of the capitalist system.

While there are points where each position is right and beneficial for the struggle of Muslims to survive in the modern world, there are also some problems regarding the structure and construction process of the relations and institutions suggested by these positions. The source of these problems is to interpret the life in pre-modern Muslim communities, especially the period of the Prophet Muhammad, through an anachronistic reading, to act on similarities by ignoring the differences between the pre-modern period and the modern period, to imagine the possibility of transforming the knowledge produced in the modern period by the context, to neglect the impact of the hegemony of the nation-state and capitalist market system in establishing an Islamic order. Despite these problems, however, each position offers important intellectual knowledge and guidance for Muslims to live by preserving their Islamic identity in the modern era. In order to benefit from this guidance, we first need to grasp the basic principles and dynamics that make up the relations and institutions of the modern world we live in and then strive to build the relations and institutions revealed by the Islamic understanding of existence and knowledge in society, starting with ourselves and our individual environment, which is, to a certain extent, under our control. Hence, the duty of taxpayer Muslims is to strive for this transformation starting from the individual sphere, rather than directly aiming for a social transformation at the macro level in the first step.

Giriş

Modern bir dünyaya doğan Müslümanlar içinde buldukları toplumlarda Allah'ın rızasına uygun yaşamaya vesile olacak ilişki ve kurumları ihya ve inşa edebilmek için hem teorik hem de pratik çabalar göstermişlerdir. Özellikle sömürge ve sömürge sonrası dönemde -siyasi ve ekonomik olarak- görece güçsüz konuma düşen Müslüman ülkelerde entelektüeller ve alimler bu ihya ve inşa hareketlerine öncülük yapmıştır. Bu bağlamda Müslümanların modern hayata yaklaşımlarının nasıl olması gerektiğine dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, modern bir siyasi yapı olan ulus-devlet ile Müslümanların ilişkileri nasıl olmalı sorusuna cevap arayan araştırmacılar (Hallaq, 2013) veya seküler bir hukuk sisteminin egemen olduğu modern toplumlarda fıkıhın rolünün ve statüsünün ne olduğunu ve modern döneme ayak uydurmak için nasıl değişmesi gerektiğine odaklanan İslam hukukçuları (Duman & Jabari, 2020; Hallaq, 1984) bu alanda önemli çalışmalar yapmıştır.

Modern hayatın yol açtığı dönüşümler sadece siyasi ve hukuki düzenlerde olmamış, belki bu iki sistemi de önemli ölçüde etkileyen iktisadi dönüşümler de gerçekleşmiştir. Özellikle 18. yy. sonrasında piyasa sisteminin toplumu şekillendiren bir yapıya bürünmesi ve eğitim sistemi başta olmak üzere toplumun temel kurumlarını kapitalist sistemin bir uzantısı olarak yapılandırması geleneksel ilişki ve kurumların önemli ölçüde dönüşüm geçirmesine yol açmıştır (Polanyi, 2010). Bu dönüşüm sadece Batı ülkeleri ile sınırlı kalmamış, Müslüman toplumlardaki ilişki ve kurumların kapitalist piyasa sisteminin prensipleri doğrultusunda değişmesiyle de neticelenmiştir. Kapitalist iktisadi prensiplerin -özellikle Müslüman toplumlar üzerindeki- dönüştürücü etkisinin farkında olan Müslüman entelektüeller ve alimler de İslami bir düzen içinde ekonomik bir sistemin nasıl olması gerektiğine dair önemli araştırmalar yapmıştır. Bu çabaların arka planında özellikle sömürge devleti olmaktan kurtularak kendi ulus-devletlerini ilan eden Müslüman toplumların ekonomik geri kalmışlıkla mücadele çabaları önemli bir yer tutarken, aynı zamanda 1920'lerin önemli iki ideolojisi olan sosyalizm ve kapitalizm karşısında İslami bir kimlik inşa gayretleri de söz konusudur.

1920'lerden itibaren süregelen ve özellikle 1970'li yıllarda İslam ekonomisine dair artan teorik tartışmalarda araştırmacıların pozisyonları ve konulara yaklaşımları bu kişilerin arka planı (İslami ilimler, siyaset veya ekonomi eğitimi alması), içinde buldukları bağlam (pratik sorunlara dair çözüm bulma çabası veya ideal düzlemde teorik bir tartışma yürütme gayreti) ve toplum

içindeki konumları (bürokrat olarak devlet kurumları için çalışması veya sivil toplumun bir parçası olarak çabalaması) gibi özelliklere göre farklılık göstermektedir. Farklı arka plan ve bağlamlardan gelen araştırmacıların aldıkları pozisyonları inceleyen bu çalışma, İslami bir düzen içerisinde ekonomik yapı nasıl olmalı sorusuna cevap arayan araştırmacıların pozisyonlarını politik ekonomi çerçevesinden ele alarak değerlendirmeyi ve kategorize etmeyi amaçlamaktadır. İslam ekonomisinin akademik bir disiplin olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiğinden ziyade, İslami bir düzendeki iktisadi yaşam nasıl olmalıdır sorusuna cevap arayan ve yüzyıllık sürece yayılan bu çalışmalarını sınırlı sayıda kategori altında toplamak zor olacaktır. Bu sebeple, çalışma boyunca araştırmacıların isimleri yerine politik ekonomi bağlamında önerdikleri ilişki ve kurumların ortak noktaları ön plana çıkartılmaya çalışılarak kategorize edilecek ve özellikle Müslüman toplumlardaki etki seviyesi yüksek olan bakış açıları tercih edilecektir.

Kategorize edilen görüşler, modern Müslüman bir toplumdaki siyasi ve ekonomik organizasyonların nasıl olması gerektiği ile ilgilidir. İslam ekonomisine dair teorik tartışmaların, kapitalizmin yol açtığı adaletsizlik ve eşitsizliklere karşı bir söylem olarak ortaya çıkması ve Müslüman toplumların -İslam ahlakına uygun bir şekilde- ekonomik olarak kalkınmasını amaçlamasından dolayı bu kategorilerin ortak noktası mevcut sistemi dönüştürme veya Müslümanların ihya ve inşa edeceği kurumlara bir alan açma gayreti içinde olmalarıdır. Modern döneme adaptasyon gayreti arttıkça bu dönüştürme veya alan açma gayreti İslam'ın farklı yorumlanması veya -özellikle- İslam hukukuna maslahat eksenli bakmaya yol açmaktadır.

Bu bağlamda dört temel pozisyon ele alınacaktır. İlk olarak kapitalizm veya serbest piyasa sisteminin aslı itibariyle sorunlu olmadığı, sadece Batılı ülkelerin uygulamaları sebebiyle günümüzdeki adaletsizlik ve eşitsizliklerin ortaya çıktığı iddiası sunulacaktır. İkinci olarak günümüzde üretilen bilgilerin İslamlaştırılması neticesinde modern hayat içerisinde var olmayı teklif eden pozisyon tartışılacaktır. Üçüncü olarak ise Kur'an ve sünnetten yola çıkarak Şeriat'ın gayeleri ve onlarla ilişkili temel ahlaki değerler üzerinden günümüz modern toplumlarında ilişki ve kurumların inşa edilmesi gerekliliğini savunan görüş ele alınacaktır. Dördüncü ve son kategori olarak ise İslam politik ekonomisi çerçevesinde ilişki ve kurumların nasıl oluşturulması gerektiğine yer verilecektir.

Kapitalizmin Kökeni İslam'dan Ortaya Çıkmıştır Görüşü

Bu kategori altında toplanabilecek görüşlerin ortak noktası, kapitalizmin veya serbest piyasa sisteminin özü itibariyle adaletsiz bir toplumsal yapı doğurmadığı iddiasıdır. Bu toplumsal ilişkiler Peygamberimiz zamanında da vardı ancak ahlaki değerler tarafından şekillendiği için İslami bir toplumsal yapıyı oluşturuyordu. Ancak günümüzde uygulandığı haliyle serbest piyasa veya kapitalizm adaletsizlik ve eşitsizlik doğurmaktadır. Bu sebeple İslam

iktisatçıların önemli bir rolü hem siyasi hem de iktisadi ayağı olan bu toplumsal ilişki ve kurumların asli ve ahlaki haline geri döndürme gayreti içerisinde olmaktadır.

Bu pozisyonun önemli temsilcilerinden Çizakça (2011), Hz. Muhammed dönemindeki siyasi otoritenin genel olarak ekonomiye ve özel olarak fiyatlara müdahale etmemesini, özel mülkiyetin Şeriat'ın gayelerinden biri olarak belirlenmesini, ticaretin Müslüman alimler ve yöneticiler (Peygamber ve sonraki halifeler gibi) için önemli bir yerinin olmasını ve üretim faktörlerinin özel kişilerin elinde bulunmasını İslami bir kapitalizm olarak yorumlamakta ve endüstriyel dönüşümden önce var olan bu kapitalizmi ticari kapitalizm (*commercial capitalism*) olarak isimlendirmektedir.

Wallerstein'in (1995) bir toplumun kapitalist olarak vasıflanabilmesi için gerekli gördüğü iki şart olan sermaye birikimi ve sınırsız kâr elde etme imkân ve becerisini ele alan Çizakça, sermaye birikiminin Müslümanlar arasında da olduğunu iddia eder. Buna delil olarak da hac ve zekat ibadetleri için Müslümanların birikmiş paralarının olmasının gerekliliğini getirmektedir. Sınırsız kâr elde etme becerisi noktasında da İslam'ın -helal olduğu sürece- herhangi bir kâr haddi koymadığını belirterek, Müslüman bir tüccarın sınırsız kâr elde etme arzusunda olacağını, çünkü bu sayede zekat ve hac için kendisine ve yakın akrabalarına gerekli olan parayı kazanacağını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, kazandığı paralarla vakıf kurarak diğer Müslümanların ihtiyaçlarını da karşılayarak ahiret için hazırlık yapabilecektir.

Piyasada yer alan aktörlerin davranışları Kur'an ve Sünnet kaynaklı ahlaki kurallar tarafından şekilleneceği için Batı'nın herhangi bir ahlaki öğretisi tarafından gözetilmeyen vahşi kapitalizmin aksine İslami kapitalizm ahlak temelli bir kapitalist toplumsal yapı meydana getirecektir. Kur'an ve sünnet kaynaklı bu ahlaki değerlerden bazıları şunlardır: arza müdahalenin olmaması, istifçiliğin olmaması, aşırı tüketimin olmaması, sözleşmelere uyma ve hile yapmama. Müslümanların yapması gereken, temelleri Hz. Muhammed zamanında atılan bu ahlaki serbest piyasa ekonomisinin alternatif bir ekonomi olarak kurulması ve Batı'dan ithal edilen finansal araç ve kurumlar yerine bu ekonomik sistem içerisinde Şeriat temelli ilişki ve kurumların oluşturulması olmalıdır.

Koehler (2014) gibi bazı araştırmacılar da Çizakça'ya yakın durarak Hz. Muhammed dönemini, kapitalizmin ortaya çıkışı olarak yorumlarken, Özel (1993, 1994) ise kapitalizmin bir toplumsal yapı olarak büyük şirketlerin devletleri kullanarak serbest piyasa sisteminin düzgün işlemesine mani olduğunu ileri sürerek İslami kapitalizm ismine yakın durmaz. Öte yandan, Peygamberin uygulamalarını serbest piyasanın bir örneği olarak görme noktasında bu araştırmacılar benzeşmekte ve benzer bir çizgiyi sürdürmektedir. Özel, Hz. Muhammed döneminde pazarda uygulanan üç kuralın merkezde olduğu bir serbest piyasa sisteminin gerekliliğini savunmaktadır: (1) Pazar vergisinin olmaması; (2) kimsenin ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olmaması

ve (3) fiyatlara yönelik bir müdahalenin olmaması (Özel, 1994: 6). Bu özelliklere sahip bir serbest piyasanın parçası olduğu toplumu oluşturan bireylerin de İslam ahlakı üzerine yetiştirilmiş olması gerekmektedir.

Benzer şekilde İslam Peygamberinin uygulamalarını kapitalizmin kökleri olarak yorumlayan başka araştırmacılar da vardır (Bkz: Heck, 2006; Rodinson, 1974). Bu araştırmacıların ortak noktası Hz. Muhammed dönemindeki bazı uygulamaların olduğu gibi günümüzde uygulanması durumunda İslami açıdan ideal bir iktisadi sistemin gerçekleşeceği varsayımdır. Halbuki, bu şekilde varsayımda bulunan yazarların iddialarının bazıları benzerlik kurula-bilmek için yapılan aşırı yorumlamalardan dolayı İslam'ın ilk dönemlerinin gerçeğinden uzak olurken, bazılarının vurguladığı benzerlikler ise bağlamın farklılığı sebebiyle istenilen sonuçları doğurmayacaktır.

Kapitalizmin orijinal ve ahlaklı halinin Hz. Muhammed zamanında olduğunu ve oradan Batı'ya geçtiğini desteklemek için Çizakça'nın iddia ettiği Müslümanların sınırsız kâr elde etme arzusu ve sermaye birikimi gayretleri, modern dünyada anlam kazanmış kavramların farklı bağlamlara dayatılmasının bir ürünü gibi gözükmektedir. İlk olarak, Müslümanların kazanç elde etme amaçları Allah'ın rızasına uygun bir kul olabilmek ve sorumluluklarını yerine getirmek için ihtiyaç duydukları bir araca ulaşmaktır (Orman, 2015). Elinde imkânı olan mal sahipleri bunu Allah rızası için hayır yolunda harcayabilir; ancak hayır yapmanın tek yolu bu değildir. Yapılan hayır kişinin servetiyle orantılı olarak anlam ifade edeceği için sadece bir hurması olup yarısını paylaşan kişi de fedakârlığı ölçüsünde bir ecir alacaktır. Hal böyleyken, Müslümanlar için zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak bir araç olan kâr elde etmenin sınırsız olacak şekilde arzulanmasını beklemek anlamsızdır.

Benzer şekilde, kapitalist piyasa sisteminde ticaret yapmak ve sürekli büyüme ihtiyacını karşılamak için gerekli olan sermaye biriktirme ile hac ibadetini yerine getirmek için gerekli olan yol masrafları ve ailenin geçimini sağlamak için gerekli olan maddi birikimi oluşturmak hem tasavvur ve ihtiyaç olarak hem de amaç olarak birbirlerinden farklı durumlardır. Zekat vermek için ise zaten sermaye biriktirilmez, nisap miktarı olan 80 gram gibi cüzi bir meblağa sahip olan ve bunun üzerinden bir sene geçmiş olan kişilerin, bu mallar üzerindeki haklarını, hak sahiplerine teslim etmeleri anlamına gelmektedir. Bu iki ibadetten yola çıkarak Müslümanların sermaye birikimi gibi bir gayeleri olduğunu tasavvur etmek zorlama bir yorum gibi gözükmektedir.

Hz. Muhammed döneminde bulunan piyasa mekanizmasında geçerli kurallar ile günümüz modern dünyasında uygulanacak piyasa sistemi arasında da üç temel farklılık vardır. Her ne kadar benzerliklerden yola çıkarak serbest piyasa sisteminin Hz. Muhammed'in uygulamaları üzerinden meşrulaştırma çabasında olan araştırmacılar olsa da aşağıda bahsedilen farklılıklar sebebiyle iki yapının ortaya koyacağı ilişki ve kurum türlerinin birbirinden çok farklı olacağı görülecektir. Bu üç farklılık şunlardır: (i) Hz. Muhammed döneminde,

diğer modern öncesi topluluklarda olduğu gibi, ticari faaliyetler toplumsal ilişkiler içinde gömülü olarak bulunduğu için (Polanyi, 2010), bu faaliyetler toplumsal yaşamın pratiklerini belirleyen aile ve din gibi kurumların ilkelere ve ahlaki değerleri bağlamında anlam kazanmaktadır (Thornton & Ocasio, 2008). Günümüzde ise ticari ilişkileri ulus-devlet ve kapitalist piyasa sistemi belirlemektedir. (ii) Hz. Muhammed'in piyasadan vergi almadığı ve piyasaya müdahale etmediği siyasi yapıda küçük ölçekli ve merkezi olmayan bir siyasi yapı söz konusuysa, günümüzde merkezi olarak sınırları içerisindeki her şeyi kontrol etmeye çalışan, bu sınırlar içerisindeki bireyleri vatandaş olarak yetiştirecek eğitim ve bürokratik kurumlar oluşturan kuşatıcı bir siyasi yönetim şekli söz konusudur. (iii) Son olarak, modern öncesi dönemde bulunan kişiler arası gerçek ilişkiler hem ticari ilişkileri hem de topluluk içerisindeki ilişkileri kapsarken, günümüz piyasa sisteminde tüzel kişilikler arasında yürütülen ilişkiler söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, Hz. Muhammed döneminde pazarda alışveriş yaptığı satıcı ile aynı zamanda komşu olma veya mescitte beraber saf tutma, yani başka ilişkiler içerisinde bulunma ihtimali olan kişiler, modern dönemde, tanımadıkları ve sadece temsilciler üzerinden ilişki kurdukları tüzel kişiler ile yaptıkları piyasa ilişkilerine sahip olmaktadır.

Modern dönemde toplumdaki yaygın ve baskın ilişki ve kurumların temelinde İslami değerlerin olduğu iddiası, İslam'ı modern dönemde yaşamak için olumlu bir durum gibi gözükse de bu yaklaşım Müslümanların modern ilişki ve kurumları benimsemesine ve entegre olmasına yol açmaktadır. Halbuki bu algının arka planında modern öncesi Müslüman toplulukların sahip olduğu ilişki ve kurumların modern dönemdeki durumla her yönüyle bir mukayesesi yerine benzer noktaların ön plana çıkartılması ve farklılıkların göz ardı edilmesi yatmaktadır.

Bilginin İslamileştirilmesi

Bilginin İslamileştirilmesi pozisyonu, Batı'da geliştirilmiş ilişki ve kurumların -evrensel hakikatleri temsil etmek yerine- değer yüklü olduğu iddiasına dayanarak, hâkim veya yaygın olan Batılı ilişki ve kurumların İslamileştirilmesini amaçlamaktadır. Sadece iktisadi ilişki ve kurumlarla sınırlı olmayan bu pozisyon, özellikle 1970'li yıllar sonrasında etkili olmuş ve IIUM (*International Islamic University of Malaysia* – Uluslararası İslami Malezya Üniversitesi) gibi üniversite seviyesinde eğitim kurumlarının entelektüel arka planını oluşturmuştur. Bu pozisyonu savunan ve geliştiren iki önemli entelektüel isim İsmail Raji Al-Faruqi (1982) ve Syed Naquib Al-Attas'dır (1978). Bu isimlerden önce İslam ekonomisinin teorik kurucuları arasında olan Mevdudi de bilginin İslamileştirilmesi meselesine değinmiştir (Moten, 2004).

Al-Attas (1978), İslamileştirme sürecini genel olarak sekülerizm ve düalizm gibi Batı merkezli elementlerin modern bilgidan ayrıştırılması ve İslami elementlerin ve kavramların bu bilgiye dahil edilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Al-Attas'a benzer şekilde Al-Faruqi (1982) ise bu süreci yeni bilginin İslami

mirasa entegrasyonu olarak ifade etmiştir. Bu entegrasyon sürecinde, İslami bir dünya görüşü ve bu görüş tarafından belirlenen ahlaki prensipler ışığında yeni bilginin bazı kısımları dışarıda bırakılmakta, düzeltilmekte, yeniden yorumlanmakta ve adapte edilmektedir.

Al-Attas'a nispeten daha detaylı bir çalışma planı oluşturan Al-Faruqi ([1982] 2016: 75), İslamileştirme için gerçekleştirilmesi gereken hedefleri aşağıdaki gibi tanımlamıştır:

- 1- Modern disiplinleri iyice öğrenmek.
- 2- İslami birikimi iyice öğrenmek.
- 3- Modern bilginin her alanıyla İslam'ın özel irtibatını sağlamak.
- 4- İslami kültür birikimi ile modern bilgi arasında geçerli bir sentez için yollar aramak.
- 5- İslami düşüncüyü Allah'ın yaratıştaki ilahi tarzlarını keşfedecek bir yö-rüngeye oturtmak.

Genel olarak Al-Faruqi ve Al-Attas'ın pozisyonları metodolojik olarak bir-birine benzemekle beraber önemli farklılıkları vardır. Bu farklılıklardan en önemlileri, Al-Attas'ın sadece modern bilginin İslamileştirilmesi gerektiği düşüncesinin aksine, Al-Faruqi'nin İslami mirasın da İslamileştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu öne sürmesidir (Hashim & Rossidy, 2000). Diğer önemli bir husus ise Al-Attas'ın sekülerleşme sebebiyle modern bilginin arındırılması ve sonradan İslami dünya görüşüne uygun bilgi ile doldurulmasına mukabil, Al-Faruqi'nin modern bilgi ve İslami bilgi arasında bir sentez yoluna gitmesidir (Hashim & Rossidy, 2000).

Her ne kadar Al-Attas ve Al-Faruqi bilginin İslamileştirilmesi metodunu eğitim merkezli ele alsalar ve özellikle akademik disiplinlerin İslamileştirilmesine odaklansalar da bu yaklaşımın etkileri ilişki ve kurumlar düzeyinde de görülmektedir. Disiplinler bazında incelediğimizde antropoloji gibi sömürgeci Batı devletlerinin sömürecekleri ülkeleri daha iyi tanıyabilmek için geliştirdikleri disiplinlerin dahi İslamileştirilme gayretleri yapılmış olsa da (Ahmed, 1986) fazla başarılı olamamıştır. Öte yandan batıda ortaya çıkan ekonomi disiplininin İslamileştirilmesi neticesinde ortaya çıkan İslam ekonomisi gibi disiplinler varlığını sürdürmekte ve modern akademi içerisinde kendilerine yer bulmaktadır.

Bilginin İslamileştirilmesi metodunun etkilerinin ilişki ve kurumlar üzerindeki yansımaları da uzun süredir devam etmektedir. Kendini Müslüman olarak tanımlayan işverenler ve onların işçileri arasındaki ilişkiyi de -en azından bazı firmalar bazında- ilişkilerin İslamileştirilmesine örnek olarak verebiliriz. Çünkü Batı içerisinde ortaya çıkan kapitalist üretim yapısı içinde üretim sürecinin bir girdisi olan emeğin Müslümanlar tarafından yürütülen üretim sürecinde de benzer şekilde kullanıldığı, aynı verimlilik ve düşük maliyet kaygısıyla hareket edildiği görülmektedir. Modern zamana ait bir kavram olan işçilik,

Müslüman toplumlarda da benzer şekilde sürdürülse de İslami prensiplerin -işverenden işverene önemli ölçüde değişmekle beraber- bu ilişkilerin tesisinde önemli bir rol aldığı söylenebilir. Örneğin, işçiden mümkün olduğunca verim alabilmek için onu sömürmeye kadar varan kullanımı İslam ahlakının izin vermemesi sebebiyle bu ilişkiden arındırılarak, işçiye piyasa şartlarının belirlediği değil, İslam'ın emrettiği üzere barınma, yeme-içme ve aile kurmaya yetecek bir ücret verilmesi savunulabilir (Balci, 1994). Bu durum daha ziyade firmaların -rekabet etme, büyüme ve maliyetleri düşürme gibi- kapitalist prensipler tarafından ne derece şekillendiği ile yakından ilişkilidir. İslam ahlakı üzerinden -maaş ve iş yükü gibi- bazı belirlemelerin olmasına rağmen bu kavramları İslamileştirme olarak değerlendirmemizin sebebi, işçi-işveren arasındaki ilişkiyi en başta tesis eden toplumsal yapının dünyanın büyük kısmında hâkim yapı olan kapitalist toplumsal ilişkiler olmasından dolayıdır. Osmanlı gibi modern öncesi Müslüman toplulukların yaşamlarına bakıldığında zanaatkâr ve esnafların üretim sürecinde kurdukları ilişkilerin çok daha farklı bir yapıda olduğu bilinmektedir.

İslamileştirme hareketinin kurumsal örneği olarak İslami finans ve bankacılık kurumları ele alınabilir (Hossain & Choudhury, 2016). İkinci dünya savaşı sonrası Almanya'nın ekonomik kalkınmasında önemli rol oynayan tasarruf bankalarını model olarak alan Ahmed Al-Najjar, bu kurumun içerisindeki İslam'a uygun olmayan faiz gibi ürün ve hizmetleri çıkartarak ortaklık esasına dayalı olarak faaliyetler yapan Mit Ghamr sosyal bankasını kurmuştur. 1975 yılında kurulan ve sonrasında sayıları hızlı şekilde artan İslami bankalar bu sebeple modern olan bir kurumun İslamileştirilmesinin bir örneğini teşkil etmektedir. Benzer şekilde 1979 yılında Sudan'da kurulan ilk tekaful veya İslami sigortacılık kurumu ve benzeri İslami finans kurumları, İslami bankacılığın başarısından sonra genişleyen kurumların İslamileştirilme sürecinin diğer örnekleridir. İslami finansın kurumsal yapısının yanı sıra, bu kurumlardaki ürün ve hizmetlerin de çoğu geleneksel finans kurumlarında ortaya konan bilginin İslamileştirilmesiyle geliştirilmeye devam etmektedir.

Bilginin İslamileştirilmesi, modern dünyanın sunduğu imkânlardan istifade ederken aynı zamanda Müslüman bir kimliği korumak için önemli bir post-modern pozisyonudur. Üretilen modern bilginin içindeki -İslam ile çatışan- Batı'ya ait unsurların çıkartılması ve yerine İslami bir dünya görüşüne ait unsurların eklenmesiyle İslami özü koruyarak modern bilgidен istifade etmek hedeflenmektedir. Ancak bu pozisyon, sunduğu avantajlarına rağmen, İslamileştirme metodolojisi kullanılarak üretilen bilginin ne kadar İslami olabileceği konusunda problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu problemlerin iki temel sebebi vardır: (1) arındırılması gereken unsurların farkına varmanın ve gerçekten arındırabilmenin imkânı ve (2) yerleştirilmesi gereken İslami görüşlerin ne kadar İslami olacağı sorunu.

Osmanlı'nın son dönem tecrübesi, modern bilginin İslamileştirilmesi noktasında arındırılması gereken hususların tespitinin çok kolay olmadığını görmek açısından önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Batı'nın teknolojisini alıp ahlakını almamayı savunan Osmanlı'nın son dönem aydınları, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkmasının bağlamını oluşturan ahlaki değerler alınmadan mevcut teknolojik gelişmelerin Osmanlı'ya transfer edilebileceğini ve sonrasında İslam ahlakı ile donatılabileceğini tahayyül ediyorlardı (Tripp, 2006). Ancak sonradan görüldü ki teknoloji alındığında, o teknolojinin ortaya çıktığı bağlamı oluşturan ahlaki yapı ve kültürel özellikler de yanında gelmekte ve teknolojinin ithal edildiği toplumu da şekillendirmektedir (Tripp, 2006). Ulus-devlet yapısını İslamileştirerek Pakistan'daki gibi bir İslam devleti kurmanın imkânsızlığına rağmen bunun kolayca fark edilememesi de benzer bir örnek olarak verilebilir (Hallaq, 2013). Banka gibi özellikle kapitalist finans sisteminin parçası olan kurumların İslamileştirilmesi noktasında ise farkında olursa dahi arındırılmayacak unsurlar yer almaktadır. Örneğin, özellikle Basel'in risk kriterlerine uyum sağlayabilmek için kâr-zarar ortaklığına dayalı bir İslami bankacılık yerine, murabaha ve teverruk gibi enstrümanların popüler olduğu borca dayalı kurumsal yapının ağırlıklı olması İslami bankaların istese de kaçamayacağı bir durumdur. Ne yazık ki bu kaçınılmaz durumlar yeni kurumların geliştirilmesine vesile olmak yerine, borca dayalı finansman sağlamanın ve kâr elde etmenin meşruiyetine yol açmakta ve İslami açıdan -ihtiyaç durumları hariç- kötü olarak görülen bir kavram olan "borç" kavramının normalleşmesine, hatta teşvik edilmesine yol açmaktadır.

Modern bilginin İslamileştirilmesi sürecinde karşılaşılabilecek ikinci bir sorun ise yerleştirilmesi veya eklenmesi gereken İslami dünya görüşünün belirlenmesidir. Bir sonraki bölümde de ele değinileceği üzere, İslami bir toplumsal düzenin gereklilikleri veya Şeriat'ın gayeleri gibi makro ölçekteki konular, hegemonya sahibi olan kapitalist ilkeler tarafından yeniden yorumlanarak modern bir kimlik kazanabilmektedirler. Örneğin, ekonomik kalkınma gibi sömürgecilik sonrası dönemde sömürgeciliğin sürdürülebilmesi için ortaya çıkan ve anlam kazanan kavramlar (Esteva, 2010), Şeriat'ın gayeleri olarak öne sürülebilmektedir (Avde, 2016).

Bu iki problemin de ortaya koyduğu üzere hem İslamileştirilmesi hedeflenen modern bilginin ne derece Batılı köklerinden ayrılabilceği hem de entegre edilmeye çalışılan İslami bilgilerin ne kadar İslami olduğu sorunsalları bu yaklaşımın önündeki engeller olarak durmaktadır. Her ne kadar tarih boyunca Müslüman topluluklar -Müslüman olsunlar veya olmasınlar- farklı topluluklardan çeşitli kurumları ithal etmiş olsalar da iktidar sahibi olan ve ithal edilen kurumlarda tasarruf etme ve dönüştürme gücünü elinde bulunduran bir pozisyonda oldukları için bu kurumları İslam ahlakı üzerine şekillenmiş toplumsal yapı içerisine entegre etmeyi -en azından belli ölçüde- başarmışlardır. Ancak bu makalede dikkate alınan modern dönemde İslamileştirilmeye çalışılan bilgiyi alırken Müslüman toplulukların zayıf bir pozisyonda olduğu

bir gerçektir. Bu sebeple de kurumlar üzerinden tasarruf etme ve dönüştürme güçleri sınırlıdır. Bunun en iyi örneği olarak İslami bankacılık kurumlarının Basel kriterlerine uyma mecburiyeti gösterilebilir.

Şeriatın Gayeleri Doğrultusunda Oluşan Bir Toplumsal Yapı

Bu geniş başlık altında farklı pozisyonlar bir araya getirilebilir. Örneğin, Şeriat'ın temel gayesi olarak insanların maslahatını temel alan ve Kur'an, sünnet veya icma ile çatışsa dahi maslahatı önceleyen bir görüşü savunan Al-Tufi'nin görüşlerini modern zamanda yeniden gündeme getiren Reşit Rıza ve benzer görüşte olan alimler değerlendirilebilir (Kayadibi, 2007). Bu durumda insanların maslahatının ne olduğuna daha ziyade akli yollardan ulaşıldığı ve modern hayatın ilişki ve kurumlarının insanların maslahatı bağlamında değerlendirilerek kabul edildiği bir ilişki ve kurumlar bütünü ortaya çıkacaktır. Tahmin edileceği üzere buradaki temel sorun, Kur'an, Sünnet ve icmanın bağlayıcılığından ve sınırlandırmasından koparılan bir maslahat anlayışının İslami ilkeler üzerine kurulu ilişki ve kurumlar inşa etmekte aracı olacaktır. Kaldı ki Al-Tufi'nin bu maslahat anlayışına, Reşit Rıza *Menar* dergisini yeniden yayınlayana kadar İslam alimleri tarafından da iltifat edilmemiştir (Al-Bouti, 2005).

Toplumsal ilişki ve kurumları Şeriat'ın gayelerini merkeze alarak oluşturmayı hedefleyen diğer araştırmacılara baktığımızda da çeşitli pozisyonlar olduğunu görmekteyiz. Genel olarak Cüveyni ve Gazzali gibi klasik dönem alimlerin olgunlaştırdığı Şeriat'ın gayelerinin modern döneme hitap edecek şekilde yeniden yorumlanması veya genişletilmesi gerektiğini söyleyen alimlerin yanı sıra (Atiyah, 2007; Avde, 2016), geleneksel anlayışı korumaya çalışan ve bu sebeple Şeriat'ın gayelerini politika geliştirme veya hüküm verme sürecinde kullanabilmek için belli sabiteler belirlemeye çalışan alimler de olmuştur (Al-Bouti, 2005).

Modern dönemde özellikle popülerlik kazanan 'Şeriat'ın Gayeleri' kavramı popülerliğini, farklı ideolojilerin çeşitli anlamlar yükleyerek istedikleri gibi kullanabilecekleri bir dini kavram olmasına borçlu olduğu iddia edilebilir. Zira, bu kavram kullanılırken tarihi tecrübeyi bir kenara bırakıp bu temel kavramlar üzerinden modern ve kapitalist prensiplere dayalı kurumlar ve ilişkiler inşa edilebilmektedir. Örneğin, kapitalist sistem içinde önemli bir yeri olan özel mülkiyet kavramına "malın korunması" kaidesine aşırı bir kutsiyet atfedilip, aklın korunması beşerî sermayenin artırılması ile ilişkilendirilebilir. Öte yandan hümanist bir ideolojinin penceresinden bakanlar, dini korumak prensibiyle bütün dinleri eşit saymak ve insan canı korumak üzerinden bütün insanların canına kutsallık atfetmek suretiyle fıkıhın temel kaynaklarında bulunan birçok hükmü yok sayabilir ve fıkıh metinlerini tarihsel bir bağlamda değerlendirebilir. Örneğin Abdelgafar (2018), Hz. Ebubekir'in bazı davranışlarını yöneticilerin insan haklarına verdiği önemi göstermek için kullanırken, "paranın korunması" ve "servetin muhafazası" gibi kavramlar

“evrim geçirerek tanıdık bir sosyo-ekonomik terminolojiye dönüşmüştür: ‘Sosyal yardımlaşma, ‘ekonomik kalkınma’, ‘para akışı’, ‘toplumun esenliği’ ve ‘ekonomik düzeyler arasındaki farkın azaltılması’ gibi” (Avde, 2016: 40).

Şeriat’ın gayeleri özellikle uzun vadeli politikalar belirleme ve toplum içerisinde hakimhâkim olması gereken ilişki ve kurumları tespit ve tesis etme noktasında çok önemli roller üstlenmektedir. Al-Bouti (2005) gibi alimler, çoğunlukla modern bir eğitim sisteminden geçmiş akılların önderliğinde yine modern dönemin ihtiyaçlarına cevap vermek için bir araç olarak kullanılan ve popülerize edilen Şeriat’ın gayeleri kavramını, -bilinçli veya bilinçsiz şekilde- anakronistik veya bağlamından kopuk yorumlamalara karşı korumak için sabiteler belirlemeye çalışmıştır. Ancak günümüzde geleneksel finans kurumlarıyla rekabet edebilmek için “İslamileştirilen” finans ürün ve hizmetlerinin birçoğunun uygunluğuna dair hükmün maslahata binaen verilmesi bu sabitelerin kapitalist piyasa sisteminin hegemonyası karşısında çok faydalı olmadığına bir işarettir. Birçok İslami finans kurumunun danışma komitesinde bulunan Nizam Yaqubi’nin, AAOIFI gibi uluslararası sivil kuruluşlar tarafından Şer’i olarak uyumsuz hükmü verdiği teverruk enstrümanını savunmak ve meşru göstermek için kullandığı argümantasyon gelinen noktayı göstermektedir: “Şeriat nasıl insana yük olacak bir şeye izin verir... ama organize olmuş, iyi yapılan ve paraya ihtiyaç duyan kişinin fazla çile çekmeyeceği bir şeye izin vermez?”⁵ (Islamic Finance Resource, 2009). Peki Şeriat’ın gayeleri bu tür suiistimallere alan açıyorsa terk mi edilmelidir?

İslami literatürde geniş şekilde ele alınan ve sabitelerini tespit için alimlerin çaba sarf ettiği bu gayeler önemli olmakla birlikte sınırlarının tespit edilmesi için farklı yollar denenebilir. Ancak modern dönemde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri İslam’ın iki temel kaynağı olan Kur’an ve Sünnet’e doğrudan giderek belli bir konuda hüküm veya beyanların araştırılmasının anakronik veya diğer türlü yanlış okumalara çok müsait olduğudur. Bunun yerine, takip edilecek yöntem bu iki temel kaynağa gidilirken tarihi bağlamı dikkate almak suretiyle alimlerin yorumlarından istifade edilerek cevabın araştırılması olabilir. Bu sayede, temel kaynaklar yorumlanırken modern zamanın şekillendirdiği aklı ve hevayı mümkün olduğunca kayıtlamak için tarihi birikimden faydalanılmış olacaktır. Bu noktayı açıklamak adına İmam Malik ile ilgili bir kıssayı hatırlatmak yerinde olacaktır: Bir kadın müftüye gidip bir fetva sorar. Müftü de sana Allah’ın kitabıyla mı, yoksa İmam Mâlik’in görüşüyle mi cevap vereyim der. Kadın, Mâlik’in görüşüyle cevap ver, dediğinde, müftü şaşırır ve sen Mâlik’in görüşünü Allah’ın kitabından daha mı üstün görüyorsun, der. Kadının cevabı şöyledir: Hayır, ben Mâlik’in Allah’ın kitabı hakkındaki görüşünü, senin Allah’ın kitabı hakkındaki görüşünden daha üstün görüyorum.

5 “How can Sharia allow something which is burdensome on a person ... and not allow something which is organised and well done, and this man who is in dire need for cash will not suffer a lot.” [Tercüme yazara aittir.]

Modern dünyada doğan ve bu dünyanın yüklerini taşıyan araştırmacılar, kapitalist piyasa sisteminin eğitim anlayışına göre şekillenmiş olan akıllarıyla Kur'an ve Sünnet'e başvurduğunda, çoğunlukla hakiki bir cevaptan ziyade aradığını bulmak niyetiyle hareket etmektedir. Müslüman araştırmacıların Kur'an ve Sünnet'i delil olarak göstererek vardığı birbirine zıt onlarca görüş de şahittir ki -son iki yüzyılın da bize gösterdiği gibi- özellikle de bağlamından kopartıldığında ve yeteri kadar zorlandığında bu metinlere çok şey söyletilebilir.

Peki bu iki kaynak ile aradaki epistemolojik boşluk nasıl doldurulabilir? Belki de şöyle sorulması gerekiyor: Bu boşluğu doldurmak mümkün müdür? Şu net olarak ifade edilebilir ki, ne kadar uğraşılsa da kesin hükme dünya hayatında ulaşmak imkânsızdır. Bütün araştırmalar ve çabalar "Allah en iyisini bilir" diyerek sonuçlanmak durumundadır. Fakat bu çalışmalar sırasında, içinde bulunulan şartlara ayak uydurmak yerine onların etkisinden mümkün olduğunca çıkılıp, Allah'ın muradına ve Şeriat'ın gayelerine en yakın bir yaşayışı belirlemek ve toplumu da bu hayatın yaşanabileceği hale dönüştürmek için gayret etmekten başka imkân da yoktur.

Modern hayatın gündelik sorunları veya İslami finans kurumlarının ürün ve hizmetleri gibi tikel meselelerde fetva vermesi gereken İslam hukukçuları pek çok zorlukla karşılaşmaktadır. Ancak, kurumlar ve ilişkiler bağlamında ahlaki özü ve onu oluşturan prensipler bütünü ortaya koymak görece kolay sayılabilir. Çünkü bu ahlaki öz, tarih boyunca sadece kurumları ve ilişkileri değil, Hallağ'ın (2013) da dediği gibi, fikhî kuralları da şekillendirmiştir. Günümüz kapitalist piyasa sisteminde ise bu ahlaki özün yerine kapitalist prensipler geçtiğinden, İslami bankalar gibi kurumlarda ürün ve hizmetler şekil temelli bir anlayışla fetva sürecinden geçirilerek kapitalist piyasa sisteminin prensipleri meşrulaştırılmaktadır. Bu açıdan, bahsedilen fetvalar ve kurumlar aslında aynı temeli paylaştıklarından yakın bir ilişki içerisindedirler. Bu noktada en önemli fark, fetva reaktif bir şekilde tikel bir vaka üzerine verilirken, kurumlar ve ilişkilerin oluşturulması ile ilgili olan meselelerin tümel ve proaktif bir perspektiften ele alınması ve bu şekilde toplumda dönüştürücü bir amaç güdümesidir.

Fikhî hükümlerin tikelliği ve Şeriat'ın gayelerinin tümelliği arasındaki bir seviyede İslam'ın ahlaki özüne dair prensipler tespit edildiği takdirde, belki kurumların ve insanlar arasındaki ilişkilerin temelini göreceli olarak objektif bir şekilde oluşturulması mümkün olabilecektir. Bu prensipler aynı zamanda tikel olarak verilmiş olan fikhî hükümlerin de temelini oluşturduğu için ifade edilecek kaynaklardan bir tanesi fikhî hükümler verilirken fakihler tarafından ortaya konan prensipler olabilir.

Prensiplerin bir kaynak olarak kullanılması bize Kur'an ve Sünnet'in yüzyıllar boyunca nasıl yorumlandığı ve süreç içerisinde hangi ahlaki prensipler üzerinden fikhin ve toplumdaki diğer kurumların şekillendiğini gösterecektir.

Örneğin, akitlerde belirsizlik olması, akdin fasit veya batıl olması için yeterli bir sebeptir. Bunun arka planında yatan gerekçeye bakıldığında ise bu tür belirsizliklerin Müslümanlar arasında nizâyâ sebep olması ihtimalinden dolayı olduğu görülür (Bölükbaş & Kumaş, 2020). Buradan yola çıkarak, Müslümanların arasının açılmasına sebebiyet verecek kurumların oluşturulmaması, tam aksine, Müslümanların birliğini ve beraberliğini teşvik edecek kurumlar inşa edilmesi gerektiği sonucuna varılabilir. Yüzyıllar süren bu ilmi gelenek sayesinde zaman ve mekân gözetmeksizin hangi temel prensiplerin alimler tarafından gözetildiği ve farklı zaman ve mekanlarda hangi kurumlar ve ilişkiler vesilesiyle uygulamaya geçirildiği görülebilir. Tabi burada gerçekleştirilmesi gereken çalışmanın boyutu büyüktür ve ne yazık ki yeterli araştırma da yapılmamıştır.

İslam Politik Ekonomisi Görüşü

Temeli Allah'ın varlığı ve birliği, O'nun indirdiği vahiy ve Peygamber'inin rehberliği ve örnekliği olan kurumlar (Zekât, Hisbe, Aile vb.) ve ilişkiler (Kişinin servetiyle, tüccarın pazarla, aile bireylerinin birbiriyle vb.) üzerine inşa edilmiş İslami bir düzeni savunan bu pozisyon, bu düzendeki sistemlerin (ekonomi, eğitim, hukuk vb.) çerçevesini ifade etmek için İslam Politik Ekonomisi (İPE) kavramını kullanmaktadır. İPE, ana akım anlayışın tanımladığı iktisadi ilişkiler ve kurumların ötesinde bir kapsam ifade ederek, toplumda mevcut olan kurumlar ve bu kurumların ve insanların ilişkilerini inceleyen ve İslam'ın ontolojik ve epistemolojik kaynakları üzerine inşa edilmiş normatif bir bakış açısıyla bu toplumu dönüştürmeyi hedeflemek anlamına gelmektedir. Bu dünyada ve ahirette saadeti ifade eden felaha (kurtuluş) ulaştıracak bir toplum hedefleyen bu yaklaşım (Ahmad, 1994), İslam düzeni tarafından şekillenen ve insanların hayatının her boyutunu etkileyen iktisadi ve sosyal politikalar başta olmak üzere bütün ilişki ve kurumları belirleyen bir etik sistemler bütünü temsil eden aksiyomatik bir yaklaşıma dayanmaktadır (Bkz. Chapra (1992, 2000); Naqvi (1981); Ahmad (1994)). Bu bakış açısının önemli temsilcilerinden olan Asutay'a (2007, 2012b, 2012a, 2013) göre, İPE ile ifade edilmek istenen, bir arada yaşayan insan topluluklarının arasındaki ilişkilerin ve kurumların İslam'ın ontolojik yapısı ve epistemoloji anlayışı üzerine inşa edilmesini sağlayacak bir teorik çerçevedir. Bu açıdan bakıldığında, tarihi tecrübenin de gösterdiği üzere, bu teorik çerçevenin tek bir İslam Politik Ekonomi düzeni olarak uygulamasından bahsedilemez. Farklı coğrafya ve zaman dilimlerinde yaşamış olan Müslüman topluluklar, kendi kısıtlarını dikkate alan ve ihtiyaçlarına cevap olacak nitelikte farklı ilişkiler ve kurumlar inşa etmiş veya mevcut kurumları bu doğrultuda dönüştürmüşlerdir.

Hz. Muhammed hem Mekke'de davete başladığında hem de Medine'ye hicret ettikten sonra yerleşik bir politik ekonomi düzeni ile karşı karşıya kalmıştır. Bu politik ekonomi düzenleri karşısında Hz. Peygamber ya mevcut kurumlardan İslam'a uygun olmayanları ortadan kaldırmış ya da tedricen aslî hallerine

döndürmüş, bazen de İslam'ın esaslarına uygun yeni kurumlar inşa etmiştir. Örneğin, faizi tamamıyla yasaklarken, bir kurum olarak hacı korumakla birlikte İbrahimî gelenekteki aslına döndürmüştür. Diğer yandan insanlar arasında adaleti tesis etmek adına İslam'ın temel şartlarından biri olarak zekât kurumunu tesis etmiştir. İlişkiler bağlamında, Müslümanları birbirleriyle kardeş ilan ederek kabilecilik anlayışının egemen olduğu cahiliye toplumuna yeni bir anlayış getirmiş, komşuların arasındaki ilişkinin önemini vurgulayarak birbirleri üzerinde hakları olduğunu söylemiştir. Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber dost ve düşmanı tanımlamış, her biriyle nasıl bir ilişki içerisinde olmaları gerektiğini Müslümanlara öğretmiştir. Kurumlar ve ilişkiler ekseninde olan bu dönüşümler, akıl veya gelenekten ziyade vahye dayanarak gerçekleşmiştir.

Vahye dayalı oluşturulan bu kurumlara ve ilişkilere yaklaşımlar, farklı zaman ve mekanlara göre değişiklik gösterse de Kur'an ve Sünnet tarafından belirlenen temel prensipleri itibariyle modern zamanlara kadar korunmaya devam etmiştir. Örneğin, İslam'ın ihdas ettiği bir kurum olan zekâta ve zekâtın toplanmasına dair yaklaşımlar dönemlere göre farklılaşmaktadır. Hz. Ebubekir'in kendi halifeliği döneminde zekât vermeyen kişilerle savaşma noktasında bir pozisyon alması, Hz. Osman'ın ise zahirî olmayan malların zekâtının yöneticiler tarafından toplanmamasına karar vermesi farklı yaklaşımlara örnektir (Duman, 2018). Bu farklılıklara rağmen zekât kurumu ve onun ifade ettiği anlamın Müslüman toplumların sahip olduğu yapının bir parçası olmaya devam etmesi ve elde edilen servetlerde Kur'an'da belirtilen sekiz grup insanın hakkı olduğu anlayışının yitirilmemesi de özün korunmaya devam ettiğinin bir göstergesidir.

Dönüşümün bir diğer ayağı olan eğitim faaliyetleri topyekûn bir dönüşümün başlangıcı olarak mescitlerde başlamış, sonraki dönemlerde bu dönüşümün bir sonucu olarak Müslümanlar kendilerine has bir ilim geleneği tesis etmişlerdir. Bu doğrultuda, mescitlerde alimlerin etrafında şekillenen eğitim faaliyetleri, ilerleyen zamanlarda medreselerin çatısı altında daha sistemli ve daha kapsamlı bir yapıya kavuşmuştur. Bu yapı siyasi otoritenin de desteğini alan Nizamiye Medreseleri'nin kurulmasıyla daha farklı bir boyuta taşınmıştır. Bütün bu dönüşümlerde etkili olan birçok faktör vardır. Bunların başında fethedilen yeni topraklardan edinilen bilgi ve tecrübe birikimi gelirken, değişen zamana ve genişleyen etki alanına bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap vermek için alınan kararlar da dönüşümlerin önünü açmıştır. Bu dönüşümler gerçekleşirken İslam ahlak anlayışı -dahili veya harici engeller olmadığı sürece- her zaman ve mekânda belirleyici bir rol oynamış ve dönüşümler bu temel üzerine inşa edilmiştir.

İslam Politik Ekonomisi, tikel meselelerle reaktif bir şekilde ilgilenmek yerine, tümel meselelerle proaktif bir şekilde ilgilenmekte; mevcut gerçekliği ise hedeflediği normatif dönüşümü sağlamak için bir girdi (*input*) veya bilgi

kaynağı olarak incelemektedir. Bu açıdan İPE modern zamana ait bir pozisyonudur. Çünkü modern hayatın Müslüman toplumlarda sebep olduğu ilmî ve toplumsal dönüşümler, modern öncesi dönemde alimlerin üstlendiği rollerin ve bu rollerin gerektirdiklerinin yeni bir sistematik üzerinden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu sebeple sözü edilen normatif dönüşümün gerçekleştirilebilmesi adına daha önce alimler ve bürokratların üstlendiği bu çabaların İPE pozisyonu bağlamında sistematikleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu pozisyonun önemli bir yanı, içinde yaşanan karmaşık dünyanın anlamlandırılması ve çözüm önerilerinin sunulması için mevcudun “İslamileştirilmesi”nin ötesinde bir gayret sergilenmesidir. Bu açıdan İPE, sosyoloji disiplini gibi toplumu incelerken, onun gibi (Batılı) toplumu en üst seviyede bilgi kaynağı olarak kabul etmek yerine mevcut olguları incelemek için bir araç olarak kullanmaktadır. Çünkü epistemolojik farklılıklar bizi öncelikli olarak farklı bilgi kaynaklarını (Kur’an ve Sün-net başta olmak üzere) kullanmaya sevk etmektedir.

Görüldüğü üzere İPE mükellef olan bireylerin Allah’a karşı kulluk vazifelerini yerine getirmelerini sağlayacak kurumların hangi ahlaki prensipler üzerine kurulması gerektiğini ve uygulamaya nasıl dönüşebileceğini araştırmaktadır. Aynı zamanda İPE, bütün bu kurumların birbiriyle olan ilişkisini ve bu kurumları dolduran insanların birbiriyle olan ilişkilerinin nasıl düzenlendiğini incelemektedir. Bu açıdan hem pozitif hem de normatif tarafları vardır. Burada kurum ile kastedilen somut binalardan ziyade, daha soyut anlamıyla ortaya çıkmış olan her türlü yapıdır. Örneğin aile bir kurumdur. Şüphesiz, aile kurumunun nasıl kurulduğu ve devam ettirildiği, bu kurum içindeki Müslümanların birbirine karşı sorumlulukları İslam Hukuku’nu çok yakından ilgilendirmektedir. Bununla birlikte, İslam’ın ahlaki prensiplerine uygun bir aile yapısının oluşturulması ve sürdürülebilmesi için gerekli olan kurumlar ve bu kurumların ortaya çıkması için gerekli olan ilişkilerin makro ölçekteki karşılıkları İPE’nin araştırma alanına girmektedir. Bu yaklaşıma getirilen temel eleştiri, modern devlet ve kapitalist piyasa sisteminin hegemonyası dahilinde İslami bir düzene dayalı geliştirilmiş ve İslam ahlakı tarafından özü oluşturulan sistemlerin inşa edilebileceğinin ütöpik bir tasavvur olduğudur. Bu bağlamda ele aldığımızda modern dönemde Müslümanların iktisadi hayatlarına dair İPE herhangi bir katkı sağlamamakta mıdır?

Her ne kadar İPE tevhidi bir çerçeve olarak makro ölçekte hayatın bütün açılarını beraber tasavvur ederek insanların İslami bir düzende yaşaması için gerekli sistemleri ve bu sistemlerin özünü oluşturan ahlaki yapıyı sunsa da mikro ölçekte modern Müslümanların ilişkilerini nasıl tesis edeceği ve inşa ve ihya gayretlerini hangi tarz kurumlar için ortaya koyması gerektiğini belirten bir mihenk taşı ve rehberlik de yapmaktadır. Örneğin, piyasa sisteminin verimlilik ve düşük maliyet prensipleri doğrultusunda günümüz toplumları çeşitli kurumlar oluşturmuştur. Bu şekillenen kurumlardan bir tanesi olan aile kurumunu örnek olarak alabiliriz. İPE’nin sunduğu teorik çerçeve bize İslam’ın özünü oluşturan ahlak yapısı üzerine nasıl bir aile kurumu inşa

edilmesi gerektiğine dair yol gösterebilir. Bu sayede hem aile kurumu ile hem de huzurevi gibi aile kurumu ile ilgili olan kurumlara dair bir değerlendirme ve bireysel seçim imkânları dahilinde içinde bulunulan aile kurumunu şekillendirme olanağına ulaşılır.

İPE üzerinden yapılan değerlendirme, bu kurumların ortaya çıkmasına yol açan sebepleri ortadan kaldıracak toplumsal dönüşümlerin gerçekleşmesi için çalışılması ve kurumların ve ilişkilerin bu doğrultuda inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada, İPE'nin normatif karakteri de tekrar vurgulanmalıdır. Çünkü İPE, sadece toplumsal gerçekleri analiz etmekle yetinmez, bunun yanında İslam'ın ortaya koyduğu ahlaki yapıyı bir ölçü olarak alıp toplumu bu ahlaki yapıya getirecek kurum ve ilişkileri de inceler. Şüphesiz bu dönüşümleri gerçekleştirecek olanlar yine Müslümanlardır. İPE'nin bu rehberliği sayesinde huzurevine karşı bir pozisyon alınsa dahi toplumsal ölçüde bir değişiklik sağlanamayabilir. Diğer bir ifadeyle, kapitalist sistemin şekillendirdiği toplumda birçok kişi ailesini huzurevine göndermek durumunda kalabilir. Ancak bu rehberlik bireysel seviyede birçok Müslümanın sahip oldukları farkındalık ile anne-babalarına karşı sorumluluklarını yerine getirerek bu tür kurumlara başvurmaktan uzak durmalarını sağlayabilir.

Dikkat edilmesi gereken bir husus mevcut kapitalist sistemin sadece bir parçasında yapılacak değişikliğin uzun vadeli olmasının zor olacağıdır. Bunun sebebi sistemin bir bütün olarak eğitim ve aileden başlayarak bütün hayatı kuşatan bir yapıda olmasıdır. Bu sebeple aile kurumu için yapılacak dönüşüm girişimleri bütünü hesaba katılarak yapılması gerekmektedir. Ancak bu makro ölçekteki dönüşümler gerçekleşemese de Müslüman bireylerin kendileri, arkadaş çevreleri ve aileleri ile kuracakları ilişkilerde -belli bir ölçüde- kontrol sahibi oldukları söylenebilir (Şencal, 2021). Bu bağlamda İPE çerçevesi Müslüman bireylere kendi kontrol alanlarında nasıl hareket etmeleri gerektiği ve toplum içerisinde kendi etki alanı ile sınırlı olsa da normatif dönüşümleri sağlamak için gerekli rehberliği yapmaktadır. Burada temel amaç toplumun İslami bir düzene uygun sistemlere sahip olacak şekilde dönüştürülmesi değil, sorumluluk sahibi mükelleflerin kendi güçleri ölçüsünde bu dönüşüm için çaba sarf etmeleridir. Bu sebeple, İPE'nin inşa ettiği düzen bir ütopya olsa dahi Müslümanlar hâlâ bu ütopyayı gerçekleştirmek için çabalamak zorundadırlar, en azından mikro ölçekte.

İPE'nin sunduğu çerçevenin mikro ölçekte kullanılabilmesi için üç temel husus vardır. İlk olarak, İPE'nin sunduğu çerçeve İslami düzeni oluşturan sistemlerin nasıl olması gerektiğine dair makro ölçekte bir mihenk taşı (*benchmark*) sunmaktadır. İkinci olarak, çağdaş dönemin gerçekliğini anlama ve anlamlandırma için mevcut ilişki ve kurumların hangi dönüşümler sonucunda oluştuğunun ve arka planında yatan prensiplerin farkındalığının oluşmasıdır. Son olarak ise, sahip olunan farkındalık sayesinde içinde bulunulan gerçeklikten ideal bir İslami düzeni yaşamak için davranışların gerekli doğrultuda

dönüştürülmesi için çaba sarf etmek gelmektedir. Bu adımlar sırasında, -en azından kısa vadede- makro ölçekte bir toplumsal dönüşüm olacağı beklentisi olmamakta ve modern hayatın içerisindeki Müslüman bireylerin -kendi kontrol alanlarındaki çabaları ile- mevcut gerçeklikten ideal bir İslami hayatı yaşama çabaları neticesinde mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayamayacakları öngörülmektedir. Bunun sebebi, ulus-devlet ve kapitalist piyasa sistemi gibi hegemonya sahibi yapıların makro ölçekteki dönüşümlere karşı dirençli oluşları ve küreselleşme gibi ufukta gözüken dönüşümlerin İslami bir yönetim için daha sorunlu olmasından (Hallaq, 2013) ve akıntıya karşı yüzme mecburiyetinin getirdiği zorluklardan kaynaklanmaktadır. Zaten bu sebeple yukarıda ele alınan modern dünyada Müslüman olmaya dair yaklaşımların çoğu temel noktada İslami kaynakları modern bir zaviyeden yeniden yorumlayarak modern hayatın ilişki ve kurumlarıyla uyumlu hale getirmeye gayret etmektedir.

Sonuç

Müslüman bireylerin modern dönemde içinde buldukları iktisadi ilişkileri ve kurumları nasıl yorumlamaları ve hangi doğrultuda dönüştürmeleri gerektiğine dair farklı pozisyonların ele alındığı bu çalışma, mevcut çabaların tamamını kuşatmaktan ziyade öne çıkan bazı pozisyonları eleştirel şekilde değerlendirmeyi amaçlamıştır. Sömürge olan Müslüman ülkelerin sömürge olmaktan kurtulmaları ile başta bilginin İslamileştirilmesi olmak üzere bu çalışmada ele alınan ve dışında kalan birçok görüş Müslüman coğrafyada kendine yer bulmuş ve ihtiyaçlara cevap olmaya çalışmıştır. Bu çalışmada ele alınan her bir pozisyon Müslümanların modern dönemde İslami kimliklerini koruyarak yaşayabilmeleri için önemli entelektüel bir birikim ve rehberlik sunmaktadır.

Her pozisyonun haklı ve Müslümanların modern dünyada yaşama mücadelesi için faydalı olduğu noktalar olmakla beraber, bu pozisyonların önerdiği ilişki ve kurumların yapısı ve inşa sürecine dair bazı sorunlar da bulunmaktadır. Bu sorunların kaynaklarından biri modern öncesi Müslüman topluluklardaki yaşamı, özellikle de Hz. Muhammed dönemini anakronik bir okumaya tabi tutmaktır. Günümüz İslam ekonomisi ve İslami finans alanındaki çalışmaların birçoğunda kullanılan kavramlar ortaya çıktıkları ve varlıklarını sürdürdükleri bağlam dikkate alınmadan yüzeysel benzerlikler üzerinden modern bir gözle yorumlanmaktadır. Modern öncesi dönemde var olan bir siyasi yönetim ile modern dönemde ortaya çıkan ulus-devlet yapısındaki siyasi yapı nasıl ki nitelik olarak birbirinden farklıysa, bu yapıların neticesinde ortaya çıkan kurum ve ilişkiler de farklılık göstermektedir. Örneğin, Müslüman bir siyasi yönetimde bulunan *beyt'ül mal* ile ulus-devlet çatısı altındaki hazine ve Müslüman bir toplumda var olan Nizamiye Medresesi gibi bir eğitim kurumu ile kapitalist sistem için işçi ve ulus-devlet için vatandaş yetiştiren okul kurumları farklı olacaktır. Eğer sadece benzerliklere odaklanarak bu kurumların bir süreklilik içinde birbirlerinin yerine geçtiğini düşünürsek yapılan analizlerde hata olması kaçınılmaz olacaktır. Bu hatanın temelinde modern öncesi dönem

ve modern dönem arasındaki farklılıkları göz ardı edilerek benzerlikler üzerinden hareket etmek yatmaktadır.

Ayrıca, modern dönemde üretilen bilginin bağlamından kopartılarak -İslami olarak- dönüştürülebileceğini tahayyül etmek bilgiye dair yapılan yanlışlıklardan bir diğeridir. Müslüman toplumlar tarihi süreçte birçok toplumla etkileşime girmiş ve onlardan bilgi ve bu bilginin ürünü olan ilişki ve kurumları ithal etmişlerdir. Ancak bu bilgi transferi hususunda önemli bir nokta, bu süreçte Müslümanların hegemonya sahibi olan taraf olarak bilgiyi nasıl ve ne derece alacaklarını kendilerinin belirleyecek güçte olmasıdır. Günümüzde yapılan bilgi transferi ve bilginin İslamileştirilmesi çabalarında ise İslami kurumlar ve Müslüman otoriteler daha ziyade pasif pozisyonda kalıp bilgiyi dönüştürücü bir tesirde bulunamamaktadır. Bu sebeple daha ziyade şekilsel düzenlemelerle uyum peşinde olup İslam'ın ahlaki yapısı bağlamında bir dönüşüme gidilememektedir. Bu pasif pozisyon ve modern hayatta Müslüman olarak var olabilme kaygısı Şeriat'ın gayelerini soyutlayarak modern dönemin hegemonyası neticesinde yeniden yorumlamaya da götürmektedir.

Her ne kadar içinde yaşanılan ulus-devlet yapısı ve kapitalist piyasa sisteminin hegemonyasının İslami bir düzen kurulmasına müsaade etmesi bir ütopya gibi görülse de Asutay'ın dediği gibi gerçekliğin -İslami bir düzene doğru- dönüştürülebilmesi için ütopya sahibi olunması gereklidir. Bu ütopyanın gerçekleşebilmesi için ilk olarak içinde yaşanılan modern dünyanın ilişki ve kurumlarını oluşturan temel prensipleri ve dinamiklerin kavranması, sonrasında da İslam varlık ve bilgi anlayışının ortaya koyduğu ilişki ve kurumları -bireylerin etki ve kontrol alanında olan yakın çevreden başlanarak- toplumda inşa etme gayreti gösterilmesi gerekmektedir. Mükellef Müslümanların üzerine düşen, toplumsal bir dönüşümü gerçekleştirmekten ziyade, bireysel alandan başlayarak bu dönüşüm için gayret göstermektir.

Kaynakça

- Abdelgafar, B. I. (2018). *Public policy: Beyond traditional jurisprudence: A maqasid approach*. International Institute of Islamic Thought. London.
- Ahmad, K. (1994). *Islamic approach to development: Some policy implications*. Institute of Policy Studies. Islamabad.
- Ahmed, A. S. (1986). *Toward Islamic anthropology: Definition, dogma, and directions*. International Institute of Islamic Thought. Herndon, VA.
- Al-Attas, M. N. (1978). *Islam and secularism*. Muslim Youth Movement of Malaysia. Kuala Lumpur.
- Al-Bouti, R. (2005). *Dawabit al-Maslaha fi al-Shari'ah al-Islamiyya*. Resalah Publishers. Damascus.
- Al-Faruqi, I. R. (1982). *Islamization of knowledge*. International Institute of Islamic Thought. Herndon, VA.

- Asutay, M. (2007). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 1(2), 3-18.
- Asutay, M. (2012a). Conceptualising and Locating the Social Failure of Islamic Finance: Aspirations of Islamic Moral Economy vs the Realities of Islamic Finance. *Asian and African area studies*, 11(2), 93-113.
- Asutay, M. (2012b). Locating Islamic moral economy within emergence economics and evaluating the Islamic banking and finance in relation to the aspirations of Islamic moral economy. *Presented at the Kyoto University-Durham University Joint International Symposium 2012: Emergence and Feedback in Physical and Social Systems. 27-29th November 2012*. Kyoto University Uji Campus.
- Asutay, M. (2013). Development in Islamic Banking in Turkey: Regulation, Performance and Political Economy. *Islamic Finance in Europe: Towards Plural Financial System* (213-227). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Atiyah, J. al-Din. (2007). *Towards realization of the higher intents of Islamic law: Maqasid al-Shari'ah: A functional approach*. International Institute of Islamic Thought. London.
- Avde, C. (2016). *İslam hukuk felsefesi* (M. Çiftkaya, Çev.). İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Balcı, Y. (1994). İslam'da Çalışma İlişkileri. *İş Hayatında İslam İnsanı: Homo Islamicus* (113-127). İstanbul: MÜSİAD.
- Bölükbaş, A. H., & Kumaş, A. (2020). Nizaya Götüren Cehâlet Veya Garar Sebebiyle Fâsid Olan Akitlerin Sahihe Dönüştürülmesi Ve "Sulbü'l-Akit" Kavramı. *Usul İslam Araştırmaları*, 33(33), 55-77.
- Chapra, M.U. (1992). *Islam and the economic challenge*. Islamic Foundation. Leicester.
- Chapra, M.U. (2000). *The future of economics: An Islamic perspective*. Islamic Foundation. Leicester.
- Çizakça, M. (2011). *Islamic capitalism and finance: Origins, evolution and the future*. Edward Elgar Publishing. Cheltenham.
- Duman, S. (2018). Hz. Peygamber (s. A.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 4(1), 57-78. <https://doi.org/10.25272/j.2149-8407.2018.4.1.04>
- Duman, S., & Jabari, S. (2020). Çağdaş Dönemde Usul-i Fıkhın Yenilenmesi Tartışmaları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(1), 199-233.
- Esteva, G. (2010). Development. *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (1-23). London: Zed Books.
- Faruki, İ. R. (2016). *Bilginin islamileştirilmesi* (5. bs; F. Kuru, Çev.). Risale. İstanbul.
- Hallaq, W. (1984). Was the Gate of Ijtihad Closed? *International Journal of Middle East Studies*, 16(1), 3-41.

- Hallaq, W. (2013). *The impossible state: Islam, politics, and modernity's moral predicament*. Columbia University Press. New York.
- Hashim, R., & Rossidy, I. (2000). Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of Al-Attas and Al-Fārūqī. *Intellectual Discourse*, 8(1).
- Heck, G. W. (2006). *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism*. W. de Gruyter. Berlin ; New York. <https://doi.org/10.1515/9783110202830>
- Hossain, I., & Choudhury, A. (2016). Conclusion: The Islamization of Knowledge and its Implication in Islamic Financial Economics. *Islamic Financial Economy and Islamic Banking* (252-256). New York: Routledge.
- Islamic Finance Resource. (2009). Organized tawarruq is permissible: Sheikh Nizam Yaquby. <https://ifresource.com/2009/07/23/organized-tawarruq-is-permissible-sheikh-nizam-yaquby/> [10.09.2021].
- Kayadibi, S. (2007). Al-Tūfī-Centred Approach To al-Maşlahah al-Mursalah (Public Interest) in Islamic Law. *İslam Hukuku Arastirmalari Dergisi*, 9, 71-96.
- Koehler, B. (2014). *Early Islam and the birth of capitalism*. Lexington Books.
- Moten, A. R. (2004). Islamization of Knowledge in Theory and Practice: The Contribution of Sayyid Abul A'lā Mawdūdī. *Islamic Studies*, 43(2), 247-272.
- Naqvi, S.N.H. (1981). *Ethics and economics: An Islamic synthesis*. Islamic Foundation. Leicester.
- Orman, S. (2015). İslam Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü: Şeybânî, Serahsî ve Kitâbu'l-Kesb (II). *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 1(2), 23-67.
- Özel, M. (1993). *Piyasa düşmanı kapitalizm*. İz Yayıncılık. İstanbul.
- Özel, M. (1994). Adam Zengin Olur Mu? İçinde *İş Hayatında İslam İnsanı: Homo Islamicus* (3-14). İstanbul: MÜSİAD.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük dönüşüm: Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (A. Buğra, Çev.). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Rodinson, M. (1974). *Islam and capitalism*. Pantheon Books. New York.
- Şencal, H. (2021). İslam Ekonomisi Açısından Beşeri ve Sosyal Sermaye Kavramlarının Eleştirel Bir Analizi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 89-110. <https://doi.org/10.31679/adamakademi.875420>
- Thornton, P. H., & Ocasio, W. (2008). Institutional Logics. *The Sage Handbook of Organizational Institutionalism* (99-128). SAGE Publications.
- Tripp, C. (2006). *Islam and the moral economy: The challenge of capitalism*. Cambridge University Press. New York.
- Wallerstein, I (1995). *Historical capitalism with capitalist civilization*. Verso. London; New York.

Failure of Multiparty Systems Leading to Predominant Party Systems

Muhammet KOÇAK*

Abstract

This study deals with the change of party systems in developing countries with a comparative analysis on the cases of Turkey and Bolivia. I argue that the failure of multiparty systems could be an important factor in forming predominant party systems. This article demonstrates how AK Party (*Adalet ve Kalkınma Partisi*-Justice and Development Party) in Turkey (in 2002-2015) and MAS (*Movimiento al Socialismo*-Movement for Socialism) in Bolivia (in 2006-2019) instrumentalized the failure of multiparty systems to eventually become predominant parties in their political systems. They both inherited political and economic instabilities under multiparty coalition governments and sought to overcome this cycle through economic policies that enhanced the economic opportunities of the poor without sacrificing budgetary discipline and macroeconomic stability. As a result, they could address pressing problems of economic inequality, unemployment, and poverty without causing debt crisis and economic instability. Their success in maintaining political and economic stability under one-party governments enabled MAS and AK Party to persist. Using these cases, this article shows that the failure of multiparty systems in effectively addressing the grievances of most of the population may lay the ground for the establishment of predominant party systems.

Keywords

Party Systems, Political Economy, Dominant Party Systems, Democratization, Development, Turkey, Bolivia, Global South.

* Dr. Florida International University, Political Science, mkocak@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-6448-9250

Introduction

Political parties can be defined as political societies that have a steady and stable organizational structure. They seek to seize control of the state mechanism with public support. A party system refers to the arrangement within which political parties operate. A predominant party system emerges when the opposition parties challenge the strongest party in competitive elections but fail to remove the incumbent from power. Giovanni Sartori proposes the most popular classification for the concept of the predominant party system. He suggests that the predominance is established when a party wins three consecutive elections while keeping most of the seats in the parliament (Sartori, 2005: 174).

I draw attention to the fact that the MAS and the AK Party emerged as predominant parties following the failure of multiparty systems. In both cases, multiparty systems relied on a scheme of an elite-level pact, which postponed the solution of pressing economic and political problems. In Bolivia, the traditional parties that dominated the system until the early 2000s did not remedy the issues of the indigenous community. In Turkey, the military's influence over politics kept the system in place, but the securitization of Turkey's ethnically Kurdish people and pious Muslims created significant grievances. In both cases, charismatic leaders using oppositional language successfully led their political parties to victory. Their parties could stay in power for three election periods incessantly.

I start this paper by introducing the concept of the predominant party. Then, I discuss the concept's shortcomings, especially when explaining the evolution of political systems in developing democracies and the emergence of predominant parties. Finally, I explain the cases of Bolivia's MAS and Turkey's AK Party by comparing and contrasting the two cases.

Party Systems

The literature on the party system remains weak because the focus is often on the parties themselves instead of the systems they operate within (Epstein, 1975: 229-278). Thus, most handbooks and readers on the issue treat the subject within the framework of the concept of parties instead of separately focusing on party systems. The complex and unstandardized nature of party systems makes it hard to define, let alone classify them. Even so, there remain numerous attempts to define and classify party systems in the literature.

When it comes to party systems, there are multiple ways to distinguish between different party systems. Accordingly, party systems are classified in accordance with the degree of democratic accountability (Scott, 2014: 1142-1158), positional competition (Stokes, 1963: 368-377), numerical properties (Sartori, 2005), party programs (Barolini & Mair, 1990), and competitiveness (Lijphart, 1990). This article focuses on the classification of party systems based on their numerical properties.

Such classification of party systems is pioneered by French political scientist Maurice Duverger. He categorizes party systems as one-party systems, two-party systems, and multiparty systems (Duverger, 1974: 15-23). According to him, a dominant party emerges when one of the parties in the party system becomes much stronger than the others and remains in power for a very long time (Duverger, 1974: 398). Sartori, whose approach became the standard in the literature, criticizes Duverger's approach as simplistic and offers an alternative typology that classifies party systems using multiple criteria (Sartori, 2005: 110). According to Sartori, there are three kinds of one-party systems: one party, hegemonic party, and predominant party. They differ from one another in terms of to what extent the strongest party allows other parties to exist in the party system (Sartori, 2005: 112).

There are also differences in the ways Duverger and Sartori conceptualize the predominant parties. Duverger classifies this condition as a "dominant" party, but there is not a significant difference between his concept and Sartori's "predominant" party. Regarding how a party becomes a dominant one, he emphasizes the power and influences the dominant party has and points out the citizens' trust in the party (Duverger, 1974: 399). On the other hand, Sartori posits that the strongest party needs not to commit election fraud to be distinguished from a hegemonic party and one-party systems in a predominant party system (Sartori, 2005: 112). According to Sartori, the predominance emerges when a party wins three consecutive elections while keeping the majority of the seats in the parliament (Sartori, 2005: 174).

According to both classifications, AK Party (between at least 2002 and 2015) in Turkey and MAS (between at least 2006 and 2019) in Bolivia were the predominant parties. Both parties maintained their control over the body politics after these dates. MAS ceased to be a predominant party after 2019 because of the election fraud. Similarly, AK Party lost an election in 2015, even though it won the following snap elections, which took place as a result of the failure to form a coalition government. In any case, these parties could gather enough votes to form one-party governments after three consecutive elections. In this article, I focus on the question of how predominant parties in these countries emerged.

Bolivia's Coca Growers and Pacted Democracy

Bolivia's Pacted Democracy

Bolivia was integrated into the global economy with the discovery of silver resources in Potosi Mountain by the Spanish colonizers in the 16th Century. The relations between the colonizers and their business connections in Europe have played a significant role in forming power relations between Bolivia and the European Empires and between different classes in Bolivia. During the mid-20th Century, Bolivia faced severe economic problems stemming from inefficient farming, population increase, and economic and social inequality.

After decades of instability and economic mismanagement, Bolivia's major traditional parties cooperated on a neoliberal democratic agenda and formed a multiparty system. Bolivia's pacted democracy scheme, between 1985 to late 1990s, involved three traditional parties: Movimiento Nacionalista Revolucionario (Revolutionary Nationalist Movement-MNR), Acción Democrática Nacionalista (Democratic Nationalist Action-ADN), and Movimiento de la Izquierda Revolucionaria (Leftist Revolutionary Movement-MIR). The political system of Bolivia was designed to insulate political decision-making from the public. The democratic procedures were only nominally present (Salman, 2007: 113).

The neoliberal economic reforms managed by the then Economy Minister Sanchez De Lozada tamed inflation with budgetary discipline. The reforms included the 'relocation' of miners and closure of tin mines, pegging the Bolivian peso to the US dollar, lifting subsidies to the public sector, and the liberalization of the market (Estenssoro, 1985). Besides these structural measures, the reform package included measures intended to help vulnerable lower-income families through social programs and development projects (Petras & Weltmeyer, 2005: 184-185). As a result, Bolivia transformed into a market economy. However, the efforts to incorporate all segments of Bolivian society into the government and bring prosperity for all economic and social classes with a capital-intensive strategy failed. The lack of institutional structures to address the problems of various social segments of Bolivia elevated regional structures such as coca growers' institutions to national significance.

The trust and support of the Bolivian people in this economic program gradually diminished while Bolivia's economy deteriorated. Between 1985 to 1997, the Presidents won elections with anti-neoliberal campaigns but never realized their promised agenda. Once elected, they would extensively use Presidential decrees to rule (Anria, 2016: 100). This process was part of a broader trend observed in other developing countries such as Chile, Argentina, and Turkey that involved a conservative reaction towards the failure of state-led reforms (Anria, 2016: 180). Unable to compete with the cheap import, most enterprises chose to bust the unions and squeeze labor activities to remain profitable (Arze & Kruse, 2004: 23). The farming and herding sectors went

bankrupt as the producers could not compete with cheap imports (Arze & Kruse, 2004: 26). The reforms failed to decrease unemployment and erase poverty. What is more, the inherent clientelism in Bolivia enabled the channeling of perks and spoils to party supporters, which created further resentments among the population (Gamarra, 2007: 9). In the meantime, the weakening of Bolivia's poor strengthened Bolivia's cocaine complex. Many people who lost their jobs or could not afford to live with their wages joined the coca production.

To tame the pressure from below, de Lozada, who became President in 1993, initiated a reform for democratization. The 1994 decentralization law transferred 20% of the state budget to municipalities and enabled grassroots participation in budgetary oversight. The law also recognized indigenous communities as grassroots territorial organizations (Kohl, 2003: 156). With this law, the Bolivian government intended to allow the democratic participation of the excluded portions of the society and empower the indigenous people at the local level (Kohl, 2003: 161). Yet, the attempts worked counterproductively by laying the groundwork for the rise of anti-liberal and socialist MAS (Kohl, 2003: 101). In 2000, a coalition of forces, including trade unions, peasant communities, and indigenous organizations, cooperated to protest the privatization of the water system in Cochabamba (Tapia, 2008: 222). After four months of protests, the government revoked the contract and put the water company under municipal control (Siotos, 2013: 52). The second wave of protests took place against de Lozada's plans to share some of Bolivia's natural gas reserves with the US and build a pipeline through Chile ("Unrest in Bolivia over Gas Deal", 2003). Amid the protests, first President Sanchez de Lozada in 2003, then his predecessor Carlos Mesa in 2005 resigned.

At the point when MAS rose, most Bolivians were already convinced that the political system was filled with incompetent people that have lack of clear and transparent separation of powers and the rule of law (Salman 2007: 121). There was also obstinacy in enabling a peaceful transition of power. For example, the main opposition party refused to collaborate with Morales on widespread constitutional change despite Morales' compromises (Gamarra, 2007: 4). As a result, traditional parties' legitimacy and popularity could not recover from the process.

The Rise of MAS

Amid economic decline, the negative impact of the transition to neoliberal economy and decentralization paved the path for Evo's rise, which could mobilize different segments of society. When he achieved power, the enabling economic conditions and Evo's established leadership over various groups helped Evo's party dominate Bolivia's body politics. As a candidate of MAS, he ran for the congressional representation of El Chapare in 1997. With the support of over 70%, he scored the largest electoral success of any congressional

deputy in Bolivia's lower house (Gamarra, 2007: 10). Evo could represent the three non-exclusionary strong opposition bases: the cocaine complex, the lower-income citizens who were hard hit by the neoliberal reforms, and the indigenous peoples. From the early 1990s, against the backdrop of the US pressure on the Bolivian government to eradicate coca production, coca growers' union dominated the National Peasant Union and Labor Confederation. Evo was elected as the coca growers' union leader, a post he continued to hold even after being elected the President (Farthing & Kohl, 2014: 132).¹ Evo's indigenous roots also play a significant role in his success in a country that has the highest percentage of people with indigenous roots in Latin America. Bolivia's indigenous base has constituted one of the strongest bases that demand greater political incorporation, which was not delivered under pacted democracy scheme (Barr, 2005 :84). Evo's identity has provided him an advantage in securing this base. Third, Evo successfully appealed to the growing dissatisfaction with Bolivia's neoliberal economic model. The protests of the early 2000s have created momentum and produced a political condition that further delegitimized mainstream politics. The association of Morales with Chavez and his cooperation with Cuba and Venezuela helped him dominate the anti-liberal discourse.

At the advent of his first term, Morales received the highest percentage of votes in Bolivia's history and got elected as the President. In one of his speeches at the United Nations in New York in 2008, he suggested that the Andean indigenous values preach renouncing war, imperialism, and colonialism, considering access to natural resources as human rights, and constructing communitarian socialism with the Mother Earth (Postero, 2010: 61). The discourse of Morales addressed the major concerns of the numeric majority of Bolivia and helped him make new friends and allies in domestic and international spheres. Morales appealed to the urban poor, indigenous people, and the political left as a coca-grower with indigenous roots.

MAS played a significant role in Morales' success as well. The party has its roots in the grievances of coca growers in the Cochabamba region against Bolivia's coca policy. The closing of the mines in 1985 led a portion of people to start growing coca to make a living. This development has strengthened the base that is in opposition to the government (Gamarra, 2007: 8). The coca growers of Cochabamba founded MAS to express their interests politically. Initially, the party took an anti-imperialist and anti-neoliberal stance and took a stance against the US involvement in the government's efforts to fight coca (Siotos, 2013: 53). Started as an anti-liberal, pro-coca, and indigenous party, MAS has grown into significance in the early 2000s when the protests consecutively ended two governments. Although Morales had the final say, the policymaking in MAS is conducted with negotiations between MAS and

1 Farthing and Kohl, *Evo's Bolivia*, 132.

various social groups (Anria, 2016: 104). The social base of MAS ensured vertical accountability and achieved a stable base of support through the mobilization of groups ranging from indigenous communities to coca growers (Madrid, 2011: 258).

In 2006, Morales laid out an alternative economic development plan following his election as president. *National Development Plan: Dignified, Sovereign, Productive and Democratic Bolivia to Live Well* was promulgated by the Ministry of Planning in 2006. The plan aimed to shift from a neoliberal economy to a mixed model that would prevent political and social exclusion of the majority of the population (Filho & Gonçalves, 2010: 180). Morales made a case for the inefficiency of neoliberal economic policies in addressing the pressing financial problems such as inequality and poverty. Thus, instead of clinging to neoliberal policies, his administration called for state involvement for ensuring a more just system.

The plan's chief objective was summed up in four categories, and the aims were explained in the official document in a detailed manner (Morales, 2007: 1). The first principle, dignity, comprised eradicating poverty and enabling access to education, health, and public security for all citizens (Morales, 2007: 43). The document used the term sovereignty to reflect previous Bolivian foreign policy and economic policies as submissive to foreign paradigms (Filho & Gonçalves, 2010: 184). Productivity pointed to the requirement of active state involvement in the management of the country's national resources (Filho & Gonçalves, 2010: 183). Lastly, the characterization of the new plan as democratic was to emphasize the need to foster and celebrate the indigenous cultures of Bolivia both economically and politically (Morales, 2007: 101). In short, the program intended to redistribute the national wealth in order to ensure the access of the excluded poor sections of Bolivian society to the national wealth.

Morales' economic program helped increase the living conditions of the poor with the help of the enabling global economic conditions. The rise of soy, metal, and natural gas prices brought about a capital flow to the Bolivian economy. In addition, the favoring economic conditions in Spain increased the remittances sent from the Bolivian migrants to their home country. Morales spent these additional resources on infrastructure projects and social programs. The students in elementary and middle schools were given a stipend to buy their textbooks (Savove, 2009: 65). The public education programs increased the literacy rates, the access to health care and housing was expanded, pensions have risen, and agriculture flourished (Filho & Gonçalves, 2010: 188-189). Morales' success ensured his high approval ratings in his first years in the office and secured his success in the 2008 election (Savove, 2009:65). When the economy deteriorated by the first half of the 2010s,

Morales' popularity and the electoral strength of MAS declined (Anria, 2016: 89). Thus, economic variables played a significant role in his initial success.

In his second term, between 2009-2014, Morales faced protests from indigenous and leftist activists, who were not satisfied with the economic reforms. The main subjects of concern were the rising cost of living in Bolivia, the cutting of subsidies, and a highway project passing through a natural reserve. While these steps were economically viable for Bolivia, they clashed with the promise of Morales and his image as an environment-friendly, indigenous, leftist leader.

Morales' third term

Although the Bolivian constitution limited the consecutive presidential terms to two terms, Morales stood for reelection based on a constitutional ruling that did not count his first election. Despite the controversies surrounding his candidacy, Morales was reelected in 2014 to serve until 2019. At this point, MAS had already become the predominant party. In 2019, Morales attempted to run again and won the elections. However, the independent observers from the Organization of American States (OAS) found the elections fraudulent. As a result of domestic and international pressures, Morales resigned and sought asylum in Mexico. Following his resignation, elections could be held only in October 2020. These elections resulted in another victory of MAS, headed by Luid Arce. Thus, despite Morales' resignation, the domination of MAS in the Parliament continued with a hiatus after the resignation of Morales. Since the 2019 elections resulted in the resignation of Morales over voter fraud issues, this date could be considered the end of the predominant party system in Bolivia.

The rise of MAS and Morales to political significance was based on the combined efforts of various groups long excluded from Bolivia's political system. The losers of economic transition have successfully transformed their grassroots social support into political energy. The high commodity prices initially helped Morales to deliver on his promises. Morales' economic reforms succeeded in redistributing state revenues and increasing the quality of the life of Bolivia's poor. Since the early 2010s, as a result of the economic downturn of Bolivia, Morales struggled to maintain its dominance, but MAS could remain in power. This was largely as a result of its success in building a base in the previous period.

Turkey's Conservative Majority and AK Party's Success

Turkey's Tutelary Regime

Turkey was amalgamated into the world economy with swift market reforms following the 1980 military coup. The ban on the popular political figures paved the path for the victory of Turgut Özal, a former economist of the World Bank with a limited political background. Similar to de Lozada, Özal also

served as the Prime Minister and also as the President of Turkey. With the help of the constitution drafted after the military coup, Özal could run his reform program without significant opposition. The new constitution placed greater emphasis on political leadership rather than participation (Heper & Criss, 2009: 61). It banned all kinds of political activities by civil institutions except for political parties and prohibited the cooperation of the political parties with civil organizations (Özbudun, 2000: 5). In subsequent elections, the coup leader General Kenan Evren became the President, and Turgut Özal, who prepared the program for transition to a neoliberal economy, became the Prime Minister. Turkey's transition to a neoliberal economy ended the endemic polarization and brought about economic stability and prosperity.

However, the failure to build a solid institutional foundation for the reforms caused economic instability in the 1990s. Swift transition to the liberalization of capital took place in an environment where major political parties and their leaders were suspended, and the autocratic government strictly controlled all sorts of political action. Such transition occurred before a regulatory framework was put in place and the stabilization of the economy was realized. This caused speculative money flows that created high-interest rates and inflation (Şenses, 2016: 17).

The lifting of the ban on leading political figures in 1987 started an era of political instabilities in Turkey. In the 1991 elections, Özal's party lost the majority in the parliament, embarking on a period of short-lived coalition governments. Özal's untimely death in 1993 added insult to the injury. In 1996, RP (Welfare Party - *Refah Partisi*) and in 1999, DSP (Demokratik Sol Parti) could lead governments with less than %25 votes. Meanwhile, a series of events laid the groundwork for the AK Party. The success of Islamist RP achieved victory in Turkey's capital Ankara and the biggest city Istanbul in the 1994 elections by appealing to the poor migrants from Anatolian cities living in the slums. The success in municipalities brought about victory in the general elections of 1995. However, the coalition government led by RP was forced to dissolution with the involvement of the military. This incident is recognized as a post-modern coup (Aslan, 2016: 362). The Marmara earthquake of 1999 that demolished tens of thousands of houses in Turkey's industrial Northwestern region, the insistence on solving the Kurdish problem via military measures, and the mismanagement of urbanization played significant roles in the 1990s, becoming Turkey's dark decade (Aslan, 2016).

Military's involvement in politics and the subsequent ban of RP from politics by the judiciary led to a confrontation in the party between the so-called traditionalists and modernists (Hale & Özbudun, 2010: 5). The modernist wing of RP's successor FP (Felicity Party - *Fazilet Partisi*) would later found AK Party. Turkey's Islamist parties during the 1990s were very successful in election campaigns. For instance, RP was the only party that conducted classical

door-to-door propaganda methods with hundreds of thousands of enthusiastic and disciplined members. Moreover, these activities do not preclude election times and continue between the elections. Activists of RP also consist of a large number of women as well. These tactics proved effective, especially when Erdoğan ran for the Mayor of Istanbul and unexpectedly won.

Erdoğan's Success and AK Party's Predominance

Similar to Bolivia's Morales, Turkey's Recep Tayyip Erdoğan was an anti-establishment figure who sought to redefine the original political arrangements. Although his political career began in Islamist parties, AK Party appealed to more than the traditional base of RP. After forming a single-party government, AK Party used this opportunity well and delivered on its promises regarding the management of the economy and keeping its base satisfied. AK Party's successes in consecutive elections have weakened the opposing political parties and bureaucratic actors, making AK Party a dominant party.

Towards the end of the 1990s, RP's charismatic mayor of Istanbul Recep Tayyip Erdoğan achieved recognition amid tensions between Turkey's political establishment and various segments of Turkish society. His imprisonment due to a poem he recited at a meeting in Southeastern Anatolia, the banking crisis of 2001, and the government's inability to handle the disastrous consequences of the 1999 earthquake delegitimized Turkey's political establishment. At this juncture, AK Party, which Erdoğan founded in 2001, became popular.

AK Party expanded FP's voter base and organizational structure. It ran effective campaigns with the help of professional PR companies. According to a public opinion poll conducted before the 2002 elections, only 27.4% of AK Party voters voted FP in the 1999 elections (TÜSES, 2002: 70-71). From a sociological point of view, the AK Party coalition is based on a significant portion of rural voters, tradesmen and artisans in the cities, the poorer parts of the cities, and the rapidly rising Islamic bourgeoisie. The traditional Islamist parties adopted an anti-capitalist discourse during the 1990s (Yeşilada, 2002: 172-173). On the other hand, AK Party considered democratization and Turkey's EU membership as priority targets and ran a campaign on these principles (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2002: 14).

When the AK Party came into power in November 2002, Turkey struggled with one of its worst economic crises. In addition, the insulation of policymaking from free and fair competition brought the rule by a bureaucratic oligarchy that prevailed over weak coalition governments (Öztürk, 2001: 2). In order to cope with the economic crisis, AK Party applied a very strict budgetary policy under the guidance of the IMF (Patton, 2006: 517). The economy, which grew by about seven percent yearly in the 2002-2007 period, stagnated in 2009 with the impact of the global crisis but recovered fast. In 2010

and 2011, the economy grew by nine percent and eight percent, respectively (Jarosiewicz, 2013: 1).

Following a neoliberal agenda in the economy, AK Party also ensured keeping the voters satisfied with social policies as well. In 2006, AK Party initiated a social security reform that ensured citizens' free and fair health services (Aysan, 2013: 148-162). In addition, tuition for public universities has been abolished. AK Party faced its second general elections in 2007. It managed to come to power and formed a one-party-government by significantly increasing its votes. The economic growth and reforms in many areas of governance enabled AK Party's success. Also, in this year, one of the founding members of AK Party, Abdullah Gül was elected as Turkey's President. With the victory in these two elections, AK Party consolidated its power. AK Party's domination of Turkey's body politics continued in 2011 when AK Party received more than half of the votes. In this period, the increasing levels of education have also led to a decrease in income inequality (Öztürk & Kayaoğlu, 2016).

In its third term, however, AK Party began to face a multitude of challenges both at domestic and foreign policy realms. Turkey's economic success entered a turbulent phase. Syrian Civil War significantly challenged Turkey's security and economy. With the Gezi Park protests, secular to AK Party's policies gained a grassroots dimension. Moreover, Erdoğan's becoming a President in 2014 as the first step toward a presidential system weakened AK Party. As a result, AK Party, for the first time in its short history, failed to form a one-party-government in the 2015 elections. This could be considered as the end of AK Party's predominance in Turkey's party politics, even though AK Party could achieve victory in the snap elections held in the same year following unsuccessful attempts to form a coalition government. In 2018, Turkey voted for the presidential system putting an end to the parliamentary system. Erdoğan became the first President under the new system as the head of the AK Party.

Conclusion

Towards the early 1990s, the failure of the Washington Consensus in bringing economic, political, and social stability to the developing countries became apparent after a series of financial crises experienced throughout the global South. From the late 1990s on, the absence of the institutional custodians of liberal democracies and the failure of the party systems to address the pressing social and economic problems brought about the rise of anti-establishment figures.

Bolivia's democracy was based on the consensus of three major parties between 1985 and to early late 1990s. This arrangement could not resist the pressure of coca-growers, indigenous people, and the urban poor and the support of these groups to Morales. In Turkey, the transition to a neoliberal economy happened following the 1980 military coup under the auspices of

the military government and the constitution prepared under military rule. Turkey's tutelary democracy was challenged by the urban poor and the conservative middle class. After securing their base, Evo Morales in Bolivia and Tayyip Erdoğan in Turkey have dominated the body politics. They have built coalitions that allow them to dominate the party system and civil society. Similar reasons played roles in the successes of Morales and Erdoğan.

First, in both Bolivia and Turkey, Morales and Erdoğan could refer to a past period when their constituency was relatively worse off politically and economically. In Bolivia, the pacted democracy scheme excluded large portions of the society from politics. The grievances of cocagrowers and indigenous people did not echo in politics. In Turkey, the notorious secular regime, which denied a significant portion of society public duty, higher education, and even health services because of religious beliefs, has been protected by a bureaucratic oligarchy. Both Erdoğan and Morales could dominate the political system in their countries after an economic decline involving economic crises. In both cases, the citizens at the bottom level were hard hit by the financial situation. Although both Erdoğan and Morales followed neoliberal recipes for monetary discipline, they have been cautious not to upset their voter base.

Second, both Erdoğan and Morales have had very effective and professional political organizations. In Bolivia, MAS relied upon the support of indigenous communities, cocagrowers, and unions. In the context of Bolivian politics, these groups make up of a significant portion of Bolivia's voter base and do not tend to not vote for MAS. In Turkey, AK Party could successfully coalesce Turkey's traditional center-right with Islamists. The economic policies remained neoliberal, as it was the case in center-right governments, but the Islamist base was also satisfied with policies aiming at keeping and developing Turkey's Islamic character at cultural and political realms.

Third, both Morales and Erdoğan are charismatic figures. Their anti-establishment savior figure character has helped mobilize the voter base. In addition, Morales' indigenous background and Erdoğan's pious lifestyle have enabled the voters who share these identities to characterize themselves with and politically trust them. They also relied upon highly professional and efficient political party organizations.

Fourth, the obsolescence of the established actors in Bolivia and Turkey enabled MAS and AK Party to remain in power. In Turkey, the bureaucratic oligarchy, judiciary, and military have repeatedly tried to depose AK Party through undemocratic schemes. AK Party faced an e-memorandum released by the website of General Staff in 2007, had to deal with a closure trial in 2008, and survived a military coup in 2016. As a result of these attempts, AK Party could find grassroots support as it delegitimized the checks and balances and resulted in constitutional referendums that provided more power to the elected

officials in the system. In Bolivia, the opposition parties' uncooperative attitude helped Morales better support his agenda.

Fifth, both MAS and AK Party followed neoliberal market capitalism in the economy while also supporting the poor with social policies. In a global economic climate where the GDPs of developing countries are increasing AK Party and MAS were able to find funds for their reforms as well. They utilized their budget mainly for infrastructure, education, and health. As a result, their political support remained stable.

References

- "Unrest in Bolivia over Gas Deal." *Energy Security*. October 30, 2003. <http://www.iags.org/n1030033.htm>
- AK Parti Tanıtım ve Medya Başkanlığı. "2002 AK Parti Seçim Beyannamesi." *AK Parti*. Accessed September 22, 2020.
- Anria, Santiago. "More Inclusion Less Liberalism in Bolivia." *Journal of Democracy* 27, No.3 (July 2016): 99-108. DOI:10.1353/jod.2016.0037.
- Arze, Carlos and Tom Kruse, "The Consequences of Neoliberal Reform." *NACLA Report on the Americas* 38, No. 3 (2004): 23-28. <https://doi.org/10.1080/10714839.2004.11724504>.
- Aslan, Ömer. "'Unarmed' We Intervene, Unnoticed We Remain: The Deviant Case of 'February 28th Coup' in Turkey." *British Journal of Middle Eastern Studies* 43, No.3 (2016): 360-377. <https://doi.org/10.1080/13530194.2015.1102710>.
- Aysan, Mehmet Fatih. "Reforms and Challenges: The Turkish Pension Regime Revisited." *Emerging Markets Finance and Trade* 49, No. 5 (2013): 148-162. <https://doi.org/10.2753/REE1540-496X4905S509>.
- Barr, Robert. "Bolivia: Another Uncompleted Revolution." *Latin American Politics and Society* 47, No. 3 (2005): 69-90. doi.org/10.1111/j.1548-2456.2005.tb00319.x
- Bartolini, Stefano and Peter Mair. *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*. Translated by Ergun Özbudun. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Epstein, Leon. "Political Parties" in *Handbook of Political Science, Volume 4: Nongovernmental Politics* edited by Fred I. Greenstein and Nelson W. Polsby,), 229-278 (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1975).
- Estenssoro, Victor Paz. "Decreto Supremo No 21060, 29 de agosto de 1985." Lexivox. Accessed September 22, 2018. <https://www.lexivox.org/norms/BO-DS-21060.html>
- Farthing, Linda, and Benjamin Kohl. *Evo's Bolivia*. Austin: University of Texas Press, 2014.
- Filho, Clayton Mendonça Cunha, and Rodrigo Santaella Gonçalves. "The National Development Plan as a Political Economic Strategy in Evo Morales's Bolivia: Accomplishments and Limitations." Translated by Ariane Dalla Dea. *Latin American Perspectives* 37, No. 4 (2010): 177-96. <https://doi.org/10.1177/0094582X10372513>

- Gamarra, Eduardo. *Bolivia on the Brink*. New York: The Center for Preventive Action, 2007.
- Hale, William, and Ergun Özbudun. *Islamism Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of AKP*. New York: Routledge, 2010.
- Heper, Metin, and Nur Bilge Criss. *Historical Dictionary of Turkey*. Plymouth: The Scarecrow Press, 2009.
- Jarosiewicz, Aleksandra. "Turkey's economy: a story of success with an uncertain future." *Centre for Eastern Studies*, No.120, 05.11.2013. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2013-11-06/turkeys-economy-a-story-success-uncertain-future>
- Kohl, Benjamin. "Democratizing Decentralization in Bolivia: The Law of Popular Participation." *Journal of Planning Education and Research* 23, Iss. 2 (2003): 153-164. doi.org/10.1177/0739456X03258639
- Lijphart, Arend. *Patterns of Democracy* (New Haven: Yale University Press, 1990).
- Madrid, Raul. "Bolivia: Origins and Policies of the Movimiento al Socialismo." in *The Resurgence of the Latin American Left*, edited by Steven Levitsky and Kenneth M. Roberts, 239-259. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011.
- Morales, Evo, "DECRETO SUPREMO N° 29272." *Gaceta Oficial de Bolivia*, (September 12, 2007). http://www.minedu.gob.bo/files/documentos-normativos/leyes/boliviaplan_desarrollo_nac_ds_29272.pdf
- Özbudun, Ergun. *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*. Boulder: Lynne Rienner, 2000.
- Öztürk, Esra, and Ayşegül Kayaoğlu. "Education and Income Inequality in Turkey: New Evidence from Panel Data Analysis." *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 38, No. 2 (2016): 221-236. doi: 10.14780/muiibd.281399
- Öztürk, İbrahim. *Political economy of Erdoğan's success story in Turkey*. İstanbul: Al Jazeera Centre For Studies, 2001.
- Patton, Marcie J. "The Economic Policies of Turkey's AKP Government: Rabbits from a Hat?." *Middle East Journal* 60, No. 3 (Summer, 2006): 513-536. DOI: 10.3751/60.3.15
- Petras, James, and Henry Weltmeyer. *Social Movements and State Power: Argentina, Brazil, Bolivia and Ecuador*. London: Pluto Press, 2005.
- Postero, Nancy. "The Struggle to Create a Radical Democracy in Bolivia." *Latin American Research Review* 45, Special Issue (2010): 59-78. doi: 10.1353/lar.2010.0035
- Salman, Ton. "Bolivia and the Paradoxes of Democratic Consolidation." *Latin American Perspectives* 34, No. 6 (Nov., 2007): 111-130. doi.org/10.1177/0094582X07308264
- Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems: A framework for analysis*. Colchester: ECPR Press, 2005.
- Savoye, Philippe. "Class Struggle, Regional Conflict, and Educational Reform During the Times of Coca." *Making Connections* 11, No. 1 (Fall, 2009): 64-72. doi/abs/10.5555/maco.11.1.748189w3g8vk4617
- Scott, James. "Corruption, machine politics, and political change." *American Political Science Review* 62, (2014): 1142-58.
- Şenses, Fikret. "Turkey's Experience with Neoliberal Policies Since 1980 in Retrospect and Prospect." in *The Making of Neoliberal Turkey*, edited by Cenk Özbay, Maral Erol, Ayşecan Terzioğlu and Umut Türem, 15-32. Burlington: Ashgate, 2016.

- Siotos, Modesto "Social Movements and Development in Bolivia." *Hydra: Interdisciplinary Journal of Social Sciences* 1, No.1 (2013).
- Stokes, Donald. "Spatial models of party competition." *American Political Science Review* 57, (1963): 368-77.
- Tapia, Luis. "Bolivia: The left and the social movements." *The New Latin American Left: Utopia Reborn*, edited by Patrick Barrett, Daniel Chavez and César Rodríguez-Garavito, 215-231. London: Pluto Books, 2008.
- TÜSES, *Türkiye'de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*. İstanbul: TÜSES, 2002.
- Yeşilada, Birol. "Realignment and Party Adaptation: The Case of Refah and Fazilet Parties." in *Politics, Parties, and Elections in Turkey* edited by Sabri Sayar and Yılmaz Esmer, 157-177. Boulder: Lynne Rienner, 2002.

İslami Mikrofinans: Bir Literatür İncelemesi

Salih ÜLEV*

Sakarya Üniversitesi

Öz

Bu çalışmanın amacı, İslami mikrofinans ile ilgili yapılan çalışmaların bir dökümünü sunarak İslami mikrofinans literatürünün genel bir resmini ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş ve veri toplama tekniği olarak doküman incelemesinden faydalanılmıştır. İslami mikrofinans konusunda yapılan akademik çalışmalar Web of Science (WOS) veri tabanlarından tespit edilerek içerik analizine tâbi tutulmuştur. WOS veri tabanından 200 makale tespit edilmiş ve bu makalelerde ele alınan konular altı başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu konular sırasıyla; İslami mikrofinans kuruluşlarının ürün ve hizmetleri, İslami mikrofinans kuruluşları için yeni model önerileri, İslami mikrofinansın yoksulların refahına etkisi, İslami mikrofinans kuruluşlarının performansı, İslami mikrofinans kuruluşlarının paydaşları ve risk yönetimidir.

Anahtar Kelimeler

İslami Mikrofinans, Mikrofinans, İslami Finans

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İslam İktisadı ve Finans Bölümü, salihulev@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0653-6821

Islamic Microfinance: A Literature Review

Abstract

The aim of this study is to present a general picture of Islamic microfinance literature by listing the studies on Islamic microfinance. A qualitative research approach was adopted in the study, and document analysis was used as a data collection technique. Academic studies on Islamic microfinance were determined from Web of Science (WOS) databases and subjected to content analysis. Two hundred articles were determined from the WOS database, and the topics covered in these articles were classified under six headings. These heading are listed as Islamic microfinance institutions, models and policy recommendations, their impact on the welfare of the poor, their performance, and comparison with their conventional counterparts, stakeholders, and risk management.

Keywords

Islamic Microfinance, Microfinance, Islamic Finance

Extended Abstract

Microfinance is to provide financial services such as credit, savings, insurance, and payment systems to poor people. The target audience of microfinance is those in the low-income group. The concept of microfinance, which began to be used in the modern sense in the 1970s, has emerged with the aim of poverty alleviation. The Grameen Bank microfinance project, started in 1983 by Muhammed Yunus who is an economics professor in Bangladesh, is considered the beginning of microfinance in the modern sense. Starting its activities by giving small loans to poor people at very low-interest rates, Grameen Bank has led to the establishment and expansion of many new microfinance institutions (hereafter MFI). Besides such conventional microfinance institutions that provide services at low-interest rates, Islamic microfinance institutions (hereafter IMFK) operating conveniently for the principles of Islamic finance have begun to emerge. The most important feature that distinguishes these institutions from their conventional counterparts is that their contracts do not contain elements that are not compliant with Islamic law such as interest, *garar* (extreme uncertainty), gambling (*maysir*). The number of Islamic microfinance institutions (IMFIs) in the world is increasing day by day.

Ahmad et al. (2020) state that 101 out of 644 MFIs operating worldwide are IMFIs. When we look at the share of Islamic microfinance in the Islamic finance sector, it is seen that there are no directly published statistics on this subject. However, an estimation can be made based on the statistics given in the Islamic finance development report. In the Islamic finance asset size ranking, the category of other Islamic financial institutions has a share of 5%, and it ranks third after Islamic banking and *sukuk*. IMFIs is likely included in the “other Islamic financial institutions” category. Considering that there are different Islamic financial institutions in this category, the share of IMFIs in the Islamic finance sector corresponds to less than 5%.

The institutional structures of IMFIs may vary from country to country. While some IMFIs are established in the form of non-governmental organizations, foundations, and cooperatives, some IMFIs are established in the form of rural and commercial banks. When we look at the distribution of IMFIs according to the regions, it is seen that the number of IMFIs in South Asia, Middle East, North Africa and Sub-Saharan Africa

is relatively high. With the increase in the number of IMFIs, the number of researches on Islamic microfinance has been increasing. The search result in the Web of Science (WOS) database using the “Islamic Microfinance” keyword, 298 articles have been determined. In the preliminary elimination, we determined that 98 articles were not directly related to Islamic microfinance. In academic studies which can be classified as theoretical and practical, the countries that are empirically investigated are generally countries such as Indonesia, Malaysia, Bangladesh, and Pakistan, where the number of IMFI is relatively high.

The aim of this study is to present a general picture of Islamic microfinance literature by listing the studies on Islamic microfinance. Academic studies on Islamic microfinance were classified under six headings. These headings are listed as Islamic microfinance institutions, models and policy recommendations, their impact on the welfare of the poor, their performance and comparison with their conventional counterparts, stakeholders, and risk management. A qualitative research approach was adopted in the study, and document analysis was used as a data collection technique. Related studies were determined from Web of Science (WOS) database. The search was done using the keyword “Islamic microfinance.” In the first phase of the search, 298 studies were identified and 98 of these studies were eliminated as they were not directly related to Islamic microfinance. Consequently, 200 studies were included in the analysis. The study covers the studies between the years 2008-2022. For the year 2022, it covers the studies that were published until 15 May 2022. The studies were classified according to their subjects and applied to content analysis. While the related studies are presented to the readers, sometimes information such as the research method, data collection technique, and the number of samples are also mentioned. The purpose of giving this information is to make it easier for researchers who want to do research on Islamic microfinance to give an idea about the method, data, and samples.

When the literature is reviewed in general, it is seen that many studies propose different IMFI models and Islamic microfinance products for countries. However, one of the gaps in the literature is the lack of detailed studies on how these models can be applied conveniently to the countries’ legal systems. Each country’s laws and regulations do not allow the establishment of an IMFI in all kinds of institutional structures. Therefore, it is necessary to make comprehensive legal arrangements to establish an interest-free IMFI in these countries. IMFI. To the best of the authors’ knowledge, no academic studies examine the legal side of the subject in detail. Such studies would facilitate the emergence of new IMFIs and allow them to touch the lives of more poor people.

As in Islamic finance, the practice side of Islamic microfinance directs Islamic microfinance literature. As the number of IMFI increases, the number of academic studies also increases. Many academic studies deal with efficiency, profitability, sustainability, and social aspects of IMFI. Although many studies propose new models for IMFIs, studies evaluating existing IMFIs are relatively more. In order to enable academic studies to shape the Islamic microfinance sector, it is necessary to attract the attention of both policy makers and practitioners. Besides, making studies in collaboration with academicians, policymakers, and practitioners is crucial. By carrying out various research projects in which all stakeholders are somehow involved, academic studies that contribute to the needs of the sector and policymakers can be done.

As in many other sectors, the field of financial technology offers excellent opportunities for the Islamic microfinance sector. Many fintech companies have been established on the social finance side. Many fintech companies that collect donations through crowdfunding and provide financial technology infrastructure to foundations and NGOs have emerged. The field of financial technology should not be neglected in studies investigating model proposals for IMFIs and the legal basis of these models. Moreover, the issue of how to do Islamic microfinance services legally through financial technology should be investigated more often.

Giriş

Mikrofinans, resmi finans sektörlerinin kredi vermekten çekindiği düşük gelirli kişilere kredi, tasarruf, sigorta ve ödeme sistemleri vb. finansal hizmetlerin sağlanmasıdır (Ledgerwood et al., 2013, s.1). Mikrofinansın hedef kitlesi düşük gelir grubuna dahil olan kişilerdir. Düşük gelir grubunun ölçüsü ülkeler ve bölgeler arasında değişebilmektedir. Genellikle yoksul ve yoksulun yoksulu sayılan kişiler bu şekilde tanımlanmakta, daha geniş anlamda ise çeşitli nedenlerden ötürü ülkedeki bankaların kredi vermekten kaçındığı, bu nedenle bankacılık hizmetlerinden faydalanamayan kişiler kastedilmektedir. İslami mikrofinans ise mikrofinans hizmetlerinin İslam hukukuna uygun olarak gerçekleştirilmesidir. İdeal anlamda İslami mikrofinans, İslam'ın iktisadi ve sosyal adalet anlayışını yansıtan ve sadaka, zekât, vakıf gibi kurumları da içinde barındıran finansal hizmetlerdir (Parlakkaya ve Çürük, 2015, s. 65).

Mikrofinans ve yoksulluk kavramı, birbiriyle yakından ilişkilidir. Modern anlamda 1970'lerde kullanılmaya başlanan mikrofinans kavramı, yoksulluğu önleme amacını ön plana alarak ortaya çıkmıştır. Bangladeş'li bir iktisat profesörü olan Muhammed Yunus'un 1983 yılında başlattığı Grameen Bank mikrofinans projesi, modern anlamda mikrofinansın başlangıcı sayılmakta, bu projeye birlikte mikrofinans kavramının pratik boyutu, mikrofinans kuruluşları (bundan sonra MFK) tarafından hayata geçirilmeye başlamıştır. Çok düşük faiz oranlarıyla yoksul insanlara küçük miktarlarda kredi vererek faaliyetlerine başlayan Grameen Bank'ın başarısı, pek çok yeni mikrofinans kuruluşunun kurulmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Düşük faiz oranlarıyla hizmet veren bu tür konvansiyonel mikrofinans kuruluşlarının yanında, İslami finans prensiplerine uygun olarak faaliyet gösteren İslami mikrofinans kuruluşları (bundan sonra İMFK) ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kuruluşları konvansiyonel muadillerinden ayıran en önemli özellik, kullandıkları sözleşmelerin İslam hukukuna uygun olmayan faiz, garar (aşırı belirsizlik), kumar gibi unsurları barındırmamasıdır (Obaidullah, 2008, s. 19). Sözleşmelerin İslam hukukuna uygun olmasının yanında İslam'ın öngördüğü, ideal bir İslam toplumu olmak için tavsiye ettiği, kardeşlik bağlarının güçlendirilmesi, Müslümanlar arasındaki iş birliği ve yardımlaşmayı teşvik etmek gibi hoş görülen hususlar da İslami mikrofinansın kapsamı içerisindedir (Obaidullah ve Khan, 2008, ss. 17-18).

Dünyada İMFK'ların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Ahmad et al'a (2020) göre dünyada faaliyet gösteren 644 MFK'dan 101'i İMFK'dır. İslami

mikrofinansın, İslami finans sektöründeki payı incelendiğinde, bu konuda doğrudan yayınlanan bir istatistik bulunmamakta fakat İslami finans gelişme raporunda verilen istatistikler üzerinden bir tahmin yapılabilmektedir. İslami finans varlık büyüklüğü açısından yapılan sıralamada İslami bankacılık ve sukuktan sonra üçüncü sırada gelen “diğer İslami finansal kuruluşlar” toplam varlıklar içerisinde %5’lik bir paya sahiptir. “Diğer İslami finansal kuruluşlar” kısmında İMFK’ların da yer aldığı düşünülmektedir (Icd-refinitiv, 2021). Bu oran içerisinde farklı İslami finansal kuruluşların da olduğu düşünüldüğünde İMFK’ların İslami finans sektörü içerisindeki payı %5’ten daha düşük bir rakama tekabül etmektedir. Ülkelere göre İMFK’ların kurumsal yapıları değişebilmektedir. Sivil toplum kuruluşu, vakıf, kooperatif, kırsal banka ve ticari banka şeklinde kurulan İMFK’lar bulunmaktadır. Bölgelere göre İMFK’ların dağılımı incelendiğinde ise Güney Asya, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika bölgelerinde İMFK’lar yoğunlaşmaktadır (Ahmad et al., 2020, s. 2). İMFK sayılarının artmasına paralel olarak, İslami mikrofinansı konu edinen araştırmalar da artmaktadır. WOS’ta “Islamic Microfinance” anahtar kelimesiyle, tüm alanlarda, yapılan aramada 298 makale tespit edilmektedir. Yapılan ön incelemede 98 makalenin doğrudan İslami mikrofinansla alakalı olmadığı görülmüştür. Teorik ve pratik olarak ikiye ayırabileceğimiz akademik çalışmalarda, ampirik olarak incelenen ülkeler, genellikle İMFK sayılarının nispeten fazla olduğu Endonezya, Malezya, Bangladeş, Pakistan gibi ülkelerdir. Bu ülkelerden sırasıyla Malezya ve Endonezya yayın sayısı olarak bariz bir şekilde diğer ülkelerden öndedir (Şekil 1).

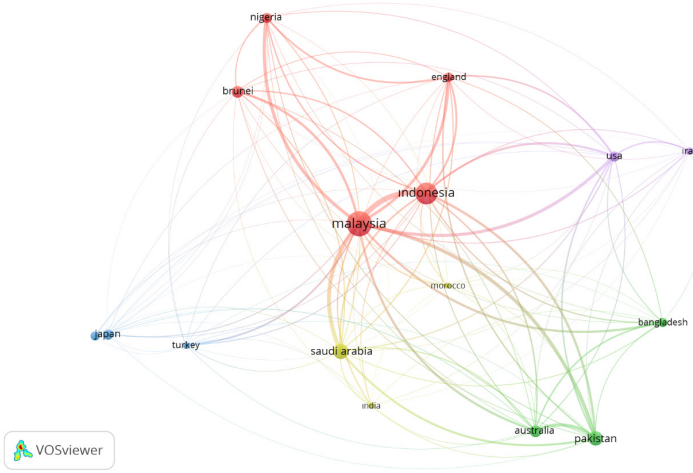
Bu çalışmanın amacı, İslami mikrofinans konusunda çalışmaların bir dökümünü sunarak İslami mikrofinans literatürünün genel bir resmini ortaya koymaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın yöntemi ifade edilmekte, üçüncü bölümde ise ilgili literatür altı başlık altında açıklanmaktadır. Bu başlıklar İslami mikrofinans kuruluşları, model ve politika önerileri, yoksulların refahına etkisi, performansı ve konvansiyonel muadilleriyle karşılaştırma, paydaşlar ve risk yönetimi şeklinde sıralanmaktadır.

Veri ve Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş, veri toplama tekniği olarak doküman incelemesinden faydalanılmıştır. Literatürde İslami mikrofinans konusu ile ilgili yer alan akademik çalışmalar toplanarak incelenmiştir. İlgili çalışmalar Web of Science (WOS) veri tabanlarından tespit edilmiştir. Veri tabanlarında “İslami mikrofinans (Islamic microfinance)” anahtar kelimesi kullanılarak arama yapılmıştır. İlk aşamada yapılan aramada 298 çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan 98’i doğrudan İslami mikrofinansla ilgili olmadığından elenmiş ve toplamda 200 çalışma analize dahil edilmiştir. Çalışma 2008-2022 yılları arasındaki çalışmaları kapsamına almaktadır. 2022 yılının tamamı değil 15 Mayıs 2022 tarihine kadar olan çalışmaları kapsamaktadır. Toplanan çalışmalar konularına göre tasnif edilmiş ve nitel

veri analiz yöntemlerinden içerik analizine tabi tutulmuştur. İlgili çalışmalar temel konu başlıkları halinde okuyucuya sunulurken kimi zaman çalışmaların kullandığı araştırma yaklaşımı, veri toplama tekniği, örneklem sayısı gibi bilgilere de yer verilmiştir. Bunun amacı İslami mikrofinans konusunda araştırma yapmak isteyen bir araştırmacıya, nasıl bir araştırma yöntemi kullanacağı konusunda fikir vermesini kolaylaştırmaktır.

Şekil 1: İslami Mikrofinans Konusunda Araştırma Yapılan Ülkeler

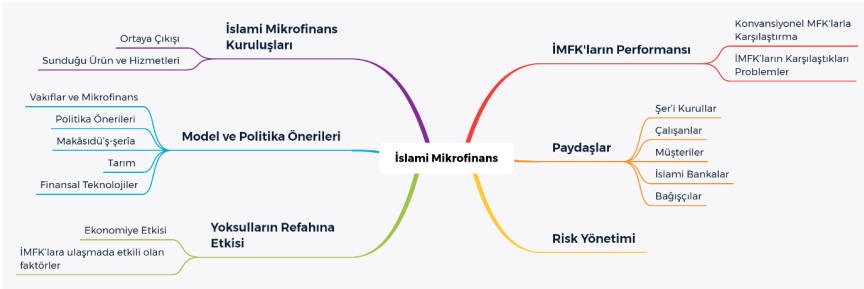

İslami Mikrofinans Literatürü

Son yıllarda İslam iktisadı ve finansı alanında yayımlanan çalışmaların sayıları arttığı için bu alanda literatürün sayısal analizini yapan bibliyometrik çalışmaların sayısı artmaya başlamıştır. İslam iktisadı gibi daha genel bir başlık altında yapılan bibliyometrik çalışmalarının yanında (Handoko, 2020; Özdemir ve Selçuk, 2021; Rusydiana, Sanrego ve Rahayu, 2021; Selçuk ve Yardımcioglu, 2017), İslami bankacılık (Biancone et al., 2020; Ikra et al., 2021), tekafül (Khan et al., 2020; Nasir et al., 2021), sukuk (Paltrinieri et al., 2019; Rahman et al., 2020) gibi daha spesifik konularda da çalışmalar görülmeye başlamıştır. Bu tür spesifik alanlardan biri de İslami mikrofinanstır. Hassan et al. (2021), Scopus veritabanında yer alan İslami mikrofinansla ilgili 2000-2020 yılları arasında yayımlanan çalışmaların, yazar, kurum, atıf sayıları, dergi gibi çeşitli verileri kullanarak bibliyometrik analizini yapmaktadır. Mohamed ve Fauziyyah (2020) mikrofinansın etkisini araştıran 50 makaleyi inceleyen bir literatür araştırması yapmıştır. Bizim çalışmamızı bu çalışmaların ilkinden ayıran özellikler, bibliyometrik analiz yapmayıp literatürde odaklanılan konu başlıklarını vererek literatürün genel resmini ortaya koymasına ve Scopus yerine WOS veritabanını kullanmasıdır. İkincisinden ayıran özellik ise daha fazla sayıda makaleyi kapsamına almasıdır.

İslami mikrofinans ile ilgili konusunda yapılan araştırmalar, teorik/kuramsal ve ampirik çalışmalar şeklinde ayrılabilir. Ampirik çalışmaların büyük çoğunluğu, veri toplama tekniği olarak anketi kullanarak birincil veri elde eden çalışmalardır. Diğer kısım ise ikincil veri kullanarak ekonometrik analiz yapan çalışmalardır. Literatürde yer alan çalışmalarda ekonometrik analizin nispeten daha az olmasının en temel sebebi olarak mikrofinans konusunda düzenli bir şekilde veri sağlayan platformların çok sınırlı olması gösterilebilir.

Şekil 5: İslami Mikrofinans Literatüründe Öne Çıkan Başlıklar

İslami mikrofinans ile ilgili yayımlanan çalışmalar konu olarak incelendiğinde bu çalışmalarda altı konu başlığının ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar sırasıyla; İMFK'ların ürün ve hizmetleri, İMFK'lar için yeni model önerileri, İslami mikrofinansın yoksulların refahına etkisi, İMFK'ların performansı, İslami mikrofinans kuruluşlarının paydaşları ve risk yönetimi konularıdır. Bu sınıflandırma, bizim tespit ettiğimiz çalışmaların incelenmesi sonucu tarafımızca oluşturulmuştur. Bu sınıflandırma dışında Hassan et al. (2021) ve Rohman et al. (2021) de bir konu sınıflandırması yapmaktadır. Yukarıda yapılan sınıflandırma üzerinden İslami mikrofinans literatürü ile ilgili özet bilgiler aşağıdaki başlıkta verilmiştir. 200 makalenin başlık ve özetlerinde en sık geçen kelimelerden oluşan kelime bulutları Şekil 1 ve Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Makale Başlıklarının Kelime Bulutu

Sunduğu Ürün ve Hizmetleri

İMFK'ların tarihsel gelişimlerine ek olarak, onların sundukları ürün ve hizmetlerine, kullandıkları pazarlama stratejilerine, müşteri profillerine odaklanan çalışmalara da rastlanmaktadır. Wulandari et al. (2016), Shafi M.K. ve Reddy (2019), Wediawati ve Setiawati'nin (2016) çalışmaları, İMFK'ların sundukları ürün ve hizmetlere odaklanmaktadır. İMFK'ların sundukları finansman ürünleri, mikro-ortaklık, mikrokredi ve mikro hibe şeklinde sınıflandırılmaktadır (Ülev, 2021). İMFK'lar mikro-ortaklık yöntemleri olarak mudârebe, müşâreke, müzâraa ve müsâkatı kullanmaktadır. Bu şekilde müşterisine finansman sağlarken aynı zamanda müşterinin faaliyetlerine/işletmesine ortak olmaktadır. Mikro-kredi yöntemleri olarak murabaha, icâre, selem, istisna' ve karz-ı hasen kullanılmaktadır. Karz-ı hasen haricindeki diğer ürünlerde İMFK, müşterisine kullandığı finansman karşılığında bir getiri elde etmektedir. İMFK'ları konvansiyonel muadillerinden ayıran önemli bir özellik de zekât ve sadaka gibi mikro-hibe yöntemlerini kullanmasıdır. Bu yöntemlerde İMFK tarafından kişilere verilen paralar geri istenmemektedir.

İslami bankacılık sektöründe olduğu gibi İslami mikrofinans sektöründe de en fazla kullanılan finansman ürünü murabahadır. İslami bankacılıktan farklı olarak ikinci sırada karz-ı hasen gelmektedir (El-Zoghbi ve Tarazi, 2013, s. 3). En fazla kullanılan finansman ürünü ülkelere ve İMFK'ların kurumsal yapısına göre değişebilmektedir. Örneğin Adnan ve Ajija (2015) Endonezya'nın en büyük İMFK'larından olan BMT MMU Sidogori'nin finansman ürünlerinin %62'sinin murabaha benzeri BBA ürününden oluştuğunu, ardından %22'lik bir oranla mudârebeyi kullandıklarını tespit etmiştir. Üçüncü ve dördüncü sırada ise karz-ı hasen ve murabaha gelmektedir. Wulandari et al. (2016) ise Endonezya'daki BMT'lerin finansman ürünlerinin uygulama safhasına odaklanmaktadır. İMFK'lar bölgelere göre farklı finansman ürünleri, farklı teminatlar ve farklı değerlendirme yöntemi kullanabilmektedir. Bu farklılıkta o bölgede yaşayan halkın özellikleri etkili olmaktadır. Shafi M.K. ve Reddy (2019) kâr-zarar ortaklığı mekanizması ile çalışan İMFK'ların faaliyetlerini incelemektedir. Hindistan'ın Kerala eyaletinde mikro-ortaklık yöntemlerini kullanan İMFK'ların ürün ve hizmetlerini inceleyerek müşterilerin bu mikro-ortaklık yöntemleri üzerindeki algılarını ölçmektedir. İMFK müşterileri ile yapılan anket sonuçlarına göre, İMFK'ların finansman ürünleri hakkında müşteriler, oldukça olumlu bir algıya sahiptir. Shafi M.K. ve Reddy, elde ettikleri bulgulardan hareketle Hindistan'da İslami mikrofinansın uygulanabileceği, kurulması durumunda İMFK'ların ekonomik büyümeye pozitif etkisinin olacağını ifade etmektedir. İslami mikrofinansın geliştirilmesi için çeşitli parasal desteklerin ve kapsamlı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Ali ve Rahman (2013) ise işlem maliyetlerini de hesaba katan bir İslami mikrofinans çerçevesi çizmektedir.

İMFK'ların finansal ürünlerinin yanında manevi değerleri yükseltmeyi amaçlayan hizmetleri de bulunmaktadır. Dini motivasyonun, İslami mikrofinans faaliyetlerine yoğun bir şekilde girdiği kurumlardan biri de Endonezya'daki BMT'lerdir. Ülkede dini eğitim veren pesantrenler ile BMT'lerin organik bir bağı bulunmaktadır. Bu pesantrenlerde yetişen kişiler, BMT'lerde çalışan ve yönetici olarak istihdam edilebilmektedir (Suseno, 2020). BMT'lerin dini yönü bazı araştırmalara konu edinmiştir. Wediawati ve Setiawati (2016), BMT'lerin manevi(spiritual) aracılık faaliyeti olarak ifade ettiği bu yönü araştırmıştır. BMT yöneticileri ve saha personelleriyle yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bulgular, BMT'lerin manevi bir aracılık faaliyeti de yürütmekte olduğunu, bu aracılık faaliyetini dini/manevi uygulamalar ve dini/manevi eğitimler üzerinden yerine getirdiğini göstermektedir. Yazarlar, BMT'lerin manevi uygulamalarını, personelin bireysel davranışlarından ve kurumun örgütsel davranışları üzerinden tespit etmeye çalışmıştır. Örneğin personelin İslami prensiplere riayet etme düzeyini, çalışmalarına başlarken besmele ile başlamaları, kadın çalışanların tesettürlü olması gibi parametreler üzerinden değerlendirmiştir. Kurum içinde oluşturulan halkalarla yöneticilere ve personele verilen dini eğitimler, müşterilere borç verirken şer'i prensiplerin açıklanması gibi faaliyetler de manevi eğitimler kapsamında değerlendirilmiştir.

Her üründe olduğu gibi İMFK'ların finansman ürünlerinin daha çok kişiye ulaşabilmesi için çeşitli pazarlama çalışmaları yapmak gerekmektedir. Kazemian et al. (2015), İMFK'ların ürün ve hizmetlerini, pazarlama stratejileri açısından değerlendirmiştir. İMFK'ların yürüteceği etkili pazarlama stratejilerinin mevcut dünyada artık gerekli olduğu, konvansiyonel MFK'larla rekabet edebilmesi için bu stratejileri kullanması gerektiğini ifade etmiştir. İslami bankalara odaklanan çalışmalarda vurgulandığı gibi İMFK'lar için de mudarebe, müşareke gibi ortaklık temelli ürünlerin daha fazla, murabaha gibi borç temelli ürünlerin daha az kullanılmasını tavsiye eden pek çok çalışma bulunmaktadır. Saad ve Razak (2013), İMFK'lar için azalan müşareke yöntemini önermektedir. El-Komi ve Croson (2013), konvansiyonel finansal ürünlerle İslami finansal ürünlerin tercih edilmesine yönelik bir deney tasarlamış ve İslami mikrofinans ürünlerinin, borç temelli konvansiyonel ürünlere göre daha yüksek uyum oranlarına sahip olduğunu tespit etmiştir.

Model ve Politika Önerileri

Literatürde sık rastlanan çalışma türlerinden bazıları da İslami mikrofinans modeli öneren çalışmalardır. Bu çalışmalarda kimi zaman İslami mikrofinansın uygulanmadığı ülkeler/şehirler için İMFK modelleri önerilmekte kimi zamansa İMFK'ların faaliyet gösterdiği ülkeler için yeni model önerileri getirilmektedir. Bazı çalışmalar ise yalnızca ülkedeki mevcut İslami mikrofinans ekosistemini baz alarak politika önerileri getirmektedir.

Herhangi bir İMFK'nın olmadığı ülkeler özelinde yapılan çalışmalara örnek olarak Sabi (2016), Yakubu et al. (2021) ve Migdad'ın (2022) çalışmaları

gösterilebilir. Sabi, hâlihazırda İslami mikrofinans hizmeti sunan bir kurumun olmadığı Kırgızistan ve Tacikistan'da İMFK olması durumunda kişilerin bu İMFK'ları tercih edip etmeyeceğini araştırmıştır. Konvansiyonel MFK müşterilerine uygulanan anketlerden elde edilen verilerin analizinden elde edilen sonuçlara göre Tacik ve Kırgızlar İslami prensiplere uyma eğiliminde olmalarına rağmen bu ülkelerde İMFK'lara yönelik talep yeterli değildir. Yakubu et al. (2021) Nijerya'nın Kano şehrinde İslami mikrofinansla ilişkin talebi ölçmüştür. Kişilerin İslami mikrofinansı kabul etmeleri için İMFK'ların servis kalitesinin iyi, müşteri algısının ve kurumsal imajının olumlu olması gerekmektedir. Abdullahi ve Othman (2021b), Nijerya'da İslami mikrofinansı tercih etme potansiyelini ölçmüş ve 450 kişiye uyguladığı anket sonuçları, İslami mikrofinansın tercih edilme potansiyelinin yüksek olduğunu göstermiştir. Rana et al. (2016) İslami mikrofinans faaliyetlerinin olmadığı Filistin'de mikrofinans ekosisteminden bahsetmekte ve o tarihe kadar İMFK'ların kurulamamasının altında yatan sebepleri araştırmaktadır. Filistin'de İslami mikrofinansın operasyonel maliyetinin yüksek olması, hükümetin mikrofinans sektörünü desteklememesi, ülkede siyasi istikrarsızlığın ve çatışmaların olması en önemli etkenler olarak gözükmektedir. Ayrıca ülkede finansal faaliyetleri takip edecek ayrı bir şer'i kurulun bulunmamasına da vurgu yapılmaktadır. Rana et al. bütün bu zorluklar içerisinde İMFK'ların kurulabilmesi ve gelişebilmesi için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Hükümetin İMFK'ların faaliyetlerini düzenleyecek ve denetleyecek bir birim kurmasının şart olduğunu ifade ederek, uluslararası yardım kuruluşları ile iyi ilişkiler kurulması ve tarım sektörüne öncelik verilmesine dikkat çekmektedir. Migdad (2022) Filistin için İslami mikrofinans modeli önermektedir. Ali ve Rahman (2013) işlem maliyetlerini de hesaba katan bir İslami mikrofinans çerçevesi çizmektedir. Lawhaishy ve Othman (2022) ortaklık temelli mikrofinans modellerinin Libya'da uygulanabilirliğini tartışmış ve uygulanabilir olduğu sonucuna ulaşmıştır. Fofana (2020) İslami mikrofinansın mevcut kanunlar içerisinde Liberya'da nasıl uygulanabileceğini tartışmaktadır. Kakembo et al. (2021), geleneksel MFK'ların Uganda'da küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri güçlendirmede başarısız olduğunu ve İMFK'ların Uganda'da faaliyete başlamalarının bu işletmeler için faydalı olacağını iddia etmektedir. El Ebrashi et al. (2018) Mısır'daki İslami mikrofinans ürünlerinin potansiyelini araştırmaktadır.

Vakıflar ve Mikrofinans

İslami mikrofinans modeli önerilerinde tarihsel vakıf kurumlarının da modele entegre edilmesine sıklıkla rastlanılmaktadır (Haneef et al., 2015; Abdullah ve Ismail, 2017; Hamber ve Haneef, 2017; Kachkar, 2017; Md Zabri ve Mohammed, 2018; Pitchay et al., 2018; Shaikh et al., 2017; Thaker et al., 2021; Zauro et al., 2020).

Teşkilatı'na üye ülkelerde yoksulluğu önlemek adına vakıf temelli bir İslami mikrofinans modeli kurgulamaktadır. Kurduğu bu İslami mikrofinans modeli ile ilgili İMFK müşterilerinin görüşlerini almaktadır. İMFK müşteriyle yapılan anketlere ve çeşitli uzmanlarla yapılan görüşmelere dayanan çalışmada bu tür bir modelin uygulanabilirliği ve sürdürülebilirliği araştırılmaktadır. Çalışmanın verileri Bangladeş'te üç farklı bölgede gerçekleştirilmiş ve yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Önerilen modelin temel bileşenleriyle ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır: yoksulluk faktörü; (1) vakıf kaynakları, (2) İslami mikrofinans, (3) proje finansmanı, (4) tekâfül finansmanı, (5) insan kaynakları gelişimi ve (6) yoksulluğu azaltma şeklinde ifade edilen altı yapı ile ilişkilidir. Haneef et al. yoksulluğu önlemede kullanılacak olan ve tekâfül, insan kaynakları eğitimi ve proje finansmanı gibi unsurları barındıran bu modelin yoksulluğu önlemede faydalı olacağı sonucuna ulaşmaktadır. Fakat aynı zamanda vakıf temelli bu modelin yoksulluğu azaltmada başarılı olabilmesi için bazı önerilerde bulunmayı ihmal etmemektedir. Bu önerilerden bazıları şunlardır: borç alanlara yönelik eğitim programları kesinlikle yapılmalıdır, borç alanların İslami mikrofinans ile ilgili farkındalığını çeşitli sosyal ağlar kullanılarak artırılmalıdır. Borç alanlar için en uygun borç miktarının tespit edilmesi gerekmektedir. Vakıf fonlarının İMFK'lara aktarılabilmesi için de vakıfların resmi organları tarafından uygun kanallar bulunmalıdır.

Abdullah ve Ismail (2017) vakıf temelli bir İslami mikrofinans modeli önermekte ve bu modelin etkin biçimde çalışabilmesi için öneriler getirmektedir. Vakıf temelli olarak kurulması önerilen İMFK'nın yönetimi tamamen şeffaf olmalı, tüm paydaşlar yönetimle ilgili önemli hususlarda bilgi alabilmelidir. Yasal düzenlemeler yoluyla vakıf mallarının sürekliliği sağlanmalı, vakfedilen paraların mikrofinans amacı dışında kullanılmasına izin verilmemelidir. Abdullah ve Ismail modeldeki İMFK'nın bir şirket olarak kurulmasını ve şirket kanunlarına tâbi olmasını gerekli görmektedir. Kaleem ve Ahmed (2010), sadaka temelli İslami mikrofinans modeli önermekte, modelde yer alacak İMFK'nın fon toplama ve kullandırma şekilleri üzerinde durmaktadır. Bu modelde, İMFK'nın zekât, sadaka ve karz-ı hasen olarak üç farklı fon toplama yöntemi olacaktır. İlk ikisinde İMFK'ya verilen fonlar geri alınmazken sonuncusunda parayı veren taraf, daha sonra bunu geri alabilecektir. Elde edilen fonlar üç yöntemle yoksul kişilere aktarılacaktır. Zekât olarak toplanan fonlar, temel ihtiyaçlarını karşılayamayan yoksul kişilere yiyecek, giyecek barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamak için verilecektir. Bu kategoride verilen paralar geri alınmayacaktır. Sadaka olarak toplanan fonlar da yine geri alınmamak üzere kişilere verilecektir. Karz-ı hasen olarak toplanan paralar ise yine karz-ı hasen olarak yoksul kişilere verilecektir. Burada kişilerin bu paraları kendi işletmelerinde gelir getirici bir faaliyette kullanmaları önem arz etmektedir.

Thaker ve Thaker (2016) sıfır faizli finansman modeli (*Zero Interest Financing Model*) şeklinde adlandırdığı yeni bir finansman modeli önermektedir. Endonezya için önerilen modelin özgün yönlerinden biri, İMFK'ların finansman

modellerine “teberru fonu” adıyla yeni bir fon eklemesidir. Bu modelde İMFK mevcut fon havuzuna ilaveten teberru fon havuzu oluşturmakta ve finansman verdiği kişilerden bu fona bağışta bulunmasını istemektedir. Müşterinin yapacağı bağış miktarının, aldığı finansmanın en az %10’una tekabül etmesi istenmektedir. Bu tutar, hibe mahiyetinde kabul edilmekte ve bu havuzda toplanan paralar diğer müşterilere finansman olarak verilebilmektedir. Modelin fıkhi olarak mahzurlu görünen noktalarında biri, teberru fonuna alınan paralar hibe olarak kabul edilse de %10 gibi asgari bir oran belirlemesi ve bunun finansman kullanan müşterilere zorunlu tutulmasıdır. Nitekim hibe/sadaka zorunlu olarak yapılan bir işlem değildir.

Politika Önerileri

Vakıf ve sadaka temelli mikrofinans modeli sunan çalışmaların yanında farklı ülkelerdeki mikrofinans sektörünün durumunu ele alan ve politika önerileri sunan çalışmalara da rastlanmaktadır. Sulayman (2015) Tanzanya’da İslami mikrofinansın mevcut durumunu açıklamakta ve politika önerileri getirmektedir. İslami finans okuryazarlığının artırılması, karar alıcıların hızlı hareket etmesi, mikrofinans hizmetlerinde İslami değerlerin daha sık vurgulanması bu önerilerden bazılarıdır. Aliyu et al. (2017) yoksulluk seviyesinin yüksek olduğu Nijerya’da mikrofinans ekosisteminden bahsetmekte ve yoksulluğu önlemek için İslami mikrofinans bankalarını önermektedir. Aliyu et al. ticari bankaların mikrogirişimcileri desteklemede başarısız olduğu, onların bu eksikliğini gidermek için İslami mikrofinans bankalarının iyi bir alternatif olduğunu iddia etmektedir. Aliyu et al.’un önerdiği İslam mikrofinans bankalarında, geleneksel bankalardan farklı olarak zekât ve karz-ı hasenle fon toplama ve kullandırma öngörülmektedir. Ayrıca bu bankaların mikrogirişimcilere fon kullandırırken, izleme ve denetim maliyetlerini azaltmada daha etkin olduğu için grup modelini kullanması önerilmektedir.

Her ne kadar araştırmamız WOS’ta taranan makaleleri kapsamına alsada çalışmayı okuyacak okuyucuların büyük çoğunluğunun Türkiye’den olması nedeniyle, WOS kriterinden istisna tutarak Türkiye’de İslami mikrofinansın uygulanmasına yönelik yapılan çalışmalara da bu kısımda kısaca değinmekte fayda bulunmaktadır. Özdemir (2021) Türkiye’de İslami mikrofinansın uygulanmasına yönelik hem katılım bankaları içerisinde hem de katılım bankaları dışında farklı iki model önermektedir. Parlakkaya ve Çürük (2015), İslami mikrofinansın Türkiye’de uygulanabilirliğini tartışmakta İMFK’lar için riskleri ortaya koyarak politika önerileri getirmektedir.

Kırılğan grupların, yoksulluk girdabından çıkması için çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri İslam et al. (2020) tarafından kaleme alınmıştır. İslam et al. HIV virüsü taşıyan gruplara, kredi riskleri yüksek olduğundan konvansiyonel mikrofinans kuruluşlarının kredi vermekten çekindiklerini ifade ederek İslami mikrofinans modeli önermektedir. Üç aşamadan oluşan modelde, ilk aşamada HIV’li kişiye mikro ortaklık şeklinde finansman

verilmekte, ikinci aşamada mikrokredi, üçüncü aşamada ise hastalıkla ilgili masraflarını karşılaması için sadaka verilmektedir.

Makāsıdü's-şerîa

Raditya ve Taqwa (2015), İMFK'ların rutin faaliyetlerinden farklı bir yöne, makāsıdü's-şerîa yönüne odaklanmaktadır. Bu araştırmacılar, Gazzâlî'nin sınıflandırmasında hayat (can), nesil (neseb, ırz), akıl, mal ve dinin korunması (Boynukalın, 2003) şeklinde ifade edilen makāsıd düşüncesi ile İMFK'ların faaliyetlerini ilişkilendirmektedir. Raditya ve Taqwa (2015), İMFK'ların finansman sağlama faaliyetlerinin yanında makāsıdü's-şerîa'ya katkı sunacak iş birlikleri yapmasını tavsiye etmekte ve her bir madde için öneriler getirmektedir. Dinin korunması için camilerin İMFK'lar tarafından verimli bir şekilde kullanılmasını, buralarda İslami ilimlerle ilgili dersler düzenlemek için İMFK personellerinin görevlendirmesini, derslerin yapılacağı tarihlerin de geri ödemelerin yapılacağı tarihler olmasını tavsiye etmektedir. İMFK'ların farklı eğitim kurumlarıyla iş birliğine giderek aklın korunması maddesine katkı verebileceğini, malın korunması için zekât kurumlarını ve kooperatifleri, canın korunması için hastaneler, klinikler, mikrotekâful ve sağlık sigortası şirketleriyle iş birlikleri yapılmasını önermektedir. Bu tür hizmetler ve iş birlikleriyle İMFK'lar makāsıdü's-şerîa'ya katkı sunabileceklerdir. İslami mikrofinans ile makāsıd düşüncesini ilişkilendiren şu çalışmalara da bakılabilir: (Alam et al., 2015; Wibowo et al., 2020; Alkhan ve Hassan, 2021).

Tarım

Tarım sektörü pek çok İMFK tarafından desteklenen ve mikrofinansın hedef kitlesi açısından da uygun bir sektördür. Kırsal kesimde yaşayan pek çok hanehalkı için mikrofinans ürünleri tasarlanmaktadır. Pakistan'daki WASİL, Sudan'daki IRADA, Bangladeş'teki IBBL tarım sektörüne yönelik ürün ve program geliştiren İMFK'lardan bazılarıdır. Obaidullah (2015), tarım sektörüne yönelik mikrofinans hizmeti sunan üç başarılı İMFK'yı kapsamlı biçimde ele almaktadır. Çalışmada Endonezya'da faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu olan Dompert Dhuafa Republika'nın organik tarım geliştirme projesi, Pakistan'da çifçilerle selem sözleşmesi yaparak finansman sağlayan WASİL ve Sudan'da IRADA adlı İMFK'nın Abu Halima bölgesinde başlattığı sera projesi örnek uygulamalar olarak incelenmektedir. Obaidullah'ın çalışmasına benzer şekilde Uddin (2017) Bangladeş İslam Bankası'nın kırsal kalkınma programını incelemekte, Abdullah et al. (2017) ise bu programı Grameen Bank ile karşılaştırmaktadır. Budi et al. (2022), Endonezya'da tarım sektörünü iyileştirebilmek için İMFK'lar ile tarım kooperatiflerinin işbirliğini önermektedir. Hossain et al. (2019) zekat ve selemin Bangladeş'teki çiftçilere yönelik nasıl etkin bir şekilde uygulanabileceğini tartışmaktadır.

Finansal Teknolojiler

Bankacılıkta olduğu gibi İslami mikrofinans alanında da finansal teknoloji kullanımı giderek artmaktadır. Finansal teknoloji alanındaki gelişmeler İMFK'ların gerek fon toplama gerek fon kullandırma tarafında geleneksel

usulleri yavaş yavaş terk etmesine neden olmaktadır. İMFK'ların faaliyetlerinde kullanılan finansal teknolojiler bazen bir banka ile iş birliği yapılarak transfer edilmektedir. Finansal teknoloji alanındaki gelişmeler, akademik çalışmalara da yansımış, farklı finansal teknolojilerin İMFK'larda nasıl kullanılabilirliğini tartışan ya da yeni bir finansal teknoloji kullanan İMFK'larda bu teknolojinin etkinliğini ölçen çalışmalar bulunmaktadır.

Shaikh, (2021), İslami mikrofinans kuruluşlarının daha etkin çalışması için finansal teknolojiye entegre edilmesini önermektedir. Ascarya ve Sakti (2022) İMFK'lar için mikro fintek modelleri önermektedir. Cokrohadisumar-to (2020) İMFK'ların dijital çağa ayak uydurmaları için teknoloji temelli yeni model önerileri sunmaktadır. Bir finansal teknolojinin bir İMFK'da uygulanabilmesi sadece İMFK'nın teknik altyapısına bağlı değildir. Bu finansal teknolojilerin İMFK müşteri tarafından rahatça kullanımı da önemlidir. Rozzani et al. (2016), Malezya'da faaliyet gösteren bir İMFK'nın kullandığı mobil ödeme sisteminin etkinliğini araştırmaktadır. Bir İslami bankayla işbirliği yapılarak kullanılan bu mobil ödeme sistemine yönelik müşterilerin tutumları incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, müşteriler İMFK'dan alacakları finansman, kendilerine aktarılırken bu ödeme sisteminden memnun iken geri ödemelerini yaparken mobil sistemden memnun olmamaktadır. Rozzani et al. bu tür bir memnuniyetsizliğin sebebi olarak, müşterilerin mobil sistemi kullanma konusunda bilgisiz olmasını göstermektedir.

Amran et al. (2014), İMFK'ların kullandığı mobil bankacılık uygulamalarının ve muhasebe bilgi sistemlerinin İMFK'ların finansal hizmetlerine olan etkilerini tartışmaktadır. Her iki teknolojinin de İMFK'ların maliyetlerini azaltmada ve onlara esneklik kazandırmada olumlu etkilerinin olacağını ifade etmektedir. Santoso ve Ahmad (2016), Endonezya'daki İMFK'lar için iki farklı şubesiz bankacılık modeli önermektedir. Santoso ve Ahmad, biri seküler diğeri dini değerleri ön plana çıkaran iki modelden ikincisinin Endonezya'nın toplumsal yapısına daha uygun olduğunu iddia etmektedir. Rozzani et al. (2015) ise son zamanlarda sıkça gündeme gelen kripto para birimlerine benzer yeni bir para birimi üzerinden İslami mikrofinans işlemlerinin yapılmasını önermektedir. "Community currency" olarak ifade ettiği para birimi fikrinin getireceği avantajları tartışmaktadır.

Yoksulların Refahına Etkisi

Mikrofinans literatüründe en sık ele alınan konulardan biri, mikrofinansın yoksulların refahına etki edip etmediğidir. Bu çalışmaların bazılarında konvansiyonel MFK'ların verdiği kredilerin yoksulların refahına etkisi incelenirken bazılarında ise İMFK'ların etkisi incelenmektedir. Her iki mikrofinans kuruluşunun da yoksulların refahına etkisi konusunda benzer sonuçlar bulunmaktadır. Yoksulların refahını olumlu etkilediğini ileri süren çalışmalar olduğu gibi herhangi bir etkisinin olmadığını iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır. Fakat İslami mikrofinansın yoksulları olumlu etkilediğini iddia eden

çalışmalar daha ağırlıkta görünmektedir. Islam (2021), İslami mikrofinansın insanların refahı üzerinde olumlu sonuçları olduğunu, sosyo-kültürel yapıyı ve aile yapısını iyileştirdiğini iddia etmektedir. Rashid ve Ejaz (2019), Pakistan'daki, Islam ve Ahmad (2020) ise Malezya'daki İMFK'ların yararlanıcılar üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmiştir. (Maouloud & Othman, 2021) yapısal eşitlik modeli kullanarak, İslami mikrofinans ürünlerinin Moritanya'daki mikrogirişimlerin geliri üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Ahmad et al. (2017) Pakistan'da İslami mikrofinansın yoksulların sosyo-ekonomik ve dini statüleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmiştir. Rahman ve Ahmad (2010) Bangladeş'teki IBBL'nin kırsal kesimde yaşayan yoksul kişilere olan etkisini incelemiştir. Sonuçlar bu kişilerin gelir, harcama ve tarımsal üretim miktarlarının arttığını göstermektedir.

Konvansiyonel MFK'larda olduğu gibi İMFK'lar için de kadınlar önemli hedef kitlelerden biridir. Bazı İMFK'ların sadece kadınlara mikrofinans hizmeti sağladığı bilinmektedir. Kadınların tercih edilmesindeki sebeplerin başında kadınların borçlarına daha sadık olması, geri ödemelerini zamanında yapması ve aldığı finansmanı hedeflenen amaç dışında kullanmaması gösterilmektedir. Literatürde İMFK'ların kadınların refahına etkisini, kadının güçlendirilmesi üzerinden ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Hassan ve Saleem (2017), İslami mikrofinansın kadınların sosyal refahına olan etkisini araştırmıştır. Sonuçlar, İslami mikrofinansın kadınların aylık gelirlerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğunu kanıtlamıştır. Gelir ve varlıklarındaki bu artış, kadınların kendilerine olan güvenini artırmakta ve onların iktisadi bağımsızlıklarını artırmaktadır. Cara et al. (2020) İslami mikrofinans ürünlerinin kadın girişimciler üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Yaumidin et al. (2017) Endonezya'nın South Bandung bölgesinde yürüttüğü araştırmada 240 kişiyi iki gruba ayırarak mikrofinans ürünlerinin etkisini ölçmüştür. Müdahale grubu, en az bir yıllık borç döngüsünü bitirmiş mikrofinans müşterilerinden oluşmakta, kontrol grubu ise İslami mikrofinans programına kaydolmuş fakat henüz finansman almamış kişilerden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslami mikrofinans programı, kadınların hanehalkı içindeki konumunu güçlendiren bir etki yaratmıştır. Program, hanehalkının aldığı iktisadi, sosyal, sağlık ve çocuklarla ilgili kararlarda kadınların konumunu güçlendirmiştir. Kadınların aile içinde özellikle kız çocuklarının okula gönderilmesi konusundaki kararlarda etkisinin arttığı gözlemlenmiştir. Ahmad ve Shah (2019) mikrofinansın anne sağlığı üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmiştir. Othman (2015), Malezya'da İslami mikrofinansın kadınların işgücüne katılımı konusunda etkisi olup olmadığını tartışmaktadır. Othman, İslami mikrofinansın kadınların iktisadi faaliyetleri katılımı konusunda yararlı olduğu ve yoksulluğu azaltmada kullanılabilecek etkili bir yöntem olduğunu ifade etmektedir.

Fianto et al. (2018) İslami mikrofinansın hanehalkı geliri ve harcamaları üzerindeki etkisini analiz etmektedir. İMFK müşterilerini mikro-ortaklık yöntemlerini kullananlar ve mikro-kredi yöntemlerini kullananlar şeklinde gruplara ayırmıştır. Çalışmada mikro-ortaklık yöntemlerini kullananların yıllık geliri, mikro-kredi yöntemlerini kullananlardan daha fazla artmıştır. Fianto et al. mikro-ortaklık yöntemini kullananların gelirinin daha fazla artmasını, kâr zarar ortaklığı mekanizmasının İslami finans için en ideal model olduğunu gösteren önemli bir kanıt olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Adnan ve Ajija (2015) Endonezya'daki BMT'lerin yoksulluğu azaltmada etkili olduğunu ampirik olarak kanıtlamıştır. Wulandari (2019) de BMT'lerin karz-ı hasen yoluyla yoksulluğu önlemedeki rolüne vurgu yaparak uygulamaya dönük öneriler getirmektedir.

İslami mikrofinansın yoksulluğu önlemede olumlu etkisinin olduğunu kanıtlayan çalışmaların aksi yönünde bulgular da bulunmaktadır. ZahidMahmood et al. (2017) İslami mikrofinansın hanehalkı geliri üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını, aksine borçlanma miktarını artırarak onları negatif etkilediğini tespit etmiştir. İslami mikrofinansın yoksulluk ile ilişkisini gerek teorik gerek ampirik olarak araştıran şu çalışmalara da bakılabilir: (Rahman, 2010; Saad & Duasa, 2011; Khaleequzzaman & Shirazib, 2012; Hassan, 2014; Begum et al., 2015; Konaah, 2016; Bhuiyan et al., 2017; Alaro & Alalubosa, 2019; Ülev et al., 2022). Konvansiyonel mikrofinans ile İslami mikrofinansın yoksulluğu azaltmadaki etkisini kıyaslayan Begum et al. (2019), konvansiyonel mikrofinansın yoksulluğu azaltma noktasında yeterince başarılı olamadığını ve bunun en önemli sebeplerinin bazılarının yüksek faiz oranları, personel gelişiminin yetersizliği ve fon çeşitlendirmesi olduğunu ifade etmektedir. İslami mikrofinansın, konvansiyonel mikrofinansa kıyasla yoksulluğu azaltma konusunda daha başarılı olduğunu ve sürdürülebilir kalkınmaya daha fazla katkı sağladığını ifade etmektedir.

Ekonomiye Etkisi

İMFK'ların yoksulluk üzerindeki olumlu etkisi gerek ampirik gerekse teorik çalışmalarda vurgulanmıştır. Yoksulların refahı üzerindeki bu olumlu etkinin dolaylı olarak ülke ekonomisine yansması muhtemeldir. Ekonomik büyüme ve kalkınma, gelir dağılımı, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alandaki muhtemel etkiler de bazı çalışmalar tarafından incelenmiştir. Örneğin Adewale ve Haron (2017) İMFK'ların Nijerya'nın demokratik ve sosyo ekonomik dışlanmışlığı azaltmada olumlu etkilerinin olacağını iddia etmektedir. Ahmad ve Ahmad (2009) ise Avustralya'da kooperatif olarak kurulan İMFK'ların ülkedeki Müslüman nüfusun finansman ihtiyacını karşılamada olumlu etkisinin olduğunu ve bu durumun Avustralya ekonomisine dolaylı olarak olumlu yansımalarının olacağını ifade etmektedir.

İMFK'lara ulaşmada etkili olan faktörler

İslami mikrofinans programına katılma etki eden pek çok faktör bulunmaktadır. Kişilerin yaşı, cinsiyeti, gelir düzeyi, İMFK'nın imajı, verdiği finansman tutarı, sunduğu geri ödeme planı gibi pek çok faktör İMFK'lara başvurmaya etki edebilir. Fianto et al. (2019) Endonezya'daki İMFK'lara ulaşmada etkili olan faktörleri incelemiştir. Bulgular; yaş arttıkça mikrofinans ulaşımın arttığını, erkeklerin de kadınlara göre mikrofinans programına ulaşma ihtimalinin daha yükseldiğini göstermektedir. Maouloud et al. (2021) Moritanya'da İslami mikrofinans kullanımını etkileyen faktörler olarak borcun geri ödenabilirliği ve İMFK'nın uygunluğunu göstermektedir. Thambiah et al. (2016) Malezya'daki kadın mikrogirircilerin İslami mikrofinans programına katılmasına etki eden faktörleri tartışmaktadır. Islam et al. (2021), kadın girişimcilerin İslam mikrofinans kullanma amaçlarını, planlı davranış teorisi ile test etmektedir. Maulida ve Fianto (2018) kredi riskinin bir sonucu olan geri ödeme sorununun odaklanmış, İMFK'ların takibe düşen kredilerine etki eden faktörleri incelemiştir. Cinsiyet, meslek, finansman tutarı ve ikamet edilen bölge takibe düşen kredileri etkilemektedir. Umar et al. (2021), müşterilerin finansal durumunun, İslami mikrofinans programına katılımı nasıl etkilediğini ampirik olarak incelemiştir. Çalışma, daha kötü finansal duruma sahip olan müşterilerin, İslami mikrofinans programına katılma ihtimalinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Yazarlar bu durumun İslami mikrofinansın konvansiyonel mikrofinanstan ayıran önemli bir özellik olduğuna dikkat çekmektedir. Hassan (2015) ise mikrofinansın finansal katılma olan etkisini teorik olarak tartışmaktadır.

Performansı ve Konvansiyonel Muadilleriyle Karşılaştırma

Bir kurumun büyümesi ve gelişmesi, o kurumun performansını ölçen çalışmalarını da beraberinde getirmektedir. 1980'li yılların sonunda ortaya çıkan İMFK'ların performansını değerlendiren pek çok çalışmaya rastlanmaktadır (Ben Abdelkader & Mansouri, 2019; S Maamor, Cokrohadisumarto & Ismail, 2017; Nashihin & Harahap, 2014; Yumna, 2019). Bu çalışmalarda İMFK'ların performansı kimi zaman finansal açıdan kimi zaman da sosyal açıdan değerlendirilmektedir (Purwanto et al., 2020; Siti-Nabiha & Norfarah, 2020; Siti-Nabiha & Siti-Nazariah, 2022). İMFK'ların performansını, konvansiyonel MFK'larla karşılaştıran pek çok çalışma bulunmaktadır (Ashraf et al., 2014; Widiarto & Emrouznejad, 2015; Ibrahim et al., 2018; Suzuki et al., 2018; Al-Awlaqi & Aamer, 2019; Berguiga et al., 2020; Wasiaturrahma et al., 2020; Fersi & Bougelbene, 2021;). Çalışmaların çoğunluğundaki bulgular konvansiyonel MFK'ların İMFK'lardan daha iyi bir finansal performans gösterdiğini kanıtlamaktadır. Fakat sosyal açıdan kuruluşların performansı değerlendirildiğinde İMFK'lar daha iyi performans göstermişlerdir.

İMFK'ların performansını değerlendiren çalışmalarda kullanılan göstergeler incelendiğinde finansal büyüme, kârlılık, geri ödenmeyen krediler, finansman

büyümesi, sermaye yapısı gibi veriler kullanılmaktadır Pratama et al. (2018), İMFK'ların büyüme oranları ve rekabet düzeyinin kâr-zarar paylaşım oranlarını nasıl etkilediğini araştırmıştır. Sonuçlar, İMFK'ların büyüdükçe kâr-zarar paylaşım oranlarının pozitif etkilendiğini göstermektedir. Rekabet seviyesinin artması ise kâr-zarar paylaşım oranlarını etkilememektedir. Hasbi (2015), Endonezya'da faaliyet gösteren İMFK'ların sermaye yapısı, büyüme oranları ve kârlılığının firma değeri üzerinde güçlü bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sutanto (2016) çalışmasında dinamik yeterlilik yaklaşımının Endonezya'daki BMT'lerin yönetim kalitesi ve kârlılığını nasıl etkilediğini araştırmıştır. Etrafında gerçekleşen dinamik değişimlere İMFK'ların çabuk uyum sağlamasının BMT'lerin yönetim kalitesini ve kârlılığını iyileştirebileceğini kanıtlamıştır. İMFK'ların performansının belirleyicilerinden biri de kullandırmış olduğu finansmanın ne kadarının geri ödenebildiğidir. Geri ödeme oranlarının yüksek olması, finansmanın doğru kişilere ve verimli alanlara kullanıldığını gösteren önemli işaretlerden biridir. Fianto et al. (2019) İMFK'ların geri ödeme performansına odaklanmakta, Endonezya'da faaliyet gösteren İMFK'ların takipteki kredilerini (*non-performing financing*) etkileyen faktörleri tespit etmektedir. İMFK'ların geri ödenmeyen kredileri üzerinde yaş, cinsiyet, meslek ve sözleşme tipi gibi faktörlerin anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

İslami bankalarla yapılan iş birlikleri de İMFK'ların performansını etkileyebilmektedir. Nasution ve Ahmed (2015) Endonezya'daki BMT'ler ile İslami bankaların iş birliği programlarının BMT'lerin performansını nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Çalışmanın sonuçları, İslami bankalar ile BMT'lerin iş birliği yaparak başlattıkları programların BMT'lerin finansman büyümesi ve kârlılığı üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisinin olduğunu göstermektedir. İş birliği programlarının etkin olmasını sağlayan unsurlardan bazıları; yöneticilerinin kabiliyeti, insan kaynaklarının kalitesi, düzenleme ve denetim gibi faktörler bulunmaktadır. Wahyudi (2015), İslami bankalar ile İMFK'lar arasındaki koordinasyonun sosyal sermaye oluşumu ve bilginin transferi konularında olumlu etkileri bulunduğunu tespit etmiştir.

Abdullah et al., (2017) karşılaştırmalı durum çalışması yöntemini benimsediği araştırmasında Bangladeş'teki bir konvansiyonel MFK (Grameen Bank) ile Bangladeş İslam Bankası'nın (IBBL) Kırsal Kalkınma Programı'nı (RDS) karşılaştırmaktadır. Sonuçlar, RDS'nin kırsal kesimdeki yoksullara ulaşmada daha başarısız olduğunu göstermektedir. Wasiaturrahma et al. (2020) Endonezya'daki kırsal bankalar ile İslami kırsal bankaların performansını karşılaştırmaktadır. Sonuçlar her iki bankanın da finansal aracılık açısından başarısız, üretim açısından başarılı olduğunu göstermektedir. Nashihin ve Harahap (2014) İslami kırsal bankaların (BPRS) performansını değerlendirmektedir. BPRS'lerin verimlilik seviyesinin %90'ın üzerinde olduğunu tespit etmiştir.

bağışlarıdır. MFK'ların bağışlara bağımlı olması durumu pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmekte, MFK'ların finansal sürdürülebilirliğinin zayıf olduğu ifade edilmektedir. Finansal sürdürülebilirlik konusu, bazı araştırmalarda İMFK'lar ve konvansiyonel MFK'ları karşılaştırmada önemli bir parametre olmaktadır. Fan et al., (2019), konvansiyonel ve İslami MFK'ların sürdürülebilirliğini mukayese etmekte, İMFK'ların konvansiyonel MFK'lara göre sürdürülebilirlik konusunda daha zayıf olduğunu tespit etmektedir. Abdullahi ve Othman (2021) İMFK'ların finansal sürdürülebilirliğinin sağlanmasında temel unsurlar olarak sermaye yapısı, varlık büyüklüğü ve finansal inovasyonu göstermektedir.

İMFK'ların performansında dinin ne derece önemli olduğu konusu bazı araştırmalarda ele alınmıştır. Dini faktörler, İMFK'ların performansını nasıl etkilemektedir? Mobin et al. (2017), İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC) ülkelerindeki İMFK'lar üzerinden dinin mikrofinans performansı üzerindeki etkisini ölçmektedir. Sonuçlar, dinin mikrofinans performansı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını kanıtlamaktadır. Bir MFK'nın İslami olup olmaması onun performansını etkilememektedir. Dinin performans üzerinde etkisi olmasa da müşterilerin tasarruflarını bir İMFK'da tutma konusunda din önemlidir. Wijaya et al. (2020) dindarlık ve Endonezya'daki BMT'lere para yatırma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulmuştur. BMT'lerin İslami finans prensiplerine uygun faaliyet göstermesi, BMT'ye para yatırmanın en önemli sebebidir.

Bazı araştırmalar spesifik bir İMFK'yı bir durum çalışması (case study) olarak ele almakta ve onların faaliyetlerini daha kapsamlı açıklamaktadır. Bashir et al. (2019) bir durum çalışması olarak Pakistan'daki Akhuwat'ı ele almaktadır. Yumna (2019) Endonezya'daki üç İMFK'nın performansını değerlendirmektedir. Kazemian et al. (2014) Amanah Ikhtiar Malaysia'nın performansını piyasa yönelimi (market orientation) kavramı üzerinden değerlendirmektedir. Mohammed ve Waheed (2019a) Hindistan'da kooperatif şeklinde faaliyet gösteren Sanghamam Multistate Cooperative Credit Society adlı İMFK'yı, Mohammed ve Waheed, (2019b) Bait-un-Nasr (BuN) Urban Cooperative Credit Society adlı İMFK'yı durum çalışması olarak incelemektedir. Maamor ve Cokrohadisumarto (2017) farklı ülkelerden farklı İMFK'ları etkinlik ve verimlilik açısından incelediği kapsamlı bir kitap yayınlamıştır.

İMFK'ların Karşılaştıkları Problemler

İMFK'lar finansman hizmeti sağlarken pek çok problemle karşılaşabilmektedir. Bu problemlerin en başında asimetrik bilgidan kaynaklanan ters seçim ve ahlaki tehlike problemleri gelmektedir. Ters seçim problemi; kredi riski yüksek olan, aldığı finansmanı geri ödeyemeyecek olan kişilere finansman kullanılarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlaki tehlike ise aldığı finansmanı geri ödememesi durumunda cezai yaptırıma maruz kalmayan kişilerin geri ödemeleri yapmadıkları durumlarda ortaya çıkmaktadır. İMFK'ların finansman

verdiği kişiler, yoksul insanlar olduğundan geri ödememe durumunda cezai yaptırımın uygulanması da zorlaşmaktadır. Cameron et al. (2021), ahlaki tehlike ve ters seçim problemlerine odaklanmakta, bu tür problemleri önlemek için hangi ortaklık modellerinin kullanılabileceğini tartışmaktadır. Benzer şekilde Shaikh (2017) İMFK'lar için ortaklık temelli finansman modellerini önermektedir.

İMFK'lar mezkur problemlerin dışında farklı problemlerle de karşılaşmakta ve bu problemler akademik araştırmalara konu olmaktadır (Abdullah ve Ismail, 2014; Kassim ve Hassan, 2018; Rahman ve Dean, 2013; Wulandari ve Kassim, 2016). Tubastuvi (2018) Endonezya'daki BMT'leri incelediği çalışmasında İMFK'ların problemlerini beş kategoriye ayırmaktadır. Bunlar sırasıyla; yasal problemler, yönetim, piyasa, insan kaynaklarıyla ilgili problemler ve teknik problemlerdir. Bu problemlerin çözülmesi için geliştirilmesi gereken stratejiler ise önem sırasına göre düzenleyici otoritelerin desteği ve denetimi, hükümetin rolünün iyileştirilmesi/etkinleştirilmesi, İslami finans kurumları arasındaki irtibatın kuvvetlendirilmesi, İMFK'ların toplumda bilinirliğinin artırılması için medya araçlarının kullanılması ve eğitim sistemine İslam iktisat teorisi ile ilgili derslerin koyulmasıdır.

Alam (2010) Bangladeş'te İMFK'ların nasıl maliyetlerini minimize edeceklerini araştırmaktadır. Nurhasanah et al. (2020) İslami kırsal bankaların mevcut durumunu ve yaşadıkları sorunları incelemektedir. İslami kırsal bankaların, düşük gelirlilerden ziyade sabit gelirlilere borç verme eğiliminde olduklarını, konvansiyonel ve İslami bankalarla yüksek rekabet yaşadıkları ve hükümet desteğinin oldukça düşük olduğunu ifade etmektedir. Salleh et al. (2018), İMFK'lardan borçlanan farklı demografik özellikteki kişilerin yaşadıkları sorunları tespit etmiştir. Mikrofinans süreci içerisinde tespit edilen sorunlar; İMFK merkezine uzaklık, geri ödemede zorluklar, geri ödemelerdeki grup modeli mekanizması, grup üyeleri arasındaki problemler ve finansman maliyeti şeklinde sıralanmaktadır.

Paydaşlar

İslami mikrofinans ile ilgili çalışmalarda ele alınan konulardan biri İMFK'ların paydaşlarıdır. Bu araştırmalarda odaklanılan paydaşlar kimi zaman İMFK'ların çalışanları ve müşterileri olurken kimi zaman İMFK'ların Şer'i kurulları ve İslami bankalar olabilmektedir.

Şer'i Kurullar

Mande (2014), Malezya'daki İMFK'ların şer'i kurullarının çalışmaları ve değerlendirme süreçlerinin İMFK'ların yönetim performanslarını nasıl etkilediğini araştırmıştır. Sonuçlar, şer'i kurulların yaptıkları denetim faaliyetlerinin İMFK'ların yönetim süreçlerini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Fithria et al. (2021), Endonezya'daki İslami kırsal bankaların yönetim kurulu ve şer'i kurula sahip olup olmamasının banka performansına olan etkisini

araştırmıştır. Şer'i kurula sahip olmanın banka karlılığı ve verimliliği üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Wibowo et al. (2020) BMT yöneticilerinin, kendi kurumlarında bankacılık teknolojilerinin kullanılmasına nasıl baktığını araştırmaktadır. Makâsîdü's-şer'î ve piyasanın mevcut yapısı yöneticilerin tutumlarını etkilemektedir.

Çalışanlar

Kamaluddin et al. (2018) beşerî sermaye kavramına odaklanmakta ve çalışmasının merkezine İMFK çalışanlarını yerleştirmektedir. Beşerî sermaye kavramını İslami perspektiften ele alarak sıdk, emanet, tebliğ, fetânet gibi özelliklere dikkat çekmekte ve bu özelliklere sahip olan çalışanların, kurumların etkinliğini artıracaklarını ifade etmektedir. Rahmawaty et al. (2021) duygusal ve ruhsal zekanın İMFK çalışanlarını olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Nurasyiah et al. (2016) Endonezya'daki BMT'lerin insan kaynağı geliştirmede karşılaştıkları güçlükler odaklanmaktadır. Yaşadıkları önemli problemlerden bazıları, çalışanların iyi yönetim becerilerine sahip olmamaları ve şer'i yönetim konularında eksikliklerinin bulunmasıdır. Bu problemlere çözüm olarak bir çalışan uzmanın seçilmesi ve şer'i yönetim ve yönetsel becerileri geliştirmek için yoğun bir eğitime tabi tutulmasını önermektedir.

Nasim et al. (2016), İMFK'ların çalışanları, müşterileri ve şer'i kurullarına ila veten İMFK'larda çalışma potansiyeli olan öğrencileri de İMFK paydaşı olarak eklemektedir. Çalışmada, Endonezya'da muhasebe temelli liseleri bitiren öğrencilerin İMFK'larda daha etkin nasıl çalışabileceği araştırılmıştır. Nasim et al. öğrencilerin BMT'lerin muhasebesini yapabilecek yetenekte mezun olmadığını, bunun sebeplerinden biri olarak BMT'lerin kooperatif statüsünde faaliyet gösterdiklerini ve kooperatif muhasebesinin birtakım farklılıklar içermesini göstermektedir. Öğrencilerin BMT'lerin muhasebesinde çalışabilmeleri için çeşitli eğitim programlarının düzenlenmesini, bu eğitimin sonunda çeşitli yeterlik sınavlarının tertip edilmesini önermektedir.

Müşteriler

Wahibur ve Abduh (2020), Endonezya'nın Java şehrinde mikrofinans müşterilerinin tatmin seviyesini etkileyen faktörleri araştırmıştır. Tatmin seviyesini etkileyen unsurlar olarak; finansman maliyeti, geri ödeme tutarı, borcun riski gibi faktörler tespit edilmiştir. Rokhman ve Hassan (2012) İslami iş etiğinin İMFK'ların çalışanları arasındaki adalet algısını olumlu etkilediğini ifade etmektedir. Fianto (2020) İMFK müşterilerinin karakteristik özelliklerini ortaya koymaktadır. Endonezya'daki 289 İMFK müşterisinin katılımcı olduğu çalışmada müşteriler üç gruba ayrılmıştır. Sadece mikro-ortaklık sözleşmesi kullananlar, sadece mikro-kredi sözleşmesi kullananlar, her iki sözleşme türünü kullananlar şeklinde ayrılan grupların kullandıkları finansman tutarı, geri ödeme süreleri ve yaptıkları tasarruf miktarlarına göre nasıl farklılaştığını incelemiştir.

Mansori et al. (2020) kişilerin İslami mikrofinans ürünlerini tercih etmesinde etkili olan faktörleri tespit etmiştir. Malezya'da gerçekleştirilen çalışmanın bulguları, dindarlığın en önemli faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Dindarlıktan sonra en önemli faktörler sırasıyla din görevlilerinin teşviki ve sosyal etkenlerdir. Kişilerin geliri ile İslami mikrofinans ürünleri kullanımı arasında negatif bir korelasyon vardır. Düşük gelire sahip olanlar daha fazla İslami mikrofinans ürünleri kullanma eğilimindeyken, yüksek gelire sahip olanlar daha az kullanma eğilimindedir. Maulana et al. (2018) ise Müslüman müşterilerin Endonezya'daki İMFK'lara (BMT) başvurmalarına etki eden faktörleri tespit etmektedir. BMT'leri tercih etmede diğer MFK'lara göre nispi avantaj faktörünün anlamlı bir etkisi bulunurken müşterilerin şer'i uygunluk algısı ve belirsizlik gibi faktörlerin anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Kamaluddin ve Kasim (2014) beşerî sermayeyi güçlendirmenin İMFK'ların verimliliğine olumlu katkı sunacağını ifade etmektedir. Rashid et al. (2019) İMFK müşterilerinin tatmin seviyesini etkileyen faktörleri araştırmaktadır. İMFK merkezindeki haftalık toplantılardaki faaliyetler ve toplantılardaki etkileşim, yatırımlarla ilgili eğitim ve grup performanslarının gözden geçirilmesi faktörleri, tatmin seviyesini etkileyen en önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Khan ve Akhter (2017) ise Pakistan'daki iki İMFK ile iki konvansiyonel MFK müşterilerinin memnuniyet seviyelerini karşılaştırmaktadır. İMFK müşterilerinin sunulan finansal hizmetlerin şer'iliğine ilişkin algıları onların memnuniyet seviyesini güçlü bir şekilde etkilerken, konvansiyonel MFK müşterileri için şer'i algının herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Meraj (2016) ise konvansiyonel MFK'larla İMFK'ların karşılaştırmasını müşterilerin algıları üzerinden yapmıştır. Pakistan'daki 332 İMFK müşterinin katıldığı anket sonuçlarına göre katılımcıların çoğu İslami mikrofinans ile konvansiyonel mikrofinans arasındaki farklılıklar hakkında bilgi sahibidir ve katılımcılar İMFK'larla ilgili olumlu algıya sahiptir. Katılımcıların büyük çoğunluğu, İMFK'ların ticari kârdan ziyade yoksullara katkı sağlama amacıyla olduğunu ve finansman ihtiyacı olduğunda İMFK'ları tercih edeceklerini ifade etmiştir. Permatasari et al. (2017) çiftçilerin finansman problemlerini çözmede BMT'lerin rolünü tartışmaktadır.

İslami Bankalar

Ülkelerde İslami finans ekosisteminin en önemli oyuncusu genellikle İslami bankalar olmaktadır. Gerek aktif büyüklüğü gerek kullandığı fon büyüklüğü olarak İslami finans sektörü içerisinde birinci sıradadır. İslami bankaların, finansman olarak kullandırabileceği fonlarının büyüklüğü, İMFK'ların da toplumun yoksul kesimi hakkındaki bilgi birikimi her iki kurumun işbirliğini sağlayacak önemli iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İMFK'ların düşük gelir grubuna dahil müşteri portföyü, İslami bankaların sosyal sorumluluk projeleri için cazip bir alan olarak gözükmektedir. Bu işbirliği potansiyeli akademik çalışmalarda da kendine yer edinmektedir. Dusuki (2008) İslami bankaların İslami mikrofinans programlarına nasıl entegre edileceğini tartışmaktadır.

Wahyudi (2014) İMFK'lar ile İslami bankaların stratejik işbirliği yapmasının İMFK'ların finansal amaçlarını gerçekleştirmede olumlu etkisinin olacağını ampirik olarak kanıtlamaktadır. Fitriyasi ve Dalimunthe (2019) BMT'lerin İslami bankalarla işbirliği yaparak geliştirdiği programların etkinliğini değerlendirmekte ve bu tür işbirliklerinin küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri olumlu etkilediğini tespit etmektedir. Shahinpoor (2009) İMFK ve İslami bankaların bağlantısının nasıl kurulacağına odaklanmaktadır. Abdul-Baki ve Uthman (2017), İslami bankaların sosyal başarısızlığına vurgu yaparak, bu bankaların sosyal amaçlarını gerçekleştirebilmesi için İslami mikrofinans sektörüne girmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Bağışçılar

İMFK'lar için en önemli fon kaynağı hayırseverlerin bağışlarıdır. Pek çok ülkede MFK'lar bankalar gibi mevduat toplama iznine sahip olmadığından fon kaynaklarının önemli bir kısmını bağışlar oluşturmaktadır. Bağış olarak alınan paralar, borç olarak yoksul kişilere transfer edilmektedir. Mikrofinans literatüründe, bağışlara bu denli bağımlı kalınması eleştirilmekte, bağışlara bağımlı kalınmasının MFK'ların sürdürülebilirliğini oldukça zayıflattığı ifade edilmektedir. Bazı MFK'lar bağışlara bağımlı kalmamak için ticari işletme açarak fonların bir kısmını orada değerlendirmekte ve elde edilen kârlar finansman havuzuna eklenmektedir. Rofiqoh et al. (2021) 27 vakıf mikrofinans kuruluşunun ticari işletmeye sahip olup olmamasının vakıf fonlarının büyümesine katkısı olup olmadığını araştırmaktadır. Sonuçlar ticari işletmeye sahip olmanın vakıf fonları üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını göstermiştir.

Risk Yönetimi

Bütün finansal kuruluşlarda olduğu gibi İMFK'lar da pek çok riske maruz kalmakta ve bu risklerle başa çıkmak için stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Risk yönetimi konusu, mikrofinans literatüründe karşılaşılan konulardan biridir. Manan ve Shafiai (2015) İslami banka ve İMFK'ların sürdürülebilirliğini sağlamak için kredi riskini nasıl yönettiğini araştırmıştır. Malezya'da 50 banka/İMFK'nın katıldığı anketlerden elde edilen bulgular, İMFK'ların kredi riskine karşı oldukça savunmasız olduğunu kanıtlamaktadır. Manan ve Shafiai, risk yönetimini iyileştirmek için sırasıyla; dolandırıcılığa karşı politika ve prosedürler geliştirmek, borç alanlardan tasarruf yapmasını istemek, borç büyüklüğüne bir limit koymak, karakter değerlendirmesi yapmada uzmanlık geliştirmek, riski azaltmak için çeşitli borç ve vade dönemleri belirlemek gibi adımlar atılmasını önermektedir.

İslami finansal kuruluşların, diğer finansal kuruluşlardan farklı olarak maruz kaldığı risklerden en önemlilerinden biri de Şer'i uyum riskidir. İMFK'ların finansman ürünlerinin İslam hukukuna uygun olması gerekmektedir. Rozzani et al. (2017), İMFK'ların maruz kaldığı şer'i riski merkezine alarak risk yönetimi konusunu ele almaktadır. Biri sivil toplum kuruluşu diğeri ticari bir kuruluş olarak faaliyet gösteren iki İMFK üzerinden risk yönetimi konusunu ele

almaktadır. İMFK'lardan ilki finansman kullandırırken daha çok karz-ı hasen ürününü kullanmakta, finansman aktarımını ve geri ödemeleri elden nakit olarak yapmaktadır. Paranın aktarılma süreçlerini nakit olarak yapması bu İMFK'nın operasyonel riskini artırmaktadır. Çünkü hırsızlık ihtimali artmakta ve verilen nakit paraların mikrogirişimcilerin işleriyle ilgili olmayan alanlarda kullanılmama ihtimali ortaya çıkmaktadır. Diğer İMFK ise finansman ürünü olarak teverruk ve murabahayı kullanmakta, bu da şer'i riski artırmaktadır. Çünkü bu tür ürünler, faize yakın ürünlerdir ve süreçlerde yapılacak en ufak bir hata işlemin faizli olmasına yol açabilmektedir.

Ab Manan et al. (2014) ve Manan ve Shafiai (2015) Malezya'daki bazı banka ve İslami finansal kuruluşların mikrofinans ürünündeki kredi riskine odaklanmaktadır. Bulgular, İMFK'lardan borç alanların iflas riskinin yüksek olduğunu göstermektedir. Fersi ve Boujelbene (2021) İMFK'ların kredi personellerinin, kredi verme kararındaki aşırı özgüven duygusunun kuruluşun kredi riskini artırdığını ampirik olarak kanıtlamaktadır. Mutamimah et al. (2022) İMFK'ların iyi bir risk yönetimi yapabilmesi için insan kaynağının kalitesini güçlendirmesi, çalışan seçim sürecini iyileştirmesi ve iyi bir kontrol sistemi kurması gerektiğini ifade etmektedir.

Literatürden Alınan Dersler

İslami mikrofinans literatürü genel olarak değerlendirildiğinde yukarıda zikredilen altı başlığın literatürün büyük çoğunluğunu açıklamada yeterli olduğu kanaatindeyiz. Literatürde de görüldüğü gibi İslami mikrofinans sektörü her ülkede farklı kurumsal yapılarda gelişmiş, farklı mevzuatlara göre uygulanmaktadır. Bazı ülkelerde gelişiminin başındayken bazı ülkelerde uzun yıllardan beri faaliyet gösteren İMFK'lara rastlanmaktadır. Bazı ülkelerde ise İslami mikrofinans sektörü henüz oluşmamış, bu ülkelerde İslami mikrofinansın uygulanabilirliği konusu akademik çalışmalara konu edinmiştir. Ülkelere yönelik farklı İMFK modelleri ve İslami mikrofinans ürün önerileri getiren oldukça fazla çalışmaya rastlanmaktadır. Fakat literatürdeki eksikliklerden biri, bu modellerin ülkedeki hukuk sistemine uygun olarak nasıl uygulanabileceğine dair detaylı çalışmaların bulunmamasıdır. Her ülkedeki kanun ve düzenlemeler her kurumsal yapıda İMFK kurulmasına izin vermemektedir. Hatta bazı ülkelerde faizsiz olarak İMFK kurmak için kapsamlı hukuki düzenlemeler yapmak gerekmektedir. Konunun hukuki tarafını detaylı biçimde inceleyen akademik çalışmalara rastlanmamaktadır. Bu tür çalışmaların, yeni İMFK'ların ortaya çıkmasını kolaylaştırarak daha fazla yoksul kişinin hayatına dokunmasına imkân vermesi anlamında manevi bir tatmin potansiyeli de bulunmaktadır.

Gerek konvansiyonel MFK'lar için gerekse İMFK'ların yoksulların refahına olan etkisi çok fazla akademik çalışmaya konu olmuştur. Bazı çalışmalar İMFK'ların yoksulluğu önlemede MFK'lardan daha etkin olduğunu kanıtlama çabası içerisindeymiş izlenimi vermektedir. Halbuki İMFK'ların yoksulluğu

önlemede daha etkin olduğunu abartılı şekilde kanıtlama çabası gereksiz bir çabadır. İMFK'ların yoksulluğu önlemede konvansiyonel MFK'lardan üstün tarafı, verilen finansmana ek olarak herhangi bir fazlalık almayan karz-ı hasen gibi finansal ürünler kullanmasıdır. Ayrıca karşılıksız olarak verilebilen zekât ve sadaka da yoksulluğu önlemede İMFK'ları konvansiyonel MFK'lardan ayrılan olumlu bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür finansal ürünler dışında mikrofinans kuruluşlarının yoksulluğu önleme noktasındaki ayrışması, doğru kişilerin tespiti ve bu kişilerin verimli alanlarda finansman kullanmasını sağlama konusunda ortaya çıkacaktır. Mikrofinansın, etkin şekilde kullanılması durumunda yoksulların refahını olumlu yönde etkileyeceği aşıkardır.

İslami finans literatüründe olduğu gibi İslami mikrofinans literatüründe de uygulama tarafının akademik çalışmalara yön verdiği görülmektedir. İMFK sayıları arttıkça akademik çalışmaların sayısı da artmaktadır. İMFK'ların faaliyetlerinin etkinliği, kârlılığı, sürdürülebilirliği ve sosyal yardım tarafı akademik çalışmalara konu edinilmektedir. İMFK'lara yönelik model önerilerinin yer aldığı çalışmalara rastlansa da mevcut İMFK'ları değerlendiren çalışmalar niceliksel olarak fazladır. Akademik çalışmaların, İslami mikrofinans sektörüne yön verebilmesi için gerek politika yapıcıların gerekse uygulayıcıların dikkatini daha fazla çekmesi ve işbirliği halinde çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Bütün paydaşların bir şekilde dâhil olduğu çeşitli araştırma projeleri yapılarak, hem sektörün hem de politika yapıcıların ihtiyaçlarına katkı sunacak akademik çalışmalara zemin hazırlanabilir.

Finansal teknoloji alanı, pek çok sektörde olduğu gibi İslami mikrofinans sektörü için de büyük fırsatlar barındırmaktadır. Sosyal finans tarafında pek çok fintek şirketi kurulmuştur. Kitle fonlaması yoluyla bağış toplayan, vakıflara ve STK'lara finansal teknoloji alt yapısı sağlayan pek çok fintek şirketi ortaya çıkmaktadır. İMFK'lara yönelik model önerileri ve bu modellerin hukuki zemininin araştırılacağı çalışmalarda finansal teknoloji alanı ihmal edilmemeli, hatta finansal teknoloji yoluyla İslami mikrofinans hizmetinin yasal olarak nasıl yapılacağı konusu daha fazla araştırılmalıdır.

Sonuç

Bu çalışma, İslami mikrofinans ile ilgili yapılan çalışmaların bir dökümünü sunarak İslami mikrofinans literatürünün genel bir resmini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda literatürde İslami mikrofinansı ele alan akademik çalışmalar toplanarak içerik analizine tâbi tutulmuştur. İslami mikrofinans alanında yapılan çalışmalarda altı konu ön plana çıkmış ve bu konular başlıklar halinde ele alınmıştır.

Bu başlıkların ilkinde İMFK'ların ortaya çıkışı ve sunduğu hizmetler ele alınmıştır. Yeni bir kurumun ortaya çıkması, bu kurumu tanımlayan, faaliyetlerini açıklayan, nasıl ortaya çıktığını ifade eden akademik çalışmaları da

beraberinde getirmektedir. İkinci başlıkta ele alınan çalışmalar, İMFK'lar için model önerileri getiren çalışmalardır. Bu çalışmalar, genellikle ülkedeki mevcut durumu ortaya koymak ve mikrofinans modeli önerisi getirmek şeklinde kurgulanmaktadır. Kimi zaman model önerisi getirilmemekte, sadece politika önerileri ile yetinilmektedir. Bir ülke için model önerisi getirirken başka bir ülkedeki modelin o ülke için uygulanabilir olup olmadığını araştıran çalışmalar da bulunmaktadır.

Diğer bir başlıkta İslami mikrofinansın yoksulların refahına olan etkisini konu edinen çalışmalara yer verilmiştir. Konvansiyonel mikrofinans literatürüne paralel olarak İslami mikrofinans literatüründe de mikrofinansın yoksulluk üzerindeki etkisi, sıkça ele alınan konulardan biri olmuştur. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu, İslami mikrofinans faaliyetlerinin yoksullar üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. İslami mikrofinans literatüründe sıklıkla ele alınan konulardan biri de İMFK'ların performansdır. Sadece İMFK'ların performansını karşılaştıran çalışmalar olduğu gibi performans sonuçlarını konvansiyonel muadilleriyle karşılaştıran çalışmalara da rastlanmaktadır. İMFK'ların performansını değerlendiren çalışmalarda finansal büyüme, kârlılık, geri ödenmeyen krediler gibi göstergeler kullanılmıştır. İslami mikrofinans ile ilgili çalışmalarda kimi zaman şer'i kurullar, müşteriler, çalışanlar gibi İMFK paydaşları araştırma konusu edinilmiştir. İMFK'ların verdikleri krediler ile ilgili maruz kaldıkları kredi riskleri ve bu risklerle başa çıkma yöntemleri de bazı akademik çalışmaların konusunu oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, İslami mikrofinans literatürünün sunduğu genel resme bakıldığında, literatürün İMFK'ların gelişimiyle paralel olarak ilerlediği söylenebilir. Akademik çalışmalar ve pratik uygulamalar birbirini beslemektedir. İslami mikrofinans literatürünün gelecekte nereye doğru evirileceği sorusunu gündeme getirdiğimizde, yukarıda zikredilen konuların önemli oranda çalışmalarda yer alacağı fakat özellikle finansal teknolojinin gelişmesine paralel olarak, İMFK'larda finansal teknoloji kullanımının daha sık ele alınacağı düşünülmektedir. Teknolojinin entegre edildiği yeni İMFK modellerine daha fazla rastlanacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ab Manan, S. K., Jaaffar, S. N., Shafiai, M. H. M., Rahman, F. A. ve Shahrullail, S. H. I. S. (2014). Financial Risk and Risk Management of Islamic Microfinance (IMF) Product. H. H. Lean, E. S. Lim, S. L. Khoo ve S. Mohd (Ed.), *Proceedings Of International Conference On Contemporary Economic Issues 2014: Stimulating Economic Growth, Improving Quality Of Life & Enhancing Youth Involvement* içinde (ss. 143–150).
- Abdul-Baki, Z. ve Uthman, A. B. (2017). Exploring the “social failures” of Islamic banks: a historical dialectics analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 8(3), 250–271. doi:10.1108/JIABR-06-2014-0021

- Abdullah, M. F., Rabbani, M. R. A. ve Ab Rahman, A. (2017). Is there any difference between islamic and conventional microfinance? Evidence from Bangladesh. *International Journal of Business and Society*, 18(S1), 97–112.
- Abdullah, R ve Ismail, A. G. (2014). Al-Tawhid in relation to the economic order of micro-finance institutions. *Humanomics*, 30(4), 325–348. doi:10.1108/H-01-2014-0006 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Abdullah, Rose ve Ismail, A. G. (2017). Taking stock of the waqf-based Islamic micro-finance model. *International Journal of Social Economics*, 44(8), 1018–1031. doi:10.1108/IJSE-06-2015-0176
- Abdullahi, A. ve Othman, A. H. A. (2021a). Financial inclusion enhancement through the adoption of Islamic microfinance in Nigeria. *International Journal of Ethics and Systems*, 37(3), 486–505. doi:10.1108/IJOES-02-2021-0040
- Abdullahi, A. ve Othman, A. H. A. (2021b). Determinants of Financial Sustainability for Microfinance Institutions Lessons for Islamic Microfinance Banks in Nigeria. *Turkish Journal Of Islamic Economics-Tujise*, 8(SI), 301–320. doi:10.26414/A2369
- Adeiwale, A. A. ve Haron, R. (2017). Democracy and socio-economic inclusion in Nigeria: Reducing the mutual exclusivity through Islamic microfinance. *Al-Shajarah*, (Special Issue:Islamic banking and Finance), 1–26.
- Adnan, M. A. ve Ajjia, S. R. (2015). The effectiveness of baitul maal wat tamwil in reducing poverty the case of indonesian islamic microfinance institution. *Humanomics*, 31(2), 160–182. doi:10.1108/H-03-2012-0003
- Ahmad, A. U. F. ve Ahmad, A. B. R. (2009). Islamic microfinance: the evidence from Australia. *Humanomics*, 25(3), 217–235. doi:10.1108/08288660910986946
- Ahmad, H. ve Shah, S. Z. A. (2019). Microfinance And Maternal Health. M. Ibrahimov, A. Aleksic ve D. Dukic (Ed.), *Economic And Social Development (Esd 2019): 37th International Scientific Conference On Economic And Social Development - Socio Economic Problems Of Sustainable Development* içinde (ss. 190-198 WE-Conference Proceedings Citation Index). Int Islamic Univ, Islamabad, Pakistan.
- Ahmad, K., Adeyemi, A. A. ve Khan, M. N. (2017). Impact Assessment Of Islamic Microfinance On The Religious, Ethical And Social Well-Being Of Participants: A Case Study Of Pakistan. *Al-Shajarah*, 265-296 WE-Arts & Humanities Citation Index.
- Ahmad, S., Lensink, R. ve Mueller, A. (2020). The double bottom line of microfinance: A global comparison between conventional and Islamic microfinance. *World Development*, 136, 105130. doi:10.1016/j.worlddev.2020.105130
- Al-Awlaqi, M. A. ve Aamer, A. M. (2019). Financial and social efficiency in the Yemen microfinance institutions A Hicks-Moorsteen TFP index analysis. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 12(3), 322–345. doi:10.1108/IMEFM-10-2017-0276 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Alam, M. M., Hassan, S. ve Said, J. (2015). Performance of Islamic microcredit in perspective of Maqasid Al-Shariah: A case study on Amanah Ikhtiar Malaysia. *Humanomics*, 31(4), 374–384.
- Alam, M. N. (2010). Cost Minimisation Through Interest-Free Micro Credit To Micro Entrepreneurs: A Case Of Bangladesh. *World Journal Of Entrepreneurship Management And Sustainable Development*, 6(3), 247–256. doi:10.1108/20425961201000019 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)

- Alaro, A. A. M. ve Alalubosa, A. H. (2019). Potential of Shari'ah compliant microfinance in alleviating poverty in Nigeria A lesson from Bangladesh. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 12(1), 115-129. doi:10.1108/IMEFM-01-2017-0021 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Ali, N. ve Rahman, R. A. (2013). Financing the Poor, Sustaining the Provider: Issue on Transaction Cost in Microfinance Program. (K. S. Soliman, Ed.) *Creating Global Competitive Economies: 2020 Vision Planning & Implementation, Vols 1-3*. Univ Teknol MARA, Fac Accountancy, Shah Alam, Malaysia.
- Aliyu, S., Yusof, R. M. ve Naiimi, N. (2017). The role of moral transaction mode for sustainability of banking business: A proposed conceptual model for Islamic microfinance banks in Nigeria. *International Journal of Social Economics*, 44(12), 2238-2256. doi:10.1108/IJSE-07-2016-0205
- Alkhan, A. M. ve Hassan, M. K. (2021). Does Islamic microfinance serve maqāsid al-shari'a? *Borsa Istanbul Review*, 21(1), 57-68. doi:10.1016/j.bir.2020.07.002
- Amran, A. M., Rahman, R. A., Yusof, S. N. S. ve Mohamed, I. S. (2014). The Current Practice of Islamic Microfinance Institutions' Accounting Information System via the Implementation of Mobile Banking. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 145, 81-87. doi:10.1016/j.sbspro.2014.06.013
- Ascarya, A. ve Sakti, A. (2022). Designing micro-fintech models for Islamic micro financial institutions in Indonesia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, ahead-of-p*(ahead-of-print). doi:10.1108/imefm-05-2020-0233
- Ashraf, A., Hassan, M. K. ve J. Hippler, W. (2014). Performance of microfinance institutions in Muslim countries. *Humanomics*, 30(2), 162-182. doi:10.1108/H-11-2013-0073
- Bashir, M., Saleem, A. ve Ahmed, F. (2019). Akhuwat: Measuring Success for a Non-profit Organization. *Asian Journal Of Management Cases*, 16(1), 100-112. doi:10.1177/0972820119825973 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Begum, H., Alam, A. S. A. F., Mia, M. A., Bhuiyan, F. ve Ghani, A. B. A. (2019). Development of Islamic microfinance: a sustainable poverty reduction approach. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 35(3), 143-157. doi:10.1108/jeas-01-2018-0007
- Begum, H., Alam, M. R., Ferdous Alam, A. S. A. ve Awang, A. H. (2015). Islamic microfinance as an instrument for poverty alleviation. *Advanced Science Letters*, 21(6), 1708-1711. doi:10.1166/asl.2015.6123
- Ben Abdelkader, I. ve Mansouri, F. (2019). Performance of microfinance institutions in the MENA region: a comparative analysis. *International Journal of Social Economics*, 46(1), 47-65. doi:10.1108/IJSE-06-2017-0242 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Berguiga, I., Said, Y. B. ve Adair, P. (2020). The Social and Financial Performance of Microfinance Institutions in the Middle East and North Africa Region: Do Islamic Institutions Outperform Conventional Institutions? *Fwu Journal Of Social Sciences*, 32(7), 1075-1100. doi:10.1002/jid.3488 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Bhuiyan, A. B., Siwar, C., Ismail, A. G. ve Omar, N. (2017). The Islamic Microfinancing Contributions On Sustainable Livelihood Of The Borrowers In Bangladesh. *International Journal Of Business And Society*, 18, 79-96 WE-Emerging Sources Citation Index (ESCI).

- Biancone, P. Pietro, Saiti, B., Petricean, D. ve Chmet, F. (2020). The bibliometric analysis of Islamic banking and finance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*.
- Boynukalın, E. (2003). Makāsıdü's-Şerîa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makasidus-seria> (29.05.2022). adresinden erişildi.
- Budi, S. P., Roessali, W., Wahyu, R. T., Darwanto, D. ve Hendarto, M. (2022). Analysis of agricultural sector productivity improvement strategies through cooperative institutions. *International Journal of Ethics and Systems*, 38(1), 20–34. doi:10.1108/IJOES-04-2020-0055 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Cameron, A., Oak, M. ve Shan, Y. P. (2021). Peer monitoring and Islamic microfinance. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 184, 337–358. doi:10.1016/j.jebo.2021.02.001 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Cara, A., Elia, B. ve Ferruzzi, G. (2020). Islamic Microfinance: New Approaches and Key Implications for Female Entrepreneurship. (G. Schiuma, Ed.) *15th International Forum On Knowledge Asset Dynamics (Ifkad 2020): Knowledge In Digital Age*. Univ Bologna, Alma Mater Studiomm, Sch Arts Humanities & Cultural Heritage, Dept Philosophy & Commun Studies, Via Zamboni 38, I-40126 Bologna, BO, Italy.
- Cokrohadisumarto, W. B. (2020). The Role of the Human Capital and Network in Maintaining the Sustainability of IMFI in the Digital Era: An Islamic Perspective. (L. Barolli, F. K. Hussain ve M. Ikeda, Ed.) *Complex, Intelligent, And Software Intensive Systems (Cisis 2019)*. Semarang, Indonesia. doi:10.1007/978-3-030-22354-0_92 WE - Conference Proceedings Citation Index - Science (CPCI-S)
- Dusuki, A. W. (2008). Banking for the poor: the role of Islamic banking in microfinance initiatives. *Humanomics*, 24(1), 49–66. doi:10.1108/08288660810851469
- El-Komi, M. ve Croson, R. (2013). Experiments in Islamic microfinance. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 95, 252–269. doi:10.1016/j.jebo.2012.08.009
- El-Zoghbi, M. ve Tarazi, M. (2013). Trends in Sharia-Compliant Financial Inclusion. *Focus Notes*, (March), 1–12.
- El Ebrashi, R., Salem, R., El Kayaly, D. ve El-Bassiouny, N. (2018). What potentials does Islamic micro-credit have?: An empirical investigation in the Egyptian context. *Journal of Islamic Marketing*, 9(2), 305–328. doi:10.1108/JIMA-03-2017-0027 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Fan, Y., John, K., Liu, F. H. ve Tamanni, L. (2019). Security design, incentives, and Islamic microfinance: Cross country evidence. *Journal Of International Financial Markets Institutions & Money*, 62, 264–280. doi:10.1016/j.intfin.2019.08.002
- Fersi, M. ve Bougelbene, M. (2021). Financial and social efficiency analysis of Islamic microfinance institutions. *International Journal of Emerging Markets*, ahead-of-p(ahead-of-print). doi:10.1108/IJOEM-02-2020-0197 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Fersi, M. ve Boujelbene, M. (2021). Overconfidence and credit risk-taking in microfinance institutions: a cross-regional analysis. *International Journal of Organizational Analysis*, ahead-of-p(ahead-of-print). doi:10.1108/IJOA-11-2020-2510 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Fianto, Bayu Arie. (2020). Islamic microfinance institution: Survey data from Indonesia. *Data in Brief*, 28, 104911. doi:10.1016/j.dib.2019.104911

- Fianto, Bayu Arie, Gan, C. ve Hu, B. (2019). Financing from Islamic microfinance institutions: evidence from Indonesia. *Agricultural Finance Review*, 79(5), 633–645. doi:10.1108/AFR-10-2018-0091
- Fianto, Bayu Arie, Gan, C., Hu, B. ve Roudaki, J. (2018). Equity financing and debt-based financing Evidence from Islamic Microfinance Institutions in Indonesia, 52(Sep-tember 2017), 163–172.
- Fianto, Bayu Arie, Maulida, H. ve Laila, N. (2019). Determining factors of non-performing financing in Islamic microfinance institutions. *Heliyon*, 5(8). doi:10.1016/j.heliyon.2019.e02301
- Fithria, A., Sholihin, M., Arief, U. ve Anindita, A. (2021). Management ownership and the performance of Islamic microfinance institutions: a panel data analysis of Indonesian Islamic rural banks. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14(5), 950–966. doi:10.1108/IMEFM-05-2020-0257 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Fitriasari, T. ve Dalimunthe, Z. (2019). The Effectiveness Of Linkage Programs: Case Study Of Bmts In Indonesia. *International Journal Of Business And Society*, 20, 210–220 WE-Emerging Sources Citation Index (ESC).
- Fofana, I. (2020). Prospects For Islamic Microfinance Under The Existing Legal And Regulatory Framework In Liberia. *Iium Law Journal*, 28(2), 597–620.
- Hamber, N. M. ve Haneef, M. A. (2017). Waqf -Based Social Micro Venture Fund : A Proposal for the Malay-Muslim Community in Singapore Norliana Mohammad Hamber. *JKAU: Islamic Economics*, 30(1), 37–60.
- Handayani, W., Haniffa, R. ve Hudaib, M. (2018). A Bourdieusian perspective in exploring the emergence and evolution of the field of Islamic microfinance in Indonesia. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 9(4), 482–497. doi:10.1108/JIABR-10-2017-0142
- Handoko, L. H. (2020). Bibliometric analysis and visualization of Islamic economics and finance articles indexed in Scopus by Indonesian authors. *Science Editing*, 7(2), 169–176. doi:10.6087/kcse.213 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Haneef, M. A., Pramanik, A. H., Mohammed, M. O., Bin Amin, M. F. ve Muhammad, A. D. (2015). Integration of waqf-Islamic microfinance model for poverty reduction: The case of Bangladesh. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 8(2), 246–270. doi:10.1108/IMEFM-03-2014-0029
- Hasbi, H. (2015). Islamic Microfinance Institution: The Capital Structure, Growth, Performance and Value of Firm in Indonesia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 211, 1073–1080. doi:10.1016/j.sbspro.2015.11.143
- Hassan, A. (2014). The challenge in poverty alleviation: role of Islamic microfinance and social capital. *Humanomics*, 30(1), 76–90. doi:10.1108/H-10-2013-0068
- Hassan, A. (2015). Financial inclusion of the poor: from microcredit to Islamic micro-financial services. *Humanomics*, 31(3), 354–371. doi:10.1108/H-07-2014-0051
- Hassan, A. ve Saleem, S. (2017). An Islamic microfinance business model in Bangladesh: Its role in alleviation of poverty and socio-economic well-being of women. *Humanomics*, 33(1), 15–37. doi:10.1108/H-08-2016-0066
- Hassan, M. Kabir, Alshater, M. M., Hasan, R. ve Bhuiyan, A. B. (2021a). Islamic microfinance: A bibliometric review. *Global Finance Journal*, 49(October 2020), 100651. doi:10.1016/j.gfj.2021.100651

- Hassan, M. Kabir, Alshater, M. M., Hasan, R. ve Bhuiyan, A. B. (2021b). Islamic microfinance: A bibliometric review. *Global Finance Journal*, 49(October 2020), 100651. doi:10.1016/j.gfj.2021.100651
- Hossain, I., Muhammad, A. D., Jibril, B. T. ve Kaitibie, S. (2019). Support for smallholder farmers through Islamic instruments The case of Bangladesh and lessons for Nigeria. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 12(2), 154–168. doi:10.1108/IMEFM-11-2018-0371 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Ibrahim, Y., Ahmed, I. ve Minai, M. S. (2018). The Influence Of Institutional Characteristics On Financial Performance Of Microfinance Institutions In The Oic Countries. *Economics & Sociology*, 11(2), 19–35. doi:10.14254/2071-789X.2018/11-2/2 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Icd-refinitiv. (2021). *Islamic Finance Development Report 2021*.
- Ikra, S. S., Rahman, M. A., Wanke, P. ve Azad, M. A. K. (2021). Islamic banking efficiency literature (2000–2020): a bibliometric analysis and research front mapping. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.
- Islam, M. A., Thambiah, S. ve Ahmed, E. M. (2021). The Relationship Between Islamic Microfinance and Women Entrepreneurship: A Case Study in Malaysia. *Journal Of Asian Finance Economics And Business*, 8(5), 817–828. doi:10.13106/jafeb.2021.vol8.no5.0817 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Islam, M. S. (2021). Role of Islamic microfinance in women's empowerment: evidence from Rural Development Scheme of Islami Bank Bangladesh Limited. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 13(1), 26–45. doi:10.1108/ijif-11-2019-0174
- Islam, R., Ahmad, R., Ghailan, K. ve Hoque, K. E. (2020). An Islamic Microfinance Approach to Scaling up the Economic Life of Vulnerable People with HIV/AIDS in the Muslim Society. *Journal Of Religion & Health*, 59(3), 1327–1343. doi:10.1007/s10943-019-00832-8 WE - Social Science Citation Index (SSCI) WE - Arts & Humanities Citation Index (A&H) WE - Arts & Humanities Citation Index (A&H)
- Islam, Reazul ve Ahmad, R. (2020). Applicability of Mudarabah and Musharakah as Islamic Micro-equity Finance to Underprivileged Women in Malaysia. *European Journal of Development Research*, 32(1), 176–197. doi:10.1057/s41287-019-00225-3
- Kachkar, O. A. (2017). Towards the establishment of cash waqf microfinance fund for refugees. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 9(1), 81–86. doi:10.1108/IJIF-07-2017-007
- Kakembo, S. H., Abduh, M. ve Salleh, P. M. H. A. P. H. M. (2021). Adopting Islamic microfinance as a mechanism of financing small and medium enterprises in Uganda. *Journal Of Small Business And Enterprise Development*, 28(4), 537–552. doi:10.1108/JSBED-04-2019-0126
- Kaleem, A. ve Ahmed, S. (2010). The quran and poverty alleviation: A theoretical model for charity-based islamic microfinance institutions (MFIS). *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 39(3), 409–428. doi:10.1177/0899764009332466
- Kamaluddin, A. ve Kasim, N. (2014). Human Capital Accountability: Islamic Microfinancing Perspective. (Y. Zhang, Ed.) *2014 2nd International Conference In Humanities, Social Sciences And Global Business Management (Issgbm 2014)*, Vol 31. Univ Teknol MARA, Fac Accountancy, Shah Alam 40450, Selangor, Malaysia.

- Kamaluddin, A., Kassim, N., Alam, M. M. ve Samah, S. A. A. (2018). Human capital accountability and construct: Evidence from Islamic microfinance institutions in Malaysia. *Global Journal Al-Thaqafah*, 2018(January), 117–130. doi:10.7187/gjatsi2018-08
- Kassim, S. ve Hassan, R. (2018). Issues Facing Islamic Microfinance And Their Possible Solutions: Empirical Evidence From Amanah Ikhtiar Malaysia. *Al-Shajarah*, (3), 43–67.
- Kazemian, S, Rahman, R. A. ve Ibrahim, Z. (2014). Measuring level of market orientation for an Islamic microfinance institution case study of Amanah Ikhtiar Malaysia (AIM). *Qualitative Research In Financial Markets*, 6(3), 258–277. doi:10.1108/QRFM-08-2013-0026 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Kazemian, Soheil, Rahman, R. A., Sanusi, Z. M. ve Ibrahim, Z. (2015). Structure of Marketing Program for Islamic Microfinance Institutions. H. G. Djajadikerta ve Z. Zhang (Ed.), *A New Paradigm for International Business* içinde (ss. 309–323). Singapore: Springer Proceedings in Business and Economics. Springer. doi:10.1007/978-981-287-499-3
- Khaleequzzaman, M. ve Shirazib, N. S. (2012). Islamic Microfinance – an Inclusive Approach with Special Reference to Poverty Eradication in Pakistan. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 20(1).
- Khan, A., Hassan, M. K., Paltrinieri, A., Dreassi, A. ve Bahoo, S. (2020). A bibliometric review of takaful literature. *International Review of Economics & Finance*, 69, 389–405.
- Konaah, O. (2016). BMT Al-Ishlah Cirebon as a model of Islamic financing for poverty reduction and development. (T. S. Joesron, A. Y. M. Siregar, M. Anwar, P. Ambaret-nani, S. C. D. Amar ve H. Dimas, Ed.) *Proceedings Of The International Conference, Integrated Microfinance Management For Sustainable Community Development (Imm 2016)*. Coll Islamic Econ STEI Al Islah, Sharia Econ Program, Cirebon, West Java, Indonesia.
- Lawhaishy, Z. B. ve Othman, A. H. A. (2022). Introducing an Islamic equity-based microfinance models for MSMEs in the State of Libya. *Qualitative Research In Financial Markets*. doi:10.1108/QRFM-01-2021-0017
- Maamor, S, Cokrohadisumarto, W. M. ve Ismail, A. G. (2017). *Islamic Microfinance Institutions: Efficiency and Sustainability. Islamic Microfinance Institutions: Efficiency And Sustainability*.
- Maamor, Salamah ve Cokrohadisumarto, W. M. (2017). *Islamic Microfinance Institutions : Efficiency and Sustainability* (1. bs.). Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM).
- Manan, S. K. A. ve Shafiai, M. H. B. M. (2015). Risk Management of Islamic Microfinance (IMF) Product by Financial Institutions in Malaysia. *Procedia Economics and Finance*, 31(15), 83–90. doi:10.1016/s2212-5671(15)01134-x
- Mande, B. (2014). Appraising Shariah Committee Operations in Microfinance Firms: PLS Approach. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 164, 583–590. doi:10.1016/j.sbspro.2014.11.150
- Mansori, S., Safari, M. ve Mohd Ismail, Z. M. (2020). An analysis of the religious, social factors and income's influence on the decision making in Islamic microfinance

- schemes. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(2), 361–376. doi:10.1108/JIABR-03-2016-0035
- Maouloud, V. M., Kassim, S. ve Othman, A. H. A. (2021). Islamic microfinance in Mauritania: an investigation into involuntary factors affecting usage. *International Journal of Ethics and Systems*, 37(3), 390–405. doi:10.1108/IJOES-11-2020-0176
- Maouloud, V. M. ve Othman, A. H. A. (2021). Impact of using Islamic Microfinance Products on Mauritanian Microentrepreneurs' Income Evidence from PROCA-PEC-Nouakchott. *Turkish Journal Of Islamic Economics-Tujise*, 8(SI), 219–238. doi:10.26414/A2371
- Maulana, H., Razak, D. A. ve Adeyemi, A. A. (2018). Factors influencing behaviour to participate in Islamic microfinance. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 11(1), 109–130. doi:10.1108/IMEFM-05-2017-0134
- Maulida, H. ve Fianto, B. A. (2018). Determinants Factors of Non-Performing Financing in Islamic Microfinance Institution (Case study of Islamic Cooperative XYZ in Sidoarjo, Indonesia). (B A Fianto, I. Auwalin, S. R. Ajija, S. Rusgianto, D. Mursinto, R. Sukmana, ... S. Herianingrum, Ed.) *2nd International Conference On Islamic Economics, Business, And Philanthropy (2nd Iciebp)*. Surabaya, Indonesia. doi:10.18502/kss.v3i113.4254 WE - Conference Proceedings Citation Index - Social Science & Humanities (CPCI-SSH)
- Md Zabri, M. Z. ve Mohammed, M. O. (2018). Qualitative validation of a financially affordable Islamic home financing model. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 10(2), 143–161. doi:10.1108/IJIF-08-2017-0023
- MERAJ, M. (2016). Credit Comfortability And Microfinance: A Field Study To Determine Peoples' Perception About Conventional And Islamic Microfinance In Pakistan. *Turkish Journal Of Islamic Economics-Tujise*, 3(1), 37–61. doi:10.15238/TUJISE.2014.3.1.37-61
- Migdad, A. M. (2022). Examining Islamic microfinance as a mechanism of Takaful in high-risk countries: case study of Palestine. *International Journal of Ethics and Systems*. doi:10.1108/IJOES-11-2021-0214 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Mizanur Rahman, M. ve Ahmad, F. (2010). Impact of microfinance of IBBL on the rural poor's livelihood in Bangladesh: an empirical study. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 3(2), 168–190. doi:10.1108/17538391011054390
- Mobin, M. A., Masih, M. ve Alhabshi, S. O. (2017). Religion of Islam and Microfinance: Does It Make Any Difference? *Emerging Markets Finance And Trade*, 53(7), 1547–1562. doi:10.1080/1540496X.2016.1268526 WE - Social Science Citation Index (SSCI)
- Mohamed, E. F. ve Fauziyyah, N. E. (2020). Islamic Microfinance For Poverty Alleviation: A Systematic Literature Review. *International Journal Of Economics Management And Accounting*, 28(1), 141–163.
- Mohammed, W. S. ve Waheed, K. (2019a). Interest-free microfinance in India A case study of Sanghamam multistate cooperative credit society. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 10(5), 695–709. doi:10.1108/JIABR-11-2017-0176 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)

- Mohammed, W. S. ve Waheed, K. (2019b). Interest-free microfinance in India: a case study of Bait-un-Nasr Urban Cooperative Credit Society. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 11(2), 322–337. doi:10.1108/IJIF-10-2018-0114 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Muhammad, H. (2020). Islamic Corporate Social Responsibility: An Exploratory Study in Islamic Microfinance Institutions. *Journal Of Asian Finance Economics And Business*, 7(12), 773–782. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.773
- Mutamimah, M., Zaenudin, Z. ve Cokrohadisumarto, W. B. (2022). Risk management practices of Islamic microfinance institutions to improve their financial performance and sustainability: a study on Baitut Tamwil Muhammadiyah, Indonesia. *Qualitative Research In Financial Markets, ahead-of-p*(ahead-of-print). doi:10.1108/QRFM-06-2021-0099 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Nashihin, M. ve Harahap, L. (2014). The Analysis of the Efficiency of BPR-S: Production Function Approach Vs Financial Ratios Approach. (D. Larso, T. M. Simatupang, R. Toth, S. Sendjaya, D. C. Lantu ve W. Dhewanto, Ed.) *5th Indonesia International Conference On Innovation, Entrepreneurship, And Small Business (Iicies 2013)*. Jakarta, Indonesia. doi:10.1016/j.sbspro.2014.02.427 WE - Conference Proceedings Citation Index - Social Science & Humanities (CPCI-SSH)
- Nasim, A., Widarsono, A. ve Riennovita, E. (2016). The Opportunities and Challenges of Islamic Accounting Learning for Vocational Students and Its Application in Islamic Microfinance Institutions. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 15, 23–30. doi:10.2991/gcbme-16.2016.5
- Nasir, A., Farooq, U. ve Khan, A. (2021). Conceptual and influential structure of Takaful literature: A bibliometric review. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.
- Nasution, R. E. F. ve Ahmed, H. (2015). Outreach and Profitability Trade-off: Does Synergy between Islamic Banking and Islamic Microfinance Institutions Matter? *Indonesian Capital Market Review*, 7(2), 57–73.
- Nurasyah, A., Utami, S. A., Jajang, A., Mahri, W. ve Firmansyah. (2016). The Challenges of Human Capital Performance in Developing Baitul Maal Wat Tamwil in Indonesia. (A. G. Abdullah, R. Hurriyati, A. B. D. Nandiyanto, L. Adiwibowo, T. Aryanti, V. Adriany ve A. Aripin, Ed.) *Proceedings Of The 2016 Global Conference On Business, Management And Entrepreneurship*.
- Nurhasanah, N., Nurhayati, N. ve Surahman, M. (2020). Micro Finance In Sharia Rural Banks In Indonesia: A Case Study. *Entrepreneurship And Sustainability Issues*, 7(4), 3455–3463. doi:10.9770/jesi.2020.7.4(58) WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Obaidullah, M. (2008). *Introduction to Islamic Microfinance*. International Institute of Islamic Business and Finance.
- Obaidullah, M. (2015). Enhancing food security with Islamic microfinance: Insights from some recent experiments. *Agricultural Finance Review*, 75(2), 142–168. doi:10.1108/AFR-11-2014-0033
- Obaidullah, M. ve Khan, T. (2008). *Islamic Microfinance Development: Challenges and Initiatives*. Policy Dialogue Paper No. 2. Cidde: Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute. doi:10.2139/ssrn.1506073

- Othman, M. B. (2015). Role of Women in Achieving Shared Prosperity: An Impact Study of Islamic Microfinance in Malaysia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 211(September), 1043–1048. doi:10.1016/j.sbspro.2015.11.139
- Özdemir, M. (2021). *İslami Mikrofinans Teori Uygulama ve Model Önerileri* (1. bs.). Albaraka Yayınları.
- Özdemir, M. ve Selçuk, M. (2021). A bibliometric analysis of the International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14(4), 767–791. doi:10.1108/IMEFM-06-2020-0277
- Paltrinieri, A., Hassan, M. K., Bahoo, S. ve Khan, A. (2019). A bibliometric review of sukuk literature. *International Review of Economics & Finance*.
- Parlakkaya, R. ve Çürük, S. A. (2015). Bir Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak İslami Mikrofinans ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(2). http://www.academia.edu/download/42591125/Bir_Yoksullukla_Mucadele_Araci_Olarak_Islami_Mikrofinans_ve_Turkiyede_Uygulanabilirligi.pdf adresinden erişildi.
- Permatasari, V. S., Sawarjuwono, T. ve Iswati, S. (2017). Enhancing Farmers’ Independence by using the Baitul Maal wat Tamwil Concept. (Iswati, A. Maruf, D. Sunyowati ve I. N. Sutirto, Ed.) *Proceedings Of The 1st International Conference Postgraduate School Of Universitas Airlangga: Implementation Of Climate Change Agreement To Meet Sustainable Development Goals (Icpsuas 2017)*. Surabaya, Indonesia.
- Pitchay, A. A., Thaker, M. A. M. T., Mydin, A. A., Azhar, Z. ve Latiff, A. R. A. (2018). Cooperative-waqf model: a proposal to develop idle waqf lands in Malaysia. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 10(2), 225–236. doi:10.1108/IJIF-07-2017-0012
- Pratama, B. C., Wibowo, H. ve Inayati, N. I. (2018). Is the Degree of Competition Weaken the Impact of Growth Towards Net-Profit-and-Loss Sharing Margin?: Study of Indonesian Islamic Microfinance Institutions. *Advanced Science Letters*, 24(1), 133–137. doi:10.1166/asl.2018.11939
- Purwanto, Primiana, I., Masyita, D. ve Febrian, E. (2020). Alleviating Poverty through Islamic Microfinance: Outreach and Efficiency (Study on BMT and Islamic Cooperatives in Indonesia). *EKONOMIKA REGIONA-ECONOMY OF REGION*, 16(4), 1362–1376. doi:10.17059/ekon.reg.2020-4-24 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Raditya, S. ve Taqwa, K. Z. (2015). Developing Programs Based on Maqasid Sharia By Islamic Microfinance Institution To Support Financial Inclusion. *Proceedings of INTCESS15- 2nd International Conference on Education and Social Sciences*, (February), 919–924.
- Rahim Abdul Rahman, A. (2010). Islamic microfinance: An ethical alternative to poverty alleviation. *Humanomics*, 26(4), 284–295. doi:10.1108/08288661011090884/FULL/HTML
- Rahman, M., Isa, C. R., Tu, T.-T., Sarker, M. ve Masud, M. A. K. (2020). A bibliometric analysis of socially responsible investment sukuk literature. *Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility*, 5(1), 1–19.
- Rahman, R. A. ve Dean, F. (2013). Challenges and solutions in Islamic microfinance. *Humanomics*, 29(4), 293–306. doi:10.1108/H-06-2012-0013/FULL/HTML

- Rahmawaty, A., Rokhman, W., Bawono, A. ve Irkhani, N. (2021). Emotional Intelligence, Spiritual Intelligence And Employee Performance: The Mediating Role Of Communication Competence. *International Journal Of Business And Society*, 22(2), 734–752. doi:10.33736/ijbs.3754.2021 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Rana, M. S., Ismail, M. N. ve Ismail, I. (2016). Islamic microfinance in Palestine: Challenges and Prospects (ss. 1–18). doi:10.1246/cl.2000.308
- Rashid, A. G. ve Ejaz, L. (2019). Interest free micro credit loans: Pakistani female entrepreneurs. *Journal of Islamic Marketing*, 10(3), 860–873. doi:10.1108/JIMA-04-2018-0071
- Rashid, M., How, S. M. ve Bhuiyan, A. B. (2019). Satisfaction With Islamic Microcredit Institutions: A Borrower-Centric Approach. M K Hassan ve M. Rashid (Ed.), *Management Of Islamic Finance: Principle, Practice, And Performance* içinde (C. 19, ss. 69–92). Univ Brunei Darussalam, Bandar Seri Begawan, Brunei. doi:10.1108/S1569-376720180000019004 WE - Book Citation Index – Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH)
- Rofiqoh, S. N. I., Sukmana, R., Ratnasari, R. T., Ulyah, S. M. ve Ala'uddin, M. (2021). Chi-square association test for microfinance-waqf: Does business units ownership correlate with cash waqf collected? *AIP Conference Proceedings*, 2329. doi:10.1063/5.0042168
- Rohman, P. S., Fianto, B. A., Ali Shah, S. A., Kayani, U. N., Suprayogi, N. ve Supriani, I. (2021). A review on literature of Islamic microfinance from 2010-2020: lesson for practitioners and future directions. *Heliyon*. doi:10.1016/j.heliyon.2021.e08549
- Rokhman, W ve Hassan, A. (2012). The effect of Islamic work ethic on organisational justice. *African Journal Of Business Ethics*, 6(1), 25–29. doi:10.4103/1817-7417.104699 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Rokhman, Wahibur ve Abduh, M. (2020). Antecedents of SMEs' satisfaction and loyalty towards Islamic microfinance: Evidence from Central Java, Indonesia. *Journal of Islamic Marketing*, 11(6), 1327–1338. doi:10.1108/JIMA-05-2018-0090
- Rozzani, N., Mohamed, I. S. ve Syed Yusuf, S. N. (2017). Risk management process: Profiling of islamic microfinance providers. *Research in International Business and Finance*, 41(April), 20–27. doi:10.1016/j.ribaf.2017.04.009
- Rozzani, N., Mohamed, I. S. ve Yusuf, S. N. S. (2016). Technology for Islamic microfinance's disbursement and repayment system. *International Journal of Social Economics*, 43(12), 1271–1283. doi:10.1108/IJSE-05-2015-0115
- Rozzani, N., Rahman, R. A., Mohamed, I. S. ve Yusuf, S. N. S. (2015). Development of Community Currency for Islamic Microfinance. *Procedia Economics and Finance*, 31, 803–812. doi:10.1016/S2212-5671(15)01170-3
- Rusyiana, A., Sanrego, Y. ve Rahayu, S. (2021). Modeling Islamic economics and finance research: a bibliometric analysis. *International Journal of Islamic Economics and Finance (IJIEF)*, 4(1), 149–176.
- Saad, N M ve Duasa, J. (2011). An Economic Impact Assessment Of A Microcredit Program In Malaysia: The Case Of Amanah Ikhtiar Malaysia (Aim). *International Journal Of Business And Society*, 12(1), 1-14 WE-Emerging Sources Citation Index (ESCI).
- Saad, Norma Md. ve Razak, D. A. (2013). Towards An Application Of Musharakah Mutanaqisah Principle In Islamic Microfinance. *International Journal Of Business And Society*, 14(2), 221–234.

- Sabi, M. (2016). Awareness and perceptions of Islamic microfinance among microfinance clients in Kyrgyzstan and Tajikistan. *Central Asian Survey*, 35(1), 26–37. doi:10.1080/02634937.2016.1147214
- Salleh, M. C. M., Kassim, S. ve Kassim, S. N. (2018). Does Socio-demographic Variables Matter in Explaining Issues and Challenges in Islamic Microfinance? Evidence from Malaysia. B A Fianto, I. Auwalin, S. R. Ajija, S. Rusgianto, D. Mursinto, R. Sukmana, ... S. Herianingrum (Ed.), *2nd International Conference On Islamic Economics, Business, And Philanthropy (2nd Iciebp)* içinde , KnE Social Sciences (ss. 853–870). doi:10.18502/kss.v3i13.4253
- Santoso, B. ve Ahmad, K. (2016). Islamic microfinance branchless banking model in Indonesia. *Intellectual Discourse*, 24, 409–433.
- Selçuk, M. ve Yardımçoğlu, F. (2017). İslam Ekonomisi ve Finansı Alanında Türkiye’de Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 63–78.
- Shafi M.K., M. ve Reddy, M. R. (2019). Viability and practices of interest-free microfinance in the state of Kerala: An analytical study based on customers’ perceptions: Interest-free microfinance in the state of Kerala. *IIMB Management Review*, 31(4), 350–367. doi:10.1016/j.iimb.2019.07.006
- Shahinpoor, N. (2009). The Link Between Islamic Banking and Microfinancing. *International Journal of Social Economics*, 36(10), 996–1007. doi:10.1108/03068290910984777
- Shaikh, S. A. (2017). Poverty alleviation through financing microenterprises with equity finance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 8(1), 87–99. doi:10.1108/JIABR-07-2013-0022 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Shaikh, S. A. (2021). Using Fintech in scaling up Islamic microfinance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 12(2), 186–203. doi:10.1108/JIABR-10-2019-0198
- Shaikh, S. A., Ismail, A. G. ve Mohd Shafiai, M. H. (2017). Application of waqf for social and development finance. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 9(1), 5–14. doi:10.1108/IJIF-07-2017-002
- Siti-Nabiha, A. K. ve Norfarah, N. (2020). Performance of Islamic Microfinance Institutions: Accounting for Well-Being. *GLOBAL JOURNAL AL-THAQAFAH*, 10(2), 38-46 WE-Emerging Sources Citation Index (ESCI).
- Siti-Nabiha, A. K. ve Siti-Nazariah, A. Z. (2022). Performance measurement in Islamic microfinance institutions: does it change social norms and values? *Qualitative Research In Financial Markets*, 14(2), 306–323. doi:10.1108/QRFM-09-2020-0186 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Sulayman, H. I. (2015). Growth and Sustainability of Islamic Finance Practice in the Financial System of Tanzania: Challenges and Prospects. *Procedia Economics and Finance*, 31(15), 361–366. doi:10.1016/s2212-5671(15)01210-1
- Suseno, P. (2020). *Baitul Maal Wat Tamwil (BMT): A Faith and Community-based Microfinance*. (M. Quraisy, N. Hayati, C. A. Sari, S. E. Hidayat ve G. Dewandaru, Ed.) Islamic Business Cases Series (1. bs.). National Committee of Islamic Economy and Finance.
- Sutanto, H. (2016). Competitive Strategy Based on Transformation and Dynamic Capabilities in Resulting Business Performance of Islamic Microfinance Institutions.

- International Conference of Integrated Microfinance Management (IMM-16)* içinde . Atlantis Press. doi:10.2991/imm-16.2016.9
- Suzuki, Y., Uddin, H. ve Miah, M. D. (2018). *A comparative study between the Grameen and Islamic modes of microfinance in Bangladesh with reference to Islamic microfinance in Pakistan.* (Y. Suzuki ve M. D. Miah, Ed.) *Dilemmas And Challenges In Islamic Finance: Looking At Equity And Microfinance.* Ritsumeikan Asia Pacific Univ, Beppu, Oita, Japan. doi:10.1201/9781315105673 WE - Book Citation Index – Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH)
- Thaker, M. A. B. M. T. ve Thaker, H. B. M. T. (2016). Adopting Zero Interest Financing Model (Zifm) In Islamic Microfinance Institutions: The Case Of Shariah People Credit Bank (Bprs), Indonesia. *SHS Web of Conferences*, (23). doi:10.1051/
- Thaker, M. A. M. T., Amin, M. F., Thaker, H. M. T., Khaliq, A. ve Pitchay, A. A. (2021). Cash waqf model for micro enterprises' human capital development. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 13(1), 66–83. doi:10.1108/ijif-08-2018-0091
- Thambiah, S., Muthaiyah, S., Jun, K. J. ve Norhashim, M. (2016). Factors Influencing Islamic Microfinance Participation in Malaysia. K. S. Soliman (Ed.), *Vision 2020: Innovation Management, Development Sustainability, And Competitive Economic Growth, 2016, Vols I - Vii* içinde (ss. 1609–1614).
- Tubastuvi, N. (2018). An Analytical Network Process Approach for Strategy Priority in Islamic Microfinance, 231(Amca), 372–375. doi:10.2991/amca-18.2018.102
- Uddin, A. H. M. E. (2017). A New Dimension of Islamic Microfinance Revolution in Bangladesh: A Case Study of RDS. *Journal of Turkish Social Sciences Research*, 2(2). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/354787> adresinden erişildi.
- Ülev, S. (2021). *İslami Mikrofinans Programlarının Etkinliği: İksar Karz-ı Hasen Örneği.* Sakarya Üniversitesi.
- Ülev, S., Savaşan, F. ve Özdemir, M. (2022). Do Islamic microfinance institutions affect the socio-economic development of the beneficiaries? The evidence from Turkey. *International Journal of Ethics and Systems*, (ahead-of-print), ahead-of-print.
- Umar, U. B., Masud, A. ve Matazu, S. A. (2021). Direct and indirect effects of customer financial condition in the acceptance of Islamic microfinance in a frontier market. *Journal of Islamic Marketing, ahead-of-p*(ahead-of-print). doi:10.1108/JIMA-12-2019-0267 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Wahyudi, I. (2014). Commitment and trust in achieving financial goals of strategic alliance Case in Islamic microfinance. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 7(4), 421–442. doi:10.1108/IMEFM-10-2013-0113 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Wahyudi, I. (2015). Realizing knowledge sharing in strategic alliance: Case in Islamic microfinance. *Humanomics*, 31(3), 260–271. doi:10.1108/H-10-2013-0067
- Wasiaturrahma, Sukmana, R., Ajija, S. R., Salama, S. C. U. ve Hudaifah, A. (2020). Financial performance of rural banks in Indonesia: A two-stage DEA approach. *Heliyon*, 6(7). doi:10.1016/j.heliyon.2020.e04390 WE - Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)
- Wediawati, B. ve Setiawati, R. (2016). Spiritual Intermediation in Islamic Microfinance: Evidence from Indonesia. *International Conference of Integrated Microfinance Management (IMM-16) Spiritual* içinde . doi:10.2991/imm-16.2016.24

- Wibowo, K. A., Ismail, A. G., Tohirin, A. ve Sriyana, J. (2020). Factors Determining Intention to Use Banking Technology in Indonesian Islamic Microfinance. *Journal Of Asian Finance Economics And Business*, 7(12), 1053–1064. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.1053 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Widiarto, I. ve Emrouznejad, A. (2015). Social and financial efficiency of Islamic microfinance institutions: A Data Envelopment Analysis application. *Socio-Economic Planning Sciences*, 50, 1–17. doi:10.1016/j.seps.2014.12.001
- Wijaya, I. F., Hakim, A. R., Saputro, N. ve Mulyadi, M. (2020). Religiosity level and saving decisions in Baitul Maal wat Tamwil: the case of Indonesia. *Journal of Islamic Marketing*, 11(6), 1465–1483. doi:10.1108/JIMA-09-2018-0160 WE - Emerging Sources Citation Index (ESCI)
- Wulandari, P. (2019). Enhancing the role of Baitul Maal in giving Qardhul Hassan financing to the poor at the bottom of the economic pyramid: Case study of Baitul Maal wa Tamwil in Indonesia. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 10(3), 382–391. doi:10.1108/JIABR-01-2017-0005
- Wulandari, P. ve Kassim, S. (2016). Issues and challenges in financing the poor: case of Baitul Maal Wa Tamwil in Indonesia. *International Journal of Bank Marketing*, 34(2), 216–234. doi:10.1108/IJBM-01-2015-0007
- Wulandari, P., Kassim, S., Adhi Kasari Sulung, L. ve Iwani Surya Putri, N. (2016). Unique aspects of the Islamic microfinance financing process: Experience of Baitul Maal Wa Tamwil in Indonesia. *Humanomics*, 32(3), 230–247. doi:10.1108/H-09-2014-0062
- Yakubu, S. M., Naim, A. M. ve Yusuff, N. (2021). Dataset on the acceptance of islamic microfinance in Kano State, Nigeria. *Data in Brief*, 36. doi:10.1016/j.dib.2021.107108
- Yaumidin, U., Suhodo, D. S., Yuniarti, P. I. ve Hidayatina, A. (2017). Financial Inclusion for Women: Impact Evaluation on Islamic Microfinance to Women's Empowerment in Indonesia. M. Zulkhibri ve A. G. Ismail (Ed.), *Financial Inclusion and Poverty Alleviation* içinde . Palgrave Macmillan, Cham. doi:10.1007/978-3-319-69799-4
- Yumna, A. (2019). Islamic charity based micro-finance: lessons from Indonesia. (D. Patrisia, M. BinIsmail, M. Imran, M. Briggs, H. Ardi, J. E. Marna, ... I. Thaib, Ed.) *Proceedings Of The Third Padang International Conference On Economics Education, Economics, Business And Management, Accounting And Entrepreneurship (Piceeba 2019)*. Univ Negeri Padang, Padang, Indonesia PU - ATLANTIS PRESS PI - PARIS PA - 29 AVENUE LAVMIERE, PARIS, 75019, FRANCE.
- ZahidMahmood, H., Abbas, K. ve Fatima, M. (2017). Islamic microfinance and household welfare nexus: empirical investigation from Pakistan. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 7(1). doi:10.1186/s40497-017-0075-1
- Zauro, N. A., Saad, R. A. J., Ahmi, A. ve Mohd Hussin, M. Y. (2020). Integration of Waqf towards enhancing financial inclusion and socio-economic justice in Nigeria. *International Journal of Ethics and Systems*, 36(4), 491–505. doi:10.1108/IJO-ES-04-2020-0054

Tackling Graduate Unemployment

Imran Uddin ALVİ*

*The Markfield Institute of Higher Education**

“Do not make small your aspirations for I have not seen anything more paraly-
sing than fallen hopes” *Caliph Umar Al-Khattab* (Al-Mawardi, 2013, p. 319).

Abstract

Youth unemployment is a growing, global issue with regions of the Muslim world being particularly exposed to the problem. This paper examines a sub-set of this issue; graduate unemployment. In particular, it seeks to understand the role of student aspirations, knowledge, and motivation in tackling this issue.

The paper draws on the Islamic literature to develop a theoretical framework of *Uluww-al-himmah*, high-aiming aspirations, and *Rajaa*, true hope. These concepts are studied with the aim of improving not only graduate employment rates but also the well-being of graduates who do not find employment. The theoretical framework provides a more holistic approach through which policy-makers may address the issue of graduate unemployment by delineating four interrelated axes that impact graduate employment, namely, *Reach*, *Purity of Purpose*, *Knowledge* and *Strength of Intention*. By doing so, the framework facilitates the appraisal of educational spending by intervention type, thus highlighting underserved priority areas; allows policy interventions to be evaluated through the tracking of student progress against each axis; and allows policy interventions to be customized at the individual student level to reflect the heterogeneity present between students. The paper therefore provides a fresh perspective for policy-makers and institutional leaders to pursue.

Keywords

Labour Economics, Islamic Economics, Graduate Employment, Wellbeing, Aspirations.

JEL classification – J24, J64, J68

* Dr. Honorary Research Fellow, The Markfield Institute of Higher Education (United Kingdom) and Chief Executive, Oxford Intellect (United Kingdom), imran@oxfordintellect.co.uk, ORCID: 0000-0002-8057-9539

** The author is grateful for comments from Professor Khurshid Ahmad (Institute of Policy Studies, Islamabad) and Professor Amin Abdul Aziz (Institute of Policy Studies, University of Brunei Darussalam).

Introduction

Youth unemployment is a growing global problem. From 1991 to 2020, the World Bank recorded a 43% increase in world youth employment from 10.8% to 15.5% (International Labour Organization, 2020a). This problem is deeper in certain regions of the Muslim world. The Middle East and North Africa region records a youth unemployment rate of 26.7%, and the region of South Asia records a rate of 20.1%. At a country level, Egypt and Brunei record youth unemployment rates of just under 30%, and Saudi Arabia and Turkey are not far behind at 28% and 22%, respectively. Recent research shows Covid-19 is expected to worsen the situation through its disproportionate effect on youth (International Labour Organization, 2020b).

The negative effects of youth unemployment with respect to future employment and well-being often referred to in the literature as scarring, are well documented (Bartelink et al., 2019; Bell & Blanchflower, 2011; Strandh et al., 2014; Gregg & Tominey, 2005). This paper focuses on one sub-set of youth unemployment, namely, graduate unemployment.

The paper acknowledges that limiting the purpose of undergraduate education to employment is an oversimplification. The purpose of education has been a topic of debate for some time (Williams, 1985). Within the economic literature, varying approaches have been proposed and appraised, with Human Capital Theory being particularly influential in recent education policy (Gillies, 2017). The eminent scholar, Shah Wali-Allah, provides an insightful induction into the purpose of education from an Islamic perspective (Wali-Allah & Hermansen, 2003). Given the wide-ranging benefits of education, the contribution of this paper is to focus on one of these benefits: namely, to develop graduates that contribute to society through their chosen vocation.

In an attempt to understand the cause of graduate unemployment, academics have put forward a variety of possible explanations. Research has focused on the rapid growth of graduate numbers (Green & Henseke, 2021; Universities UK, 2015), the role of work experience (Passaretta & Triventi, 2015), the coherence between the skills taught and those demanded by employers (Atfield & Purcell, 2010) and the role of technological development (Jonathan & Turner, 2019). Despite numerous policy interventions based on these explanations, the problem of youth unemployment persists.

This paper differs from the above approaches by examining the role of the attitudes and behaviour of individual undergraduates as a key driver of employment and well-being of graduates. That is, it moves away from an analysis of the market for employment and focuses on the job seeker's individual behaviour in order to address the issue of graduate unemployment.

The approach taken in this paper is supported by the behavioural economics literature which is now well established. The behavioural economics literature has demonstrated the efficacy of interventions that target the behaviour of individuals, rather than the environment in which individuals choose, in order to deliver desired policy outcomes. A plethora of examples exist. Thaler and Benartzi (2004) demonstrate how targeting individual behaviour has improved saving rates; others investigate how behavioural approaches can deliver healthy eating outcomes (Roberto & Kawachi, 2014) and Kallgren et al. (2000) show how prosocial behaviours can be encouraged to achieve policy goals.

Behavioural economics has shown the shortcomings of the idea of *homo economicus* in a number of settings (Thaler & Sunstein, 2009). Therefore, in order to develop interventions that address graduate unemployment, a better understanding of what drives the decision process at an individual level is needed. This paper is a step in that direction and is particularly interested in the role of aspirations, knowledge, and motivation in this decision process.

To this end, this paper draws on the Islamic literature to develop a theoretical framework of *'Uluww-al-himmah*, high-aiming aspirations, and *Rajaa*, true hope, and their role in graduate unemployment. These concepts are studied with the aim of improving not only graduate employment rates, but also the well-being of graduates who do not find employment post-graduation.

This novel approach seeks to add to the arsenal of policy interventions that can help address graduate unemployment. By doing so, it aims to highlight areas of policy intervention that are underserved; facilitate the evaluation of policy interventions according to a more relevant set of metrics, and provide a framework through which policy interventions can be customised at the individual student level to reflect the heterogeneity present between students.

Survey of the Literature

This paper is interested in the role of *'Uluww-al-himmah*, high-aiming aspirations, and *Rajaa*, true hope, on graduate employment and well-being. *'Uluww-al-himmah* captures a sense of high-aiming aspirations, and *Rajaa* combines the knowledge of how to succeed with the motivation to implement that knowledge.

The academic literature does not, to my knowledge, provide a theoretical framework for this topic based on the Islamic canon of knowledge. There are,

however, a number of related threads that are relevant to this work. A brief introduction to the more relevant of these threads is provided here, along with their connection to the theoretical model being developed in this paper.

The academic literature has taken a keen interest in the effect of aspirations and attitudes on academic attainment and participation. Gorard et al. (2012) systematically review information from almost 170,000 pieces of evidence on the topic. It is interesting to note that despite the breadth of evidence available, they identify the *quality of evidence* as the reason for not being able to determine a causal relationship between aspirations and educational attainment. A clear theoretical framework, which this paper argues for and constructs, combined with an experimental approach through randomized controlled trials, will help fill this gap.

Turok et al. (2009) examine the educational aspirations of poorer children. They find higher aspirations are not the limiting factor. Rather, knowing *how* to fulfill these aspirations is highlighted as the key issue. This connects to the discussion of the knowledge axis of *Rajaa* in Islamic literature (see section *Modelling Rajaa* below).

A thorough review of the literature relating to motivation is provided by Kanfer et al. (2017). Others study the role of career choice motivation on academic burnout (Mohebbi et al., 2021), the role of motivation within particular careers (Watt & Richardson, 2008) and the influence of motivation on achievement (Duckworth et al., 2007; Jachimowicz et al., 2018). Evidence suggests that motivation is important in understanding behavior, particularly when coupled with a strong passion for the desired outcome. This interconnected relationship is denoted through the *Purity of Purpose* and *Strength of Intention* axes of the model.

University career services have been developed to provide the necessary knowledge needed by students on their journey toward employment. Their role and efficacy have been researched and questioned in a variety of ways. A linguistic analysis of over 58 university websites concludes that career service messaging suggests that if students want to succeed in the graduate job market they need to prepare for the world of work, follow instructions and develop their employability (Fotiadou, 2021). The author points out how this is at odds with the idea of empowering students to compete in the job market. Others point to the lack of take-up that can occur when career services are not connected to the main programme of study (Crowne et al., 2020), hence leading to the available resources not being accessed. On the other hand, career centres have been shown to increase the self-efficacy of student decision-making with respect to career (Reese & Miller, 2006) and to pursue varying strategies in addressing knowledge gaps held by graduates (Farenga & Quinlan, 2016). The research, therefore, points to the multi-faceted knowledge store that is needed by students in order to gain employment. This is encapsulated in the model through the *Knowledge* axis.

Theoretical Model

The theoretical model provides a framework through which interventions aimed at improving graduate employment and well-being can be mapped. Each student will necessarily navigate an individual journey mediated through their choices, internal state, and the external environment they are faced with. We are interested in the role played by the aspirations, knowledge, and motivation of a student when navigating this journey.

Our model is underpinned by the discussion in Islamic texts on *'Uluww-al-himmah* or high-aiming aspirations and *Rajaa* or true hope. The remainder of this section introduces these two topics from the Islamic perspective (for a more detailed discussion, see Ibn-Qayyim (2020) and Al-Ghazali (2014b) respectively) and provides an analytical framework through which they can be applied to graduate employment.

3.1 *'Uluww-al-himmah*

The discussion on *'Uluww-al-himmah* delineates the consequence of aiming high in individual achievement. The prolific scholar, Ibn al Qayyim Al-Jawziyyah, explains that *Al-Hamm* is the beginning of any action, and *Al-Himmah* is that which is found at the end of your actions: namely, your aspirations (Ibn-Qayyim, 2020).

Islam is emphatic in its encouragement of inculcating high aspirations, the highest of which is to endeavor for the Pleasure of The Divine (Quran.com, n.d.). Individuals are edified to aim for the pinnacle of achievement in matters pertaining to the Hereafter. This is evidenced by the hadith in which believers are fortified to ask not for Paradise but for the highest rank of Paradise – *Al-Firdaus* (At-Tirmidhi, n.d.).

This aiming for the Pleasure of The Divine is in unison with seeking the good of this world. This is demonstrated through numerous hadiths, for example, that which depicts this world as a sowing ground for the Hereafter (An-Nawawi, n.d.a). Thus, while the Pleasure of The Divine is the ultimate goal, this goal is to be sorted through our behaviour in this world. This joining between our behaviour in this world and success in the next provides a robust policy avenue to address graduate unemployment. In particular, it supports the policy objective of high graduate employment through the development of high-aiming students, and secondly, for those who do not find employment, it provides a mechanism to safeguard their well-being.

3.2 *'Uluww-al-himmah Supports Achievement*

Islam is a faith that offers guidance for all aspects of life through an interconnected thought-processing system between the mundane and the sublime. Having high-aiming aspirations to achieve the Pleasure of The Divine should therefore incite a wide range of actions in an individual. For undergraduate students, one such action is to gain meaningful employment that facilitates their contribution to self, family and wider society.

It is an obvious statement that the one who does not aim for a target is highly unlikely to reach it. More pertinent to this narrative is the necessity of aiming high to realise the full potential of undergraduate students. Through well-documented life accounts spanning over 1000 years of history, the Islamic literature affords a plethora of examples that demonstrate how this concept of *'Uluww-al-himmah* was translated into the lofty achievements of individuals pursuing different areas of expertise (Nadwi, 1986).

3.3 *'Uluww-al-himmah as a Source of Wellbeing*

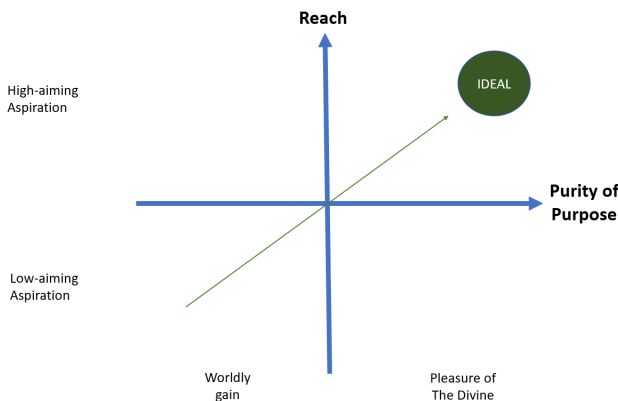
The Islamic literature is clear in bonding aspirations of this world to the greater aspiration of achieving the Pleasure of The Divine. For Muslim graduates, this union is helpful in supporting an individual's well-being if faced with the unfortunate situation of unemployment after graduation.

Key to the delivery of an individual's well-being is their understanding of the reward system. Islam shifts this reward system to seek the Pleasure of The Divine. Thus, success and failure are assessed through a narrative that is starkly different from narratives of salary size, acceptance by family, or resemblance to the peer group.

The reward system in Islam is underpinned by intentions (Al-Bukhari, n.d.). Thus, if one were to aim for a praiseworthy goal but not achieve it, a reward from The Divine would still be gained (An-Nawawi, n.d.b). The reward system taught in Islam is thus a natural source of well-being for unemployed graduates. It teaches *'Uluww-al-himmah* as a source of reward in and of itself, even if the high-aiming aspiration with respect to employment is not realised.

3.4 *Modelling Himmah*

We model *Himmah* across two axes: reach and purpose (see figure 1).

The y-axis, Reach, represents the height to which an individual's aspirations reach. At one end of the spectrum, a student simply aspires to graduate. There is no further reach in aspiration. At the opposite end of the spectrum, the student aspires to reach the pinnacle of their chosen work area.

The x-axis, Purity of Purpose, examines the motivation behind the student's aspiration. To the left of the y-axis, the dominant motivation behind a student's aspiration is worldly gain. To the right of the y-axis, the dominant motivation behind a student's aspiration is the Pleasure of The Divine.

This distinction in motivation is worthy of further discussion. Firstly, note that a distinction between the left and right quadrants is made through *dominant* motivation. It is quite possible that an individual is motivated by both worldly gain and the Pleasure of The Divine (Al-Ghazali, 2014a). As we move further to the right, we near the goal of *Ikhlāas* – to act with the sole intention of pleasing The Divine. This praiseworthy goal is supported by a multitude of evidence from the Islamic literature (Al-Ghazali, 2014a).

Secondly, it is important to differentiate between the motivation behind aspiration and the aspiration itself. Two students may have precisely the same aspiration, for example, to realise proficiency as an ophthalmologist, but their motivations may differ. The student motivated by worldly gain may desire accolades from his peers. The other, motivated by the Pleasure of The Divine, may desire to help patients that are unable to pay for treatment in order to win the Pleasure of The Divine. As discussed earlier, this difference in purpose has consequences on well-being.

3.5 Modelling *Rajaa*

The discussion on *Rajaa* complements that of *Himmah*, by providing an analytical framework of the journey towards the aspiration. In particular, we borrow from the work of Imam Al-Ghazali in his discussion of the concepts of fear and hope (Al-Ghazali, 2014b). In this discussion, the author provides a typology for individuals who hope to achieve a particular goal. While Imam Al-Ghazali's work is based on a discussion of hope in gaining mercy from The Divine, his typology has application to hope in achieving any goal. In our case, the goal is graduate employment and well-being. We simplify his discussion but hold to his terminology.

The first state is that of *Rajaa* or true hope. In this situation, the individual is imbued with the *Ilm*, knowledge, of what action must be taken in order to achieve his stated goal, and he has the *Quwwah*, strength of intention, to implement this course of action. While in this state, he hopes to achieve his aspiration.

The second state is that of *Wahm* or delusion. In this situation, the individual is fully aware of what action must be taken, but he does not implement this course of action. At the same time, he is still in the hope of achieving his aspiration.

The last state is that of *Tamannah* or vain hope. In this situation, the individual has the strength of intention to implement the necessary action, but he does not possess the necessary knowledge of the action needed to attain his aspiration. Again, he hopes to achieve his aspiration.

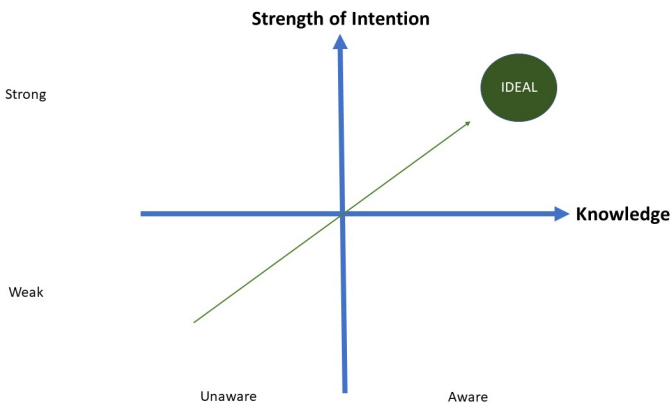
The fourth and last state, according to this division, is that when an individual neither possesses the necessary knowledge to achieve his aspiration nor has the strength of intention to implement the correct course of action.

These four states are summarised in the below quadrants (figure 2). Knowledge (*Ilm*) refers to the individual being aware of the course of action needed to achieve his aspiration. Strength of Intention (*Quwwah*) refers to the individual's willpower and discipline to implement this course of action.

The top-right quadrant captures *Rajaa* or true hope. The student is cognisant of the necessary course of action to achieve graduate employment and well-being and combines this with fortified strength of intention to see this action through. In this state, the student has true hope in achieving graduate employment.

The bottom-right quadrant captures *Wahm* or delusion. The student is cognisant of the necessary course of action to achieve graduate employment and well-being but does not have the necessary strength of intention to act on that knowledge. His hope in achieving graduate employment and well-being can therefore be seen as delusionary.

Lastly, the top-left quadrant captures *Tamannah* or vain hope. The student has the necessary strength of intention to act but simply does not know in which direction to do so. This lack of knowledge is the hurdle that stops him from achieving his aspirations with respect to graduate employment and well-being.

Discussion

The theoretical framework provides a mechanism to analyse and progress students towards graduate employment and well-being. It argues for progression on four fronts, three of which seem to be underdeveloped in university settings.

Firstly, undergraduates should be encouraged to form high-aiming aspirations with respect to their career plans. This is a foundational element of achievement in the job market, just as technical skills are a foundational element of achievement. However, evidence would suggest that relatively little resource is invested by universities in this area (Hasan & Alvi, 2022). Further research into effective mechanisms of university support to bolster student aspiration is an important trajectory for researchers to pursue.

Secondly, the purpose of aspiration should be in unison with the aspiration of seeking the Pleasure of The Divine. This link provides a safety net for the student's well-being should their career goals not be realised. It also further encourages students to aim high. For institutions encouraging an Islamic environment in their universities, connecting purpose with the Pleasure of The Divine appears to be an underdeveloped area. Again, further research is required on how universities can help to develop a sense of purpose in students.

With a particular aspiration in mind, the theoretical framework moves attention to the path to this goal. Two elements are necessary for a student to hold true hope (*Rajaa*) in achieving the set goal. Namely, knowledge (*Ilm*) and strength of intention (*Quwwah*).

To obtain true hope in attaining an aspirational goal, one inevitably needs knowledge of the correct course of action needed to achieve the said aspiration. For an undergraduate aspiring towards meaningful employment, this knowledge would encompass areas such as the technical skills needed to achieve employment in their preferred area of work, knowledge of how to write a convincing CV, and the soft skills desired by employers. A key function of universities is to develop higher-level skills, and many provide further knowledge and support through career centres, student societies, and alumni networks. While this paper has not attempted to survey the provision of such services, anecdotal evidence would suggest that universities are focused on this axis of provision and improving in it.

However, in order to claim true hope (*Rajaa*) in accomplishing employment, this knowledge alone would not suffice. True hope is founded upon the coupling of knowledge with a robust strength of intention that motivates the execution of the correct course of action. For undergraduates, this includes the strength to accomplish those actions that are helpful for their future employment in a timely fashion. This aspect of the strength of intention cannot be overlooked, as knowledge without action does not lead to employment. Evidence would suggest that this is an area in need of further development by universities (Hasan & Alvi, 2022).

Policy Applications of the Theoretical Framework

Each of the four axes discussed in the framework (Reach, Purity of Purpose, Knowledge, and Strength of Intention) provides a workstream that is wide enough to have a plethora of policy interventions sit within it. For example, in developing the reach of student aspirations, one may pursue an intervention that focuses on role models from industry, high achieving alumni from the same university, or career fairs that show the breadth of options that are available to students. Therefore, the theoretical framework developed in this paper has a broad scope for application.

The theoretical framework delineates four workstreams that are important in achieving the policy goal of improved graduate employment and well-being. Any of the four workstreams may be pursued individually; however, the framework argues for a holistic approach. In short, the policy goal is more likely to be achieved when all four workstreams are concurrently developed due to their interlinked nature.

A key strength of the framework is as a mapping tool for both government interventions and individual student pathways. Policy-makers may use the framework to assess which of the four workstreams they are currently investing resources in and which workstreams are underserved. Early findings demonstrate that significant imbalances exist between the four workstreams (Hasan & Alvi, 2022), which is likely to negatively impact graduate employment rates.

The framework also allows the mapping of each individual student's journey towards employment across all four workstreams. This will be important in research that attempts to assess the efficacy of any particular policy intervention and in research that is focused on personalizing interventions at the individual level. The latter is of growing interest given the increasing depth of data available to institutions on individual students.

In advancing research contributions that are focused on the application of the framework, a key area of work will be developing measures of the four axes. The rich literature in the Islamic canon of knowledge on aspirations, purpose, and strength of intention will be a useful resource in developing these measures.

Summary and Conclusions

This paper follows the more nascent work of behavioural economics to focus on triggers that induce a change in individual behaviour and choice. In particular, the paper offers a theoretical framework for the attitudes and behaviours of individual students on graduate employment and well-being based on the concepts of *'Uluww-al-himmah* and *Rajaa* from the Islamic canon of knowledge.

Four axes of progress are shown to be important. Namely, reach of aspiration, the purpose of aspiration, knowledge of how to attain that which one aspires towards and strength of intention in implementing that knowledge. These four axes are interrelated and need to be pursued in unison if the issue of graduate unemployment is to be meaningfully addressed.

The framework provides a coherent approach to furthering the policy goal of graduate employment and well-being. Policy interventions can be categorised and measured against the four axes, thus providing insights into where interventions are currently focused and where gaps exist that need to be addressed. Evidence suggests three of these four areas of progress could be strengthened in the university setting.

Evaluation of policy interventions is of obvious value. The theoretical framework provides a succinct ontology against which policy interventions can be measured in a more holistic manner.

Lastly, the theoretical framework allows for student heterogeneity. Given the granular level of data available to institutions, interventions should be customised to progress students against each axis of development according to their particular starting position. This tailored approach to policy interventions is a growing area of interest to policy-makers.

References

- Al-Bukhari, M. (n.d.). *Sahih Al-Bukhari*, Vol. 1, Book 1, Hadith 1: <https://sunnah.com/bukhari:1>
- Al-Ghazali, A. (2014a). *Al-Ghazali on intention, sincerity and truthfulness: Book XXXVII of the revival of the religious sciences*. The Islamic Texts Society.
- Al-Ghazali, A. (2014b). *Fear and hope*. Islamic Book Trust.
- Al-Mawardi, A. (2013). *Adab al-dunya wa al-din*. Dar al-Minhaj Jeddah.
- An-Nawawi, A. (n.d.a). *Riyad As-Salihin*, Book 15, Hadith 33: <https://sunnah.com/riyadussalihin:1440>
- An-Nawawi, A (n.d.b). *Forty Hadith of An-Nawawi*, Hadith 37: <https://sunnah.com/nawawi40:37>
- At-Tirmidhi, A. (n.d). *Jami At-Tirmidhi*, Vol. 4, Book 12, Hadith 2530: <https://sunnah.com/urn/727170>
- Atfield, G., & Purcell, K. (2010). Graduate labour market supply and demand: Final year students' perceptions of the skills they have to offer and the skills employers seek. *Warwick Institute for Employment Research, September*, 1–30.
- Bartelink, V., Ya, K., Guldbbrandsson, K., & Bremberg, S. (2019). Unemployment among young people and mental health: A systematic review. *Scandinavian Journal of Public Health*, 48(5), 544–558. <https://doi.org/10.1177/1403494819852847>
- Bell, D., & Blanchflower, D. (2011). Young people and the Great Recession. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(2), 241–267. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grr011>
- Crowne, K. A., Brown, M., Durant, D., Baburaj, Y., Hornberger, P., McCloskey, D., & Vike, L. (2020). A program for embedding career activities in multiple core business

- courses. *International Journal of Management Education*, 18(3). <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2020.100421>
- Duckworth, A. L., Peterson, C., Matthews, M. D., & Kelly, D. R. (2007). Grit: Perseverance and passion for long-term goals. *Journal of Personality and Social Psychology*. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.92.6.1087>
- Farenga, S. A., & Quinlan, K. M. (2016). Classifying university employability strategies: three case studies and implications for practice and research. *Journal of Education and Work*, 29(7), 767–787. <https://doi.org/10.1080/13639080.2015.1064517>
- Fotiadou, M. (2021). “We are here to help you”: understanding the role of careers and employability services in UK universities. *Text and Talk*. <https://doi.org/10.1515/text-2019-0162>
- Gillies, D. (2017). Human capital theory in education. In M. Peters (Ed.), *Encyclopedia of educational philosophy and theory* (pp. 1–5). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-287-532-7_254-1
- Gorard, S., See, B., & Davies, P. (2012). The impact of attitudes and aspirations on educational attainment and participation. *Joseph Rowntree Foundation*.
- Green, F., & Henseke, G. (2021). Europe’s evolving graduate labour markets: Supply, demand, underemployment and pay. *Journal for Labour Market Research*, 55(1). <https://doi.org/10.1186/s12651-021-00288-y>
- Gregg, P., & Tominey, E. (2005). The wage scar from male youth unemployment. *Labour Economics*, 12(4), 487–509. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.labe-co.2005.05.004>
- Hasan, H., & Alvi, I. (2022). Attitudes towards graduate unemployment in Southeast Asia: An examination using himmah and rajaa. *Forthcoming*.
- Ibn-Qayyim, A. (2020). *Ranks of the divine seekers*. Brill.
- International Labour Organization (2020a). *ILOSTAT database*. <https://data.world-bank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>
- International Labour Organization (2020b). *Youth & COVID-19: Impacts on jobs, education, rights and mental well-being*. https://www.ilo.org/global/topics/youth-employment/publications/WCMS_753026/lang--en/index.htm
- Jachimowicz, J. M., Wihler, A., Bailey, E. R., & Galinsky, A. D. (2018). Why grit requires perseverance and passion to positively predict performance. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. <https://doi.org/10.1073/pnas.1803561115>
- Jonathan, W., & Turner, J. (2019). Preparing graduates for work readiness: an overview and agenda. *Education and Training*, 61(5), 536–551. <https://doi.org/10.1108/ET-03-2019-0044>
- Kallgren, C. A., Reno, R. R., & Cialdini, R. B. (2000). A focus theory of normative conduct: When norms do and do not affect behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(8), 1002–1012. <https://doi.org/10.1177/01461672002610009>
- Kanfer, R., Frese, M., & Johnson, R. E. (2017). Motivation related to work: A century of progress. *Journal of Applied Psychology*. <https://doi.org/10.1037/apl0000133>
- Mohebbi, S. Z., Gholami, M., Chegini, M., Ghoreyshi, Y., Gorter, R. C., & Bahramian, H. (2021). Impact of career choice motivation on academic burnout in senior dental students: A cross-sectional study. *BMC Medical Education*. <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02475-w>

- Nadwi, A. (1986). *Saviours of the Islamic spirit*. Academy of Islamic Research and Publications.
- Passaretta, G., & Triventi, M. (2015). Work experience during higher education and post-graduation occupational outcomes: A comparative study on four European countries. *International Journal of Comparative Sociology*, 56(3–4), 232–253. <https://doi.org/10.1177/0020715215587772>
- Quran.com. (n.d.). Quran (83:26): <https://quran.com/83/26?translations=>.
- Reese, R. J., & Miller, C. D. (2006). Effects of a university career development course on career decision-making self-efficacy. *Journal of Career Assessment*, 14(2), 252–266. <https://doi.org/10.1177/1069072705274985>
- Roberto, C. A., & Kawachi, I. (2014). Use of psychology and behavioral economics to promote healthy eating. *American Journal of Preventive Medicine*, 47(6), 832–837. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2014.08.002>
- Strandh, M., Winefield, A., Nilsson, K., & Hammarström, A. (2014). Unemployment and mental health scarring during the life course. *European Journal of Public Health*, 24(3), 440–445. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cku005>
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2009). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Penguin Books Ltd.
- Thaler, R. H., & Benartzi, S. (2004). Save More Tomorrow: Using behavioral economics to increase employee saving. *Journal of Political Economy*, 112(S1), S164–S187. <https://doi.org/10.1086/380085>
- Turok, I., Kintrea, K., & St Clair, R. (2009). Shaping educational attitudes and aspirations: the influence of parents, place and poverty: stage 1 report. *Joseph Rowntree Foundation*. <http://eprints.gla.ac.uk/40872>.
- Universities UK. (2015). *Supply and demand for higher-level skills*. [https://www.universitiesuk.ac.uk/policy-and-analysis/reports/Documents/2015/supply-and-demand-for-higher-level-skills.pdf#search=over supply](https://www.universitiesuk.ac.uk/policy-and-analysis/reports/Documents/2015/supply-and-demand-for-higher-level-skills.pdf#search=over%20supply)
- Wali-Allah, S., & Hermansen, M. (2003). *The conclusive argument from God: Shah Wali Allah of Delhi's hujjat Allah al-baligha*. Brill.
- Watt, H. G., & Richardson, P. W. (2008). Motivations, perceptions, and aspirations concerning teaching as a career for different types of beginning teachers. *Learning and Instruction*. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2008.06.002>
- Williams, G. (1985). Graduate employment and vocationalism in higher education. *European Journal of Education*, 20(2/3), 181–192. <https://doi.org/10.2307/1502948>

The Importance of Smart Agriculture Practices for

Esat İPEK*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Abstract

Besides the natural causes of climate change, the consequences caused by the human factor are undeniable. It is seen that the issue is a global threat not only to humans but also to animals and plants. In this regard, from the 1990s to today, many present studies have been done on a global scale, and various steps have been taken within the scope of fighting against the impacts caused by the issue. When considering the changing conditions in the agriculture sector, which is one of the sectors directly affected by climate change, and the increasing population around the world, issues of the amount of food production, efficiency, and safety have come to the fore. Therefore, it is vital to decrease the negative impacts of climate change on agriculture and to adapt to this process in order to cope with the possible crises in the future and build a sustainable agricultural economy. This study aims to investigate national and international efforts made within the scope of fighting against climate change and examine the impacts of it within the global climate changes on the agriculture sector. Smart agricultural practices accepted as the reflection of developing technology in agriculture have also been considered in the scope of fighting against climate change. Accordingly, in this study, the smart agricultural practices used around the world and in Turkey, the sample practices, and areas of the usage are explained in detail.

Keywords

Agriculture Sector, Sustainability, Climate Change, Smart Agriculture, Agriculture 4.0

* Dr, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, Department of Social Policy, esatipek@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0440-9690

İklim Değişikliği Sürecinde Sürdürülebilir Bir Tarım Ekonomisi için Akıllı Tarım Uygulamalarının Önemi

Özet

İklim değişikliğinin doğal sebeplerinin yanı sıra, insan faktörünün yol açtığı sonuçlar da yadsınamaz boyuttadır. Bu sorun, sadece insanlar için değil, hayvan ve bitkiler için de küresel bir tehdit olarak görülmektedir. Bu bağlamda, 1900'lü yıllardan günümüze kadar geçen süreçte, küresel çapta pek çok çalışma yapılmış ve sorunun yol açtığı etkilerle mücadele kapsamında çeşitli adımlar atılmaya çalışılmıştır.

İklim değişikliğinden doğrudan etkilenen sektörlerden birisi olan tarım sektörü açısından değişen şartlar ve dünya genelinde artan nüfus göz önünde bulundurulduğunda gıda üretim miktarı, verimliliği ve güvenliği konuları ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, tarım sektöründe iklim değişikliğinin yol açtığı olumsuz etkileri azaltmak ve bu sürece uyum sağlamak, gelecekte ortaya çıkabilecek olası krizlerle başa çıkmak ve sürdürülebilir bir tarım ekonomisi oluşturmak için hayati bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada; iklim değişikliği ile mücadele kapsamında yapılan ulusal ve uluslararası çabalar ele alınmış ve küresel iklim değişikliği ve etkilerinin tarım sektörü üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ayrıca, gelişen teknolojinin tarım sektörüne yansımaları olarak kabul edilen akıllı tarım uygulamaları da iklim değişikliği ile mücadele kapsamında ele alınmıştır. Bu doğrultuda dünyadaki ve Türkiye'deki akıllı tarım uygulamalarının neler olduğu, kullanım alanları ve uygulama örnekleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tarım Sektörü, Sürdürülebilirlik, İklim Değişikliği, Akıllı Tarım, Tarım 4.0

Introduction

The pace of global warming has increased drastically over the past century, and it continues to increase. The rapid increase in global warming is the impact caused by the human factor rather than the natural process. Human factor affects global warming and thus climate change through the industrialization process in which fossil fuel consumption increases. It is the impact caused by the human factor rather than the natural process. Greenhouse gases accumulating in the atmosphere due to the fossil fuels cause to earth's temperatures to rise gradually, the atmosphere to warm, sea water levels to rise due to melting glaciers, extreme weather conditions, and ecosystem degradation. These negativities are seen as a crucial issue that concerns every country. In this regard, international negotiations and agreements are made, evaluations on the basis of each country are done, and specific objectives for each country are determined.

Problems caused by climate change have caused a transformation in many sectors compulsorily. In this regard, industries and business fields such as agriculture, livestock, forestry, and foreign trade and tourism affected by geography and climate conditions come to the forefront.

The agriculture industry around the world has also undergone a radical transformation because of climate change. The increasing human population on a global scale, food production amount, and efficiency of the production ve food safety have become highly controversial issues from the aspect of the agriculture industry. There is a necessity for global efforts to adapt to climate change in order to produce the food that the world population needs and sustain the production. Innovative approaches conceptualized as "smart agricultural practices" or "agriculture 4.0" come to the fore in order to minimize the effects of climate change in the agricultural sector. It's highly crucial that governments support producers and raise awareness in the period of transformation the agriculture industry will experience. This transformation brings with it a great financial need and the need for consultancy and guidance to adapt to new methods and approaches.

In the agricultural sector, an ecosystem created by automation, informatics, and machine systems working in an integrated way provide much more efficient results compared to agricultural practices carried out with traditional methods. Productivity increases in terms of the number of products, the costs incurred in this process, as well as environmental compatibility. Technologies,

which are used in planting, irrigation, agricultural spraying, making various measurements, and harvesting of lands, and which are used to operate many separate units such as drones, robots, sensors, data analysis systems, cloud systems, and Internet of Things as an integrated system, play a very important role for the sustainability of the agricultural sector. Otherwise, the new conditions arising due to climate change will cause serious damage to the agricultural sector in Turkey and all over the world.

All of the said innovative practices are within the scope of smart agriculture practices or agriculture 4.0. With the developing agricultural technologies, productivity increases while costs decrease. Therefore, it becomes possible to minimize product loss resulting from climate change. These technologies also contribute to the reduction of greenhouse gas emissions, which is the main cause of global warming. Through these technologies, it will be possible to make progress in terms of both the sustainability of the agricultural sector and the fight against climate change in countries where smart agricultural practices have become widespread.

In this study, international initiatives in tackling climate change are discussed and presented how and to what extent climate change affects the agricultural industry. At the point reached today, radical decisions need to be taken in many areas, especially in the agricultural sector, and major changes need to be implemented. In this context, smart agricultural practices have a significant role in the sustainable agricultural sector and in getting it to a better position than today. Accordingly, this study examines the improvement that has been made around the world with the prominent samples of the smart agricultural practices which the countries have made and presents the current situation in Turkey.

Fighting against Climate Change

Climate change occurring for natural reasons has increased rapidly with the effect of the human factor along with Industrial Revolution since the 1850s. Accelerating the global warming caused by the increasing use of fossil fuels after this period shows the direct effect of human factors on climate change. According to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), the impact of the climate change is stated as “Natural changes in climate over a long period and the changes which are directly or indirectly resulted from human activities, and which degeneration of structure of the atmosphere” include the situations affecting ecosystem such as flood, aridity, the rise of the sea level as well as rising temperatures (Tuğaç, 2020: 224). All the adverse changes experienced threaten humans, plants, and animals, which means affecting the whole earth’s ecosystem. One of the most controversial issues besides global warming caused by climate change has been greenhouse gas emissions. The two most important questions to be considered on greenhouse gas emissions are who is responsible for these emissions

and what should be done to decrease the amount of the emissions (Doğan & Tüzer, 2011: 161). The fact that these questions have ranked high on the world agenda gets countries to cooperate in the global scope and take responsibility.

The initial steps were taken by the United Nations (UN) at the Human Environment Conference held in 1972, and the United Nations Environment Programme (UNEP) was initiated as an organization that would deal with environmental issues. In the conference held in Stockholm, Sweden, it was acknowledged that it was inevitable to put in global efforts against global environmental issues. The first concrete plan of UNEP was implemented with Vienna Convention, and Montreal Protocol signed in 1987. Within the framework of the plan, the decisions taken to reduce the damages caused by the gas emissions in the atmosphere stand out within the scope of fighting against climate change (Köse, 2018: 60-66).

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) was created in 1988 by the United Nations Environment Programme and the World Meteorological Organization (WMO) to provide countries with information about climate change and its impacts of it. The objectives of the panel are to collect and analyze data on climate change, to report its social and economic impacts of it, and conduct research on the efforts which could be made to prevent the related problem (Sadioğlu & Ağralan, 2020: 367).

IPCC has been recognized as one of the most important authorities in fighting against climate change since its establishment. One of the main reasons for this acceptance is that the report prepared in 1990 revealed the political importance of the change in climate, and by means of the report, the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was initiated in 1990. Furthermore signing of the Kyoto Protocol in 1997, owing to another report by IPCC in 1995, consolidated the authority of the organization in this area (Doğan & Tüzer, 2011: 164-165).

The main objective of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), accepted at the Rio Earth Summit in 1992, is to keep the concentration of the greenhouse gas accumulated in the atmosphere constant at a certain rate. This rate has been determined in accordance with the sustainability of global climate change. With the agreement signed, the countries are divided into three groups according to the principle “common but differentiated responsibilities and respective capabilities,” considering their priorities of development and specific conditions. This distinction between the countries was made according to their levels of development and industrialization and the technologies they use. Accordingly, countries in the first group (Annex I) are obliged to limit greenhouse gases, protect and develop greenhouse gas sinks, report the measurements they take and the policies they follow to prevent the change in climate, and supply data on emissions

and current greenhouse gas emissions (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, 2020).

The countries in the second group (Annex II) are supposed to transfer environmentally friendly technologies to the developing countries, which are especially contracting or encouraging them to access, facilitate, and finance these technologies, besides the responsibilities the countries in the first group have. Whereas the countries in the third group (Non-Annexed Countries) are encouraged to reduce greenhouse gas emissions, collaborate in research and technology transfer, and protect the greenhouse gas sinks, they are not under a specific obligation. Turkey in Annex I and Annex II lists requested to be removed from Annex I list by presenting its specific conditions. Today there are 42 countries and the European Union (EU) in Annex I and, 23 countries and EU in Annex II, 154 countries in the group of Non-Annexed (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, 2020).

The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) sets no objective or no time limit to be achieved by the governments. Therefore countries do not endeavor in terms of fighting with climate change and decision-making. In the first meeting of the Conference of the Parties series in 1995, which started after UNFCCC, it was emphasized that the decisions taken should be legally binding. In the First Conference of the Parties (COP 1) held in Berlin, objectives for the developed countries to reduce greenhouse gases were set, and stated the severity of the situation. As a result of the negotiations known as the “Berlin Sanction,” Kyoto The Protocol was signed at COP 3 meeting held in Kyoto, Japan, in 1997. According to the decisions taken, it was requested the countries industrialized in the period of 2008-2012 commit to reducing their greenhouse gas emissions to the extent of 5% from 1990. In addition, to combat climate change, it was emphasized that industrialized countries should provide technology transfer and financial aid to the developing countries (Kaya, 2020: 174-175). The Paris Agreement was adopted by 195 countries and the UN at COP21 in Paris in 2015. With the agreement acknowledged as a significant turning point in combating climate change, it aims not to exceed +2°C, which is the critical threshold for global warming, and entered into force in 2020 (Keskin & Kökyay, 2020: 333).

Considering the related international studies, it's apparently seen that Turkey acted in a will to participate in collaborations. On 19 December 1991, Turkey signed the Montreal Protocol, which is one of the first international treaties on this issue. Also, Turkey as a member of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), joined the list of UNFCCC in 1992, yet signed the agreement on 24 May 2004. Turkey contracted the Kyoto Protocol, which was created during the period Turkey was not a member of UNFCCC in 2009 and accepted to commit to the requirements of the agreement. After signing the agreement, national efforts to address climate change have

increased. Accordingly, the National Declaration on Climate Change in 2007, the Strategy of Climate Change in 2010 and the Climate Change Action Plan in 2010, and the Climate Change Adaption Strategy were published (Tuğaç, 2020).

Turkey signed the Paris Agreement on 22 April 2016 with 175 parties. It added the two important annotations, one of which is to benefit from technological developments the developed countries have and to get financial aid as a developing country, but not to commit to supporting other developing countries. The other one is not to make a binding commitment regarding the reduction of emissions considering the economic growth and population increase of the country (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, 2020). Unlike the former treaties, The Paris Agreement aims at not only reduction of the greenhouse gas emissions but sustainable development, human rights, global migration, and decarbonization as well (Kivılcım, 2015: 1). Turkey also develops policies and action plans in accordance with these factors.

The Climate Change Action Plan developed by Turkey is based on the main titles such as energy, construction, industry, transportation, waste, and agriculture sectors. The Climate Change Adaption Strategy published in the same year tackles the water management system, agriculture and food safety, ecosystem services, biological diversity and forestation, risk management of natural disasters, and human health issues (CCAP, 2011)

In the First National Declaration on Climate Change in 2007, it was stated that the impacts of the process would be seen as a decrease in winter precipitation, possible loss of surface water, soil degradation, increase in summer temperatures, coastal erosion, and flood. This possible situation would affect water and soil resources which are crucial for food production and estimated rural development. In the Mediterranean Region, one of the affected by climate change, according to the Fourth Evaluation Report by CCAP, it was stated that there would be an increase in general temperature from 1°C-2°C and in the number of the days which would be extremely hot in the interior regions (İDEP, 2011: 4).

In this regard, it's foreseen that Turkey could have a climate that could be hotter, drier, and more erratic for rainfall. Accordingly, it's thought that change in climate could affect food production negatively and cause problems regarding food safety. Considering the importance of the agriculture industry for Turkey, it's necessary for product-oriented policies to be developed within the scope of climate change.

Climate Change and Agriculture Industry

Climate change affects agriculture through the factors such as the amount of production, price of the products, food safety ve product range. Erratic rainfall, extremely dry weather, and the concentration of carbon dioxide in the

atmosphere will bring negative changes in the amount of the products and productivity, soil structure, and water resources. The changes in weather conditions cause losses in agriculture due to the changes in the harvest season.

While extreme heat causes pathogenic organisms to thrive and to increase forest fires, heavy rainfall results in decreasing oxygen content and increasing humidity, so becoming bug-infested in soil. The changes in temperatures affect surface and underground water reservoirs depending on rainfall and snowfall. Due to high temperatures, increased evaporation results in low water in reservoirs used for irrigation, even drying up. On the other side, it causes more moisture to evaporate in the atmosphere, and precipitation falls more than normal as rain, which puts settlements and agricultural lands at the risk of flooding.

The agricultural industry, which is one of the leading sectors affected by climate change, has an impact of accelerating the process as well by increasing greenhouse gas emissions. Practices such as livestock and rice production, which cause intense methane emissions, significantly increase the volume of greenhouse gases in the atmosphere. Considering the factors which contribute to greenhouse gas emissions, it's the energy consumption that takes the first place with 26%. Besides, industrial production is responsible for 19% of global greenhouse gas emissions; agricultural activities contribute 14% of GHG emissions; transportation produces 13% as well (Bayraç & Doğan, 2016: 36-37).

Shrinking of farmlands, decreasing water resources, food needs of the growing human population, and the increase in demand for protein-rich food bring productivity in agricultural production to the forefront (Tarım ve Makine Sanayi Etkileşim Raporu, 2020). According to the Global Report on Food Crises published in 2019, 55 countries and 135 billion people who live in these regions experience acute food insecurity (Global Report on Food Crises, 2020: 20). According to the report, the reasons behind the food crises are conflicts, economic instabilities, and extreme weather events. With a possible global crisis, economic, social, and political problems will likely emerge. Hence it's crucial to diminish the negative impacts of the change in climate on the agricultural sector and adapt the sector to the process.

Gradually challenging conditions and climate change threaten traditional agricultural production. Today new implementations will be needed in the future in terms of sustainable products in the current farmlands. In this context, new production techniques by technological developments should be carefully studied. Within the scope of combating the impacts of the changing climate on agriculture and adaption to the process, legal and cooperative regulations, policies, and strategic plans based on issues production, consumption, food safety, product prices, manufacturing support, biological diversity,

and agricultural R&D are required. Smart agricultural practices are also the result of innovative approaches that have emerged in this context.

Smart Agricultural Practices (Agriculture 4.0)

The productivity growth to be achieved in agriculture could be possible by using the data compatible with each other. Agricultural mechanization, which is also one of the tools of this goal, means to achieve the goal with agricultural operations and the use of energy. The mechanization process in the agricultural sector has increasingly continued since the beginning of the 20th century. Human and animal labor has been replaced with machines. Agricultural mechanization increases the productivity of human labor, and it reduces the costs as well (Özgülven et al., 2010: 93).

Integration of the new technologies in the agricultural process stands out productivity, dependency on climatic conditions, and new production areas. The agricultural mechanization process has thrived within food quality, production efficiency, prevention of potential global food crisis, possible precautions, and necessary use of technology (Kabaş, 2019: 3). These issues are the main factors of sustainable agriculture. The management of the risks created by the changing climate and integration of the adaption efforts take a substantial place among the priorities of sustainable agriculture. Regarding risk management, it's required meteorological measurements of rainfall, temperature, and wind, to connect an integrated automatic control system, to use developing technology in order to analyze climatic data and risks properly, to raise awareness about the use of modern technologies and to make these technologies available for all producers (Zaimoğlu, 2019: 19).

The biggest problem in Turkey regarding the use of machines in the agricultural sector is that the farmlands are divided into small plots, which causes a serious operation problem in terms of the cost/benefit balance. Farmlands are required to be suitable for agricultural operations in terms of topography and size. In that, there is a positive relationship between the size of the farmland and the mechanization implementations in terms of efficiency. For this reason, new technologies will be applied easily, and productivity will be promoted by consolidating scattered and small-sized plots. On the other side, the land consolidation provides a significant advantage in terms of carbon emissions as well (Koçtürk & Avcıoğlu, 2007: 23).

The traditional methods such as seed selection, the methods of soil and plant nourishment, cultivation method, and irrigation method are not sufficient to prevent the agricultural sector from the adverse effects of the changing climate. In this regard, the tools such as sensor, camera, and orbit, which provide instantaneous data, should be used in an integrated system from which the data are getting, and the required interventions should be made without delay (Kirkaya, 2020: 5).

Till today, there have been three revolutionary periods in industrialization with different results. In the first-period steam, machines were included in the production process; in the second period, steam was replaced by electric energy; and in the third period, information technologies were included in the process. A new period has started owing to developing technology and science. The agricultural sector has been affected by this transformation, therefore, addressed the implementations called “Smart Agriculture / Agriculture 4.0” to keep face with these new conditions.

The concept of Smart Farming means the application of advanced Information and Communication Technologies (ICT) to agricultural practices. By bringing the solutions together within agricultural activities, such as the plant breeding, changing the genetic structure of seeds, sensitive equipment used in production, global positioning systems (GPS), unmanned aerial vehicles (UAV), internet of things that allows the equipment to be connected constitutes the concept of the smart farming. All kinds of agricultural machinery can be equipped with sensors, which because of digitalized agricultural sector and thanks to IoT, stay in interaction with each other during the production process. These smart technologies from which the data comes reveal the quality of soil, weather events, and minerals, which are necessary for the products and water demand, provide to collect data on the soil and the weather and analyze it quickly. Thus the producers can save both cost and time. (Türker et al., 2015: 290-291).

With the digitalization, agricultural vehicles such as tractors, harvesters, and plough have been converted into smart machinery, which reduces the workload of the producers and contribute to saving nature as well. The digital machinery provides high precision cultivation and harvesting. For instance, thanks to satellites in ploughs, the farmland which is cultivated can be measured precisely, and the whole land can be harvested completely (Zaimoğlu, 2019: 81).

The cloud systems, which provide data sharing among the users and can be used at any time for various devices, help to monitor the weather conditions which are crucial for the production and to measure the heat of the soil, to control irrigation systems, and take precautions to sudden weather changes such as frost, but they enable the producers living in different areas to share the data with each other as well (Ünal & Topakcı, 2013: 752).

The Internet of Things (IoT) used as one of the smart agricultural applications enables the producers to collect data, which is which seed to be used on their lands, the required amount of the fertilizer, changing conditions in climate, monitoring all the external conditions, from the machinery and computers they use while producing. Today, IoT technologies are mostly used in Israel and Thailand in the agricultural industry (Ercan et al., 2019: 260-261).

Cloud systems and IoT technology supplied from the big data, when interpreted with the proper analysis techniques, enable the producers to make strategic decisions and manage the possible risks. Though big data is not a primary production issue in the sector, it plays an important role in minimizing the concern about food safety and increasing the efficiency of the supply chain (Duman & Özsoy, 2019: 543). Accordingly, the big data enables us to compare the opportunities and plan the future cultivation and harvesting through the various calculations. It also enables to the management of the risk of harvested crop spoilage and increases the feed efficiency in livestock farms.

These systems are used actively in many areas. To make the cost of using of high technology affordable, the farmlands should be large scale. Uzun et al. (2018) presented that autonomous harvesters provide a better harvest; farmlands can be sowed and fertilized more precisely with autonomous tractors, agricultural machinery, and parts of fertile lands which are difficult to access can be sown with the help of robots.

It's foreseen that robots will be replaced with traditional machinery in the future of agricultural production. The existing robots which harvest, sow, fertilize, disinfect, battle weeds, and pest control are used in the sector at present. UAVs which enable the producers to save time and workload are one the most important technologies. It has become possible to follow the crop growth process, analyze the fertility, and perform the operations such as irrigation and fertilization of the cultivated land faster and more easily by means of UAVs. Besides UAVs, the robots which perform spraying and weeding processes also prevent all the crops from being contaminated by the pesticides harmful to human health by detecting the weed and spraying pesticides¹ used against the weed (Demir & Başayığit, 2020: 13).

It's water that is one of the components vital for agricultural production. Regarding smart agricultural applications, the most significant benefit of the irrigation systems is to protect the water resources by preventing excessive irrigation. On the other side, it prevents the loss of soil and crop caused by excessive irrigation. Smart irrigation systems detect the amount of water the crops need by checking up on various factors, one of which is especially soil moisture. These systems, combined with the cloud and IoT technologies, enable to save time and cost substantially (Taştan, 2019: 230).

Smart Agricultural Technologies in The World

Netherlands, Israel, and Taiwan, which are leading ones in the agricultural sector, adopted smart agricultural technologies earlier than many other countries. In Agriculture 4.0: The Future of Farming Technology report published by the European Agricultural Machinery Association (CEMA) it is presented

1 Pesticide: The mixture of substances intended for preventing, controlling, repelling and mitigating harmful organisms.

that smart farming technologies are going to be the most important factor that will affect the agriculture until 2030 and a driving force for the sustainability of the agricultural activities in the European Union. The USA, which is one of the leading ones in terms of the use of the technology, both encourages the producers to use integrated technologies for the production and provides training to use farming technologies. Thanks to these incentives and supports, agricultural production, which is worth 300 billion dollars, is produced annually (Akillı Tarım Platformu, 2019). Some examples of countries that actively use the prominent practices within the scope of “Smart agriculture / Agriculture 4.0” are given below.

Taiwan

Taiwan is leading both for production and use of the smart farming technologies in the world. Taiwan, which produces substantial systems such as LEDs that make UAVs, irrigation systems, solar panels, IoT, artificial photosynthesis possible, and vertical farming systems, has a strong position, especially in the Asia market (Chuang et al., 2020: 4).

Taiwan, which is an island country and does not have sufficient farmlands especially attaches importance to closed farming technologies. Accordingly, lightning technologies which lead plants to photosynthesize artificially are vital. Ranking second in the world in terms of the production of LED, Taiwan has transferred its success into agriculture. At the same time, the country which also works on robot and UAV production has an opportunity to harvest at any time of the year by means of special lights imitating sunlight in smart greenhouses (Kilavuz & Erdem, 2019: 139-140).

Attaching significant importance to indoor farming techniques in order to feed its population, Taiwan has vertical farming facilities which are more than ten times in height. In these facilities, besides controlling all kinds of weather conditions, alternative practices such as classical music, which is considered to contribute positively to the growth of the plants, are tried. By producing the components used within the smart farming practices, Taiwan both thrives its global commercial competitiveness and provides a strategic advantage.

In search of improving further in this sector, Taiwan provides various incentives such as tax reductions to the companies producing these technologies. It also encourages the practices such as good agricultural practices (organic farming) and a food safety management system to raise the sector to international standards (Hsu et al., 2020: 3).

Netherlands

The Netherlands, like Taiwan, attaches great importance to developing farming technologies because it does not have sufficient farmlands. The Netherlands, which sees the protection of the environment as valuable as

productivity in the agricultural sector, builds its smart farming practices in this direction. LED lights that imitate sunlight are used in greenhouses to produce sustainable agricultural products and cause less damage to the environment. Therefore, by using much less energy, a significant gain is achieved in terms of carbon emissions, costs are reduced, and sustainable production is made every period of the year (Ercan et al., 2019: 262).

Dutch producers have achieved great success regarding high technology in agriculture thanks to highly efficient irrigation systems, hybrid seed technologies, renewable energy systems, robots, big data analysis, and integrated automation systems. Thanks to this success, the Netherlands exported 94.5 billion euros of agricultural products in 2019 (Ministry of Trade of the Republic of Turkey, 2020).

Israel

Considering its geography and surface area, Israel, which is thought to not have a comparative advantage in agriculture, has become a globally prominent country regarding agriculture thanks to its intensive R&D activities. Introducing the drip irrigation system, Israel, is one of the few countries that can interfere with seed genetics. The country, which is self-sufficient in agricultural food production and can gain production even on the lands which is not suitable for farming with the latest technology, also exports a significant amount of agricultural products. Israel, which has scarce soil and water resources, has implemented many successful practices such as efficient irrigation systems, drought-resistant seed varieties, and storage operations that increase the durability of post-harvest products (Arıcioğlu et al., 2020: 5-6). Thus Israel has achieved a comparative advantage that it does not have with natural conditions, thanks to the smart farming technologies it uses.

Israel, which allocates 17% of its budget to R&D studies within the agricultural sector, focuses on computer-controlled drip irrigation, biological pest control, and the production of new fruit and vegetable varieties. Having a serious problem regarding freshwater resources, the country also works intensively on water recycling and saltwater treatment systems (Kirmikil & Ertaş, 2020: 7-8).

In the greenhouse in Arava, an agricultural production center located in the middle of the desert, irrigation and fertilization are carried out by means of integrated computer systems, harmful plants are tackled, and energy is obtained with solar panels. Accordingly, crops can be grown on land which is not suitable for agriculture, and substantial cost savings can be made. Due to the desert climate, heating and cooling operations are done to compensate for the very low temperature at night and very high temperature during the day in this facility, which helps to obtain several times more efficiency. This

sample stands out among the smart agricultural practices in Israel in terms of its capacity and efficiency (Gelb et al., 2009: 22).

Smart Agricultural Practices in Turkey

In the near future, due to climate change, it has been understood that the optimal production amount and the price will not be formed by considering only market mechanisms, and it has emerged that the agricultural industry is an important and strategic sector that cannot be left to this mechanism. In this regard, studies have started to produce not only food but also all components that the industry needs and have to be imported due to insufficient production, with innovative practices such as smart agriculture.

A considerable part of the agricultural business in Turkey is in the form of a small-scale family business, which leads to the subsistence of agricultural production and the absence of concerns such as productivity and marketing. High input costs also increase food prices on a unit basis due to the low amount of production. There is a serious decrease in water resources as a result of unconscious irrigation as well (Kılavuz & Erdem, 2019: 148).

Regarding the agricultural practices, efficient use of water resources, consolidations of lands, training especially small-scale family farmers, the start of production in a way that is suitable for economies of scale, cooperativeness, and agricultural development sector with incentives and guidance provided by the state have both an economic and strategic importance (Kirmikil & Ertaş, 2020: 3-4). The agricultural sector, which needs more support than others, should be supported regarding agricultural R&D, smart agricultural techniques, water management, and farmer training rather than the direct income support.

Considering the potential impact of smart agricultural practices on the economy, various policies have been developed and various studies, one of which is the Smart Agriculture Feasibility Project, which was implemented in 2015 in cooperation with TUBITAK Space Technologies Research Institute and Ankara University Faculty of Agriculture have been initiated. Within the project, the Central Anatolia Region has been selected as a pilot region, and studies have been initiated to develop new models for agricultural activities in the region. The goal of the project is to develop irrigation and fertilization models regarding smart agricultural techniques. At the same, it is aimed to create productivity maps with remotely accessible devices and to analyze various data to detect agricultural diseases (Akıllı Tarım Platformu, 2019: 11-12).

Another example of recent work in the agricultural sector is Doktor Agriculture and Livestock Information Systems Research and Development Industry and Corporation, which was established within the Ege University within the scope of TUBİTAK support to provide services to producers in agricultural technologies. Thus, it is aimed to develop technologies and carry out studies

that will appeal to 130 thousand registered farmers, 117 different crops, 800 thousand hectares of farmlands, and agricultural products worth 1.5 billion TL (Ercan et al., 263).

Smart farming practices are also supported by the private sector in Turkey. Cloud solutions, M2M services, remote access systems, greenhouse and poultry monitoring applications, and data collection and data analysis offered by companies, especially such as Türk Telekom, Turkcell, and Vodafone to the producers are prominent applications (Akıllı Tarım Platformu, 2019: 14-15).

Conclusion

Climate change affects the agricultural sector directly and profoundly. Agricultural activities carried out with traditional techniques accelerate the changes in climate; on the other hand, they face the danger of unsustainability due to this issue. Factors such as the shrinkage of the arable lands, decrease in productivity and production amount and increase in costs seriously obstruct continuing production with the traditional methods. In this regard, smart agricultural techniques should become widespread in the sector, and the producers should be made aware of the issue. In addition, the incentives and supports provided by the state are also crucial.

Costs of high-tech equipment and systems to be used within the smart farming practices might be unaffordable, especially for the producers who are family-owned. Therefore, it would be appropriate to bring producers together under the guidance of the state and/or supported by government incentives. R&D studies to be carried out in the area will reduce costs and make these technologies and systems available. Especially equipment and systems produced with domestic facilities are highly important. In this regard, it's necessary to support domestic companies engaged in R&D and production in the field of smart agriculture applications.

Unlike the developed countries, to reveal the current situation in the transformation process of Turkey's agricultural sector, identification of potential in the area and a long-term roadmap should be created. Accordingly, the public and private sectors should act in coordination. Public incentives should be supported by private sector consultancy and guidance. Consequently, it will be possible that the transformation process will be completed in a short time, and the producers in Turkey will compete with the producers who use the smart farming applications in the developed countries.

References

- Akıllı Tarım Platformu, (2019). *Türkiye’de Akıllı Tarımın Mevcut Durum Raporu*.
- Arıcıoğlu, M. A., Yılmaz, A. & Gülnar, N. (2020). 4.0 For Agriculture. *European Journal of Business and Management Research*, 5(3), 1-8.
- Bayraç, H. N. V & Doğan, E. (2016). Türkiye’de İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Üzerine Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), 23-48.
- Chuang, J. H., Wang, J. H. & Liou, Y. C. (2020). Farmers’ Knowledge, Attitude, and Adoption of Smart Agriculture Technology in Taiwan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(19), 1-8.
- Demir, S. & Başayığıt, L. (2020). Sorunlu Gelişim Gösteren Bitkilerin İnsansız Hava Araçları ile Belirlenmesi. *Türk Bilim ve Mühendislik Dergisi*, 2(1), 12-22.
- Doğan, S. & Tüzer, M. (2011). Küresel İklim Değişikliği ile Mücadele: Genel Yaklaşımlar ve Uluslararası Çabalar. *Sosyoloji Konferansları*, 158-194.
- Duman, B. & Özsoy, K. (2019). Endüstri 4.0 Perspektifinde Akıllı Tarım. *4th International Congress on 3D Printing (Additive Manufacturing) Technologies and Digital Industry*, 540-555.
- Ercan, Ş., Öztep, R., Güler, D. & Saner, G. (2019). Tarım 4.0 ve Türkiye’de Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 25(2), 259-265.
- Gelb, E., Gal, B. & Wolfson, D. (2009). Information and communication technologies (ICT) for Agricultural Extension: An Overtime Israeli Perspective. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 11(2), 1-26.
- Global Report on Food Crises. (2020). *Food Security Information Network*.
- Hsu, K. W., Chao, N. A. & Hong, P. L. (2020). Combining Transit-Oriented Development and Urban Agriculture Strategy on Constructing Urban Environment Sustainability, The Case of Taiyuan Railway Station, Taichung, Taiwan. *In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 581(1), 1-9.
- Kabaş, Ö. (2019). Tarımsal Mekanizasyonun Dünyada ve Türkiye’deki Yeri. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/batem/Belgeler/Kutuphane/Teknik%20Bilgiler/tarimsal%20mekanizasyon.pdf>. [22.12.2020].
- Kaya, H. E. (2020). Kyoto’dan Paris’e Küresel İklim Politikaları. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 165-191.
- Keskin, M. H. & Kökyay, F. (2020). Paris Anlaşmasına Giden Süreçte AB İklim Değişikliği ve Çevre Politikaları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 315-340.
- Kılavuz, E. & Erdem, İ. (2019). Dünyada Tarım 4.0 Uygulamaları ve Türk Tarımının Dönüşümü. *Social Sciences (NWSASOS)*, 14(4), 133-157.
- Kıvılcım, İ. (2015). *Kyoto’dan Farklı; Daha Esnek Bir İklim Rejimi Geliyor: Paris Anlaşması ve Türkiye’nin Konumu*, İKV Değerlendirme Notu.

- Kirkaya, A. (2020). Akıllı Tarım Teknolojileri Uygulamaları. *3rd International Conference on Awareness*, 1-12.
- Kirmikil, M. & Ertaş, B. (2020). Tarım 4.0 ile Sürdürülebilir Bir Gelecek, *Icontech International Journal of Surveys. Engineering, Technology*, 1-12.
- Koçtürk, D. & Avcıoğlu, A. (2007). Türkiye’de Bölgelere ve İllere Göre Tarımsal Mekânizasyon Düzeyinin Belirlenmesi. *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, 3(1), 17-24.
- Köse, İ. (2018). İklim Değişikliği Müzakereleri: Türkiye’nin Paris Anlaşması’nı İmza Süreci. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 55-81.
- Makine İhracatçıları Birliği, (2020). *Tarım ve Makine Sanayi Etkileşim Raporu*.
- Özgüven, M. M., Türker, A. & Beyaz, A. (2010). Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Mekânizasyon Durumu. *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 27(2), 89-100.
- Sadioğlu, U. & Ağralan, E. (2020). İklim Değişikliği Çerçevesinde 25’inci Taraflar Konferansı (COP 25). *KAÜİİBFD*, 11, 361-385.
- Ministry of Environment and Urban of Republic of Turkey, (2011). *İklim Değişikliği Eylem Planı (IDEP)*.
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Turkey, (2020). BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, <http://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa>, [21.12.2020].
- Ministry of Trade of Republic of Turkey, (2020). Hollanda Tarım Ürünlerinde Rekor İhracat, <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/hollanda/hollanda-tarim-urunlerinde-rekor-ihracat>, [26.12.2020].
- Taştan, M. (2019). Nesnelerin İnterneti Tabanlı Akıllı Sulama ve Uzaktan İzleme Sistemi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (15), 229-236.
- Tuğaç, Ç. (2020). Dünyada ve Türkiye’de İklim Değişikliği Politikaları. *Ekolojik Kriz ve Küresel Çevre Politikaları* (221-264). Beta Basın Yayım Dağıtım.
- Türker, U., Akdemir, B., Topakcı, M., Tekin, B., Aydın, İ. Ü. A., Özogul, G., & Evrenosoğlu, M. (2015). *Hassas Tarım Teknolojilerindeki Gelişmeler*. Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı, 295-320.
- Uzun, Y., Bilban, M. & Arıkan, H. (2018). Tarım ve Kırsal Kalkınmada Yapay Zeka Kullanımı. *VI. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu*, 1-6.
- Ünal, İ. & Topakcı, M. (2013). Tarımsal Üretim Uygulamalarında Bulut Hesaplama (Cloud Computing) Teknolojisi. *Akademik Bilişim Konferansı-AB*, 23-25.
- Zaimoğlu, Z. (2019). İklim Değişikliği ve Türkiye Tarımı Etkileşimi, <https://www.iklimhaber.org/iklim-degisikligi-ve-turkiye-tarimi-etkilesimi-iklimin/>, [22.12.2020].

Vekâyi'u'l-Fuzalâ

Ayşe AVŞAR*

Ankara Üniversitesi

'Aceb mi olsa bu mecmû'a genc-i dürr-i tuhaf
Nüviştedür safahâtında vâsf-ı pâki selef
Bu zeyl-i câme-i ahbârun olsa nâmı seza
Lisân-ı ehl-i siyerde Vekâyi'u'l-fuzalâ
Şeyhî Mehmed Efendi (s.192)

Eser, Nev'îzâde Atâyi'nin, "*Hadâiku'l-hakâ'ik fî-tekmileti's-şakâ'ik*" isimli kitabının zeyli olup 1133 âlim ve sûfinin hayatını içermektedir. Şeyhî Mehmed Efendi *Vekâyi'u'l-fuzalâ'yı* geleneğe uygun şekilde *Şakâ'ik*'in devamı olarak kaleme almıştır. Şeyhî, her padişah dönemini bir tabaka kabul etmiştir. Yedi tabakadan oluşan eserde, o devirde yaşamış önemli şahsiyetlerin biyografilerine yer vermiştir. Ramazan Ekinci'nin hazırladığı transkripsiyonlu metin, altı yazma nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur.

1078/1667'de dünyaya gelen Mehmed Efendi, ilk eğitimini babası Emir Buhari Dergâhı postnişini Simkeşzâde Hasan Feyzi Efendiden almıştır. Medrese tahsilinden sonra Ebu Sa'idzâde Feyzullah Efendinin yanında tezkireciliğe başlamıştır. Aynı zamanda "Şeyhî" mahlasını kullanarak edebiyatla da iştigal etmiştir. 18 yaşında mülâzım** olmuş, bir yandan da müderrislik icra etmiştir. Babasının vefatı üzerine, ondan aldığı icazetle Emir Buhari Dergâhı şeyhi olmuştur. İcâzetin Nakşbendiyye'ye aidiyetine dair doğruluğu teyit edilmeyen bilgiler de mevcuttur. 15 Muharrem 1144/20 Temmuz 1731'de vefat etmiştir.

Müellif; çok beğendiği *Şakâ'ik*'in mevcut zeyillerinde gördüğü eksiklikler ve dostlarının teşvikiyle eseri kaleme aldığını belirtmektedir. *Şakâ'ik*'in birçok zeyli bulunmasına rağmen en geniş ve kapsamlı olanı *Vekâyi'u'l-fuzalâ*'dır. Şeyhî, *Şakâ'ik*'ten farklı olarak esere Mısır valilerinin, yeniçeri ağalarının, kaptan-ı deryâlarla dönemin büyük kadılarının azl ve nasb tarihlerini de

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tasavvuf, aiseavsar4@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8117-5627

** "Terim olarak medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eder." MEHMET İPŞİRLİ, "MÜLÂZEMET", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mulazemet> (07.03.2022).

eklemiştir. En büyük farklılık ise şair biyografilerinin ilavesi ile manzumelerinden misaller verilmesidir. Eserde biyografisine yer verilen kişi sayısı 2078'dir ve bunların 576'sı şairdir.

Toplam dört ciltten oluşan eserin ilk cildinde üç bölümlük giriş yer almaktadır. İlk kısımda Şeyhî Mehmed Efendi'nin hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri tanıtılmıştır. İkinci kısımda *Vekâyi'u'l-fuzalâ* şekil ve muhteva açısından incelenmiş ve bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Üçüncü kısımda ise eserin diğer nüshaları ve metni ele alınmıştır.

Şeyhî, geleneğe uyarak metne besmele, hamdele, salvelenin bulunduğu ve esere neden zeyl yazdığını belirten bir mukaddime ile başlar. Üç tabakanın yer aldığı bu cilde, *Şakâ'ik*'te yarım kalan IV. Murat döneminden devam eder. Nev'îzâde Atâyî'ye duyduğu hürmet sebebiyle kronolojik sırayı bozarak ilk başta onun biyografisine yer verir. Bu kısımda sadece IV. Murat dönemini tamamlamakla kalmamış Nev'îzâde'nin unuttuğu kişilerin hayatını de ele almıştır. Her tabakada ilk önce âlimlerin hâl tercümelerini anlatmış daha sonra sufilere geçerek tarikat silsileleri ile biyografilerini nakletmiştir. Konu edinilen tabakanın padişahının doğum tarihini vererek tahta çıkışını anlatmış ve o dönemdeki önemli hadiseler (isyanlar, yangınlar, seferler) yer vermiştir. Padişahın çocukları ve hocalarından kısaca bahsederek devlet adamlarının hâl tercümelerine geçmiştir. Son kısımda şairler bahsine geçmiş ve şiiirlerinden örnekler vermiştir. Bu kısımda 75 âlim, 12 sûfi, devrin padişahı, 3 sadrazam ve 22 şair olmak üzere toplam 113 şahsı ele almıştır. Aynı sıralama ve metotla ikinci tabakada Sultan İbrahim dönemini, üçüncü tabakada da Sultan IV. Mehmed dönemini anlatmıştır. Birinci ciltte toplam 1062 şahsın hâl tercümesi vardır.

Müellif ikinci ciltte besmele hamdele ve salve ile kısa bir mukaddime kaleme almıştır. Bu ciltte Sultan II. Süleyman, Sultan II. Ahmed, Sultan II. Mustafa ve Sultan III. Ahmed olmak üzere dört tabakaya yer vermiştir. Aynı metod ve sıralamayla o dönemde yaşamış şahısların biyografilerini ele almıştır. Bölümü hâtîme ile bitirmiştir.

Müellifin vefatı sebebiyle ikinci ciltte Sultan III. Ahmed'in tabakasının yazımı yarım kalmıştır. Şeyhî'nin topladığı bilgilerle oğlu Hasan Efendi yarım kalan tabakayı üçüncü ciltte tamamlamıştır. Babasının üslubuna ve metoduna bağlı kalarak biyografileri ele almış ve bölümü bir hâtîme ile sonlandırmıştır. Bu ciltte toplam 237 şahsın hâl tercümesi bulunmaktadır.

Eser, Osmanlı tarihinde öne çıkan kişiler ve hadiseleri ele alması hasebiyle o dönemi çalışan araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağıdır. Metnin dili Osmanlıca olduğu için bu dile hâkim kişilere hitap etmektedir. "Yer yer kafiyelerin bulunduğu, Arapça ve Farsça tamlamaların sanatlı bir şekilde kullanıldığı eser, dil ve üslup bakımından orta nesir grubuna dâhil edilmiştir" (96). Dilin kullanımı anlatılan kişinin sosyal statüsü ve ilmi şahsiyetine göre ağırlaştırılmaktadır. Asıl metinde kaynak gösterilmeden doğrudan ve dolaylı alıntılar

yapılmıştır. Eseri hazırlayan Ekinci, *Şakâ'ik*'e yapılan zeyilleri araştırmış ve Şeyhî'nin kullandığı kaynakları tespit edip giriş kısmında ele almıştır. Ekinci metnin sonuna eserin geniş ve kapsamlı olması sebebiyle araştırma yapmayı kolaylaştıracak üç farklı dizin hazırlamıştır.

Derviş Mahmûd-ı Mesnevî-Han

Hatice GÜRPINAR*

Ankara Üniversitesi

Sufilerden ızhar olan kerametlerin yazıya geçirilmesiyle menakıpnameler oluşmuştur. Tasavvufi düşüncenin İslam âlemine yayılmasına müteakip bu eserler Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmaya başlanmıştır. Menakıpnameler her ne kadar okuyucunun dini motivesini artırma gayesiyle ortaya kolsa da içerdikleri harikuladeliklerle birlikte diğer kaynaklarda yer almayan bilgileriyle yazıldıkları dönemin sosyolojik, psikolojik ve folklorik özelliklerini yansıtan tarihi vesika olarak kabul edilmiştir.

Tanıttıma konu baskının kapağını, “Mevlânâ’nın Konyalılara olan dostluğunu, Konyalılara iyilik etmenin Mevlânâ’ya iyilik etmek ve bu şehre bağlanmanın da Mevlânâ’ya bağlanmayı ifade eden” minyatür süslemiştir. Topkapı Sarayı Revan 1479’da kayıtlı minyatürlü nüsha ile Konya Mevlâna Müzesinde 2162’de kayıtlı nüsha karşılaştırarak hazırlanmış eserin orijinali New York Morgan Library’de bulunmaktadır.

Mevlânâ’nın dini anlayışını, manevi tecrübelerini, eğitim hayatını, insan ilişkilerini ve aile bireylerinin tasavvuf yolculuğunu konu alan *Sevâkıb-ı Menâkıb*; Ahmed Eflâkî’nin (ö. 769/1312) kaleme aldığı *Menâkıbü’l-Ârifîn* isimli eserinin Hemedanlı Abdülvehhâb Mehmed Dede (ö. 1011/1602) tarafından şeriata aykırı görünen yerlerinin çıkartılıp yeni bilgiler eklenerek kısaltılmış halidir. Mevlevî çevresinde rağbet gören *Sevâkıb-ı Menâkıb*, Derviş Mahmûd (ö. 1011/1602) tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir.

Mütercim Derviş Mahmûd (ö. 1011/1602), şeyhi Abdüllatif Sinan Dede’ye intisap edip vefatına kadar onun on beş yıl hizmetinde bulunmuştur. Konya Dergâhında Şeyh ve Mesnevihan olan Abdülkerim b. Sinan Dede’den Mevlevî icazeti almıştır. *Sevâkıb-ı Menâkıb*’ı tercüme düşüncesinden Sultan III.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf Anabilim Dalı, htchsgurpinar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4237-6853

Murad'ın haberdar olmasıyla, padişahın maddi ve manevi desteğini alan Derviş Mahmûd (ö. 1011/1602) Konya'ya gelerek eseri Türkçeye çevirmiş, yirmi dokuz hikâyesini minyatürlerle süsleterek *Terceme-i Sevâkıb-ı Menâkıb*'i ona takdim etmiştir.

Türk Edebiyatı üzerine çalışmalarını sürdüren Prof. Dr. Hüseyin Ayan ve Prof. Dr. Gönül Ayan'ın sadeleştirme çalışmalarıyla da okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Bu çerçevede *Sevâkıb-ı Menâkıb*'in başına sunuş yazısı eklenerek okuyucu bilgilendirilmiş, karşılaştırılan nüsha farklılıkları ortaya konulmuş, sözlük ilave edilerek de eserin günümüz okuyucusu tarafından iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Minyatürlerle anlatılan hikâyelere farklı bir bölüm ayrılarak eserin diğer menakıbnamelerden ayrılan yönüne vurgu yapılmıştır.

Sultan III. Murad'a takdim yazısını müteakip, dokuz bölümden oluşan eser kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Birinci bölümde Bahâeddin Veled'in ilim yolculuğu, Belh'den ayrılışı, keramet ve manevi tasarrufları; ikinci bölümde Mevlânâ'nın mürebbsi Seyyid Sırdan ve hayatı; üçüncü bölümde Mevlânâ'dan ızhar olan kerametler, dördüncü bölümde Mevlânâ'nın Sems-i Tebrîzî ile karşılaşmaları, birlikte yaşadıkları dini tecrübeler ve Şems-i Tebrîzî'nin vaazları; beşinci bölümde Selâhaddîn Zerkûb ile yaşanan hâller münasebetiyle meydana gelen manaya işaret eden sözler; altıncı bölümde Hüsâmettin Çelebi ve *Mesnevî-i Manevî*'nin nazm sebepleri, yedinci bölümde Sultan Veled el-Mevlevî ve babası tarafından gördüğü iltifatlar, Mevlevilik'teki değeri; sekizinci bölümde Mevlânâ'nın torunu Ârif Çelebi zikredilmiştir. Ahmed Eflâkî'nin Ârif Çelebi'nin hayatına tanıklık etmesi bu bölümün ayrıntılı ele alınmasına sebep olmuştur. Dokuzuncu bölüm Ârif Çelebi'den sonra halifelik işlerine tayin edilen Mevlânâ'nın yeğeni Âbid Çelebi hakkındadır. Müellif eserini münacat ve okurlara tavsiyeleriyle hitama erdirmiştir.

Tasavvufi biyografi niteliğindeki *Sevâkıb-ı Menâkıb*, Mevlevîliğe ait temel kavramlara vâkıf olmak isteyenler için kaynak eser niteliğindedir. Menkıbeler Bahâeddin Veled'den başlanarak Mevlânâ'nın yeğeni Âbid Çelebi'ye kadar kronolojik sırayla ver verilmesi dönemin tarihi seyrinin anlaşılmasında önemlidir. Ahmed Eflâkî'den, Abdülvehhâb Mehmed Dede'ye; Derviş Mahmûd'dan günümüze kadar pek çok müellifin katkıda bulunması; XIII-XVI. yüzyılın düşünce yapısının anlaşılmasındaki konumu, minyatürleri eserin kaynak ve sanat açısından önemini artırmaktadır. Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin özelliklerini taşıyan, Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olduğu oldukça ağır bir dille kaleme alınan eserin çeviri dilindeki akıcılık, eseri genel okuyucu kitlesine de hitap eder hale getirmektedir. Sonraki baskılarda minyatürlerin yer aldığı sayfaların renk tonlarını ayırt edecek nitelikte kâğıt türü tercihi tavsiye edilebilir.